

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ВИДАННЯ РЕКОМЕНДОВАНЕ ДО ДРУКУ ВЧЕНОЮ РАДОЮ ЮРИДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

УКРАЇНСЬКИЙ ЧАСОПИС КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА UKRAINIAN JOURNAL OF CONSTITUTIONAL LAW

НАУКОВО-ЮРИДИЧНЕ ВИДАННЯ КАТЕГОРІЇ «Б»

ВИДАВЕЦЬ: РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ УКРАЇНСЬКИЙ ЧАСОПИС КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

ЗАСНОВНИКИ: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕНТР КОНСТИТУЦІЙНИХ ІНІЦІАТИВ

РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ УКРАЇНСЬКИЙ ЧАСОПИС КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

ГОЛОВНІ РЕДАКТОРИ: ОЛЕНА БОРИСЛАВСЬКА, СЕРГІЙ РІЗНИК

Український часопис конституційного права має на меті створення платформи для фахового обговорення сучасних проблем конституціоналізму та поширення якісного контенту з цієї проблематики, передусім для українського читача.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:
Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення №1877 від 30.05.2024 р.

ІДЕНТИФІКАТОР МЕДІА: R30-04930

УКРАЇНСЬКИЙ ЧАСОПИС КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА UKRAINIAN JOURNAL OF CONSTITUTIONAL LAW

НАУКОВО-ЮРИДИЧНЕ ВИДАННЯ

ЗМІСТ

НАУКОВІ СТАТТІ /

ФЕНОМЕН КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В АСПЕКТІ
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО РОЗУМІННЯ ВЧЕННЯ ПРО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ 3

Наталія Батанова

АД'ЕКТИВНИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК ВІЯВ САМОБУТНОСТІ 25

Дмитро Терлецький

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ ІНТЕГРАЦІЇ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ (НЕПІДКОНТРОЛЬНИХ)
ТЕРИТОРІЙ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД І ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ 38

Ольга Лотюк

ЗАМІНА ВИКОНАННЯ ВІЙСЬКОВОГО ОБОВ'ЯЗКУ АЛЬТЕРНАТИВНОЮ (НЕВІЙСЬКОВОЮ) СЛУЖБОЮ
ЯК ПОЗИТИВНЕ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: PRO ET CONTRA 45

Сергій Рабінович

СЛОВО МОЛОДИМ НАУКОВЦЯМ /

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В
КОНТЕКСТІ КОНЦЕПЦІЇ БАГАТОРІВНЕВОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ 77

Марта Бобко

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ОГЛЯД / 86

УДК 340.1;342:124.5(477)

doi.org/10.30970/jcl.2.2025.1

Наталія Батанова

Кандидат юридичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник відділу міжгалузевих і порівняльних правових досліджень Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0003-1828-6708

E-mail: batanova@ukr.net

ФЕНОМЕН КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В АСПЕКТІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО РОЗУМІННЯ ВЧЕННЯ ПРО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

THE PHENOMENON OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL RESPONSIBILITY IN THE ASPECT OF THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL UNDERSTANDING OF THE DOCTRINE OF CONSTITUTIONALISM

Nataliia Batanova

Candidate of Law Science, Senior Researcher, Senior Researcher of Department of Interdisciplinary and Comparative Legal Studies, V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract | The article examines the phenomenon of constitutional and legal responsibility in the context of the theory of modern constitutionalism. It is argued that constitutional and legal liability is a tool for maintaining the constitutional legal order and establishing the regime of constitutional legality in law-making and law enforcement activities of public authorities and public officials. The author proves that legal liability in general and, first of all, constitutional and legal liability, is an integral part of the mechanism of constitutional support for the activities of public authorities, having become a kind of constitutional standard. In the author's opinion, it is in this capacity that constitutional and legal liability should be considered from the perspective of the classical theory of constitutionalism.

The author substantiates the concept of constitutional and legal responsibility as an immanent component of the system of constitutionalism. The author concludes that the issue of doctrinal understanding and practical implementation of constitutional and legal responsibility as a dominant feature of the rule of law and organic constitutionalism is of theoretical and practical importance. The author proves the relationship between

constitutionalism and constitutional and legal responsibility on the basis of the phenomenological method. The author believes that phenomenology is an intermediary between theory and practice, and the institution of constitutional and legal responsibility is an intermediate link between the theory of constitutionalism and the practice of its implementation. To a large extent, the intertwining of problems of implementation practice and shortcomings of the modern theory of constitutional and legal liability, as well as, in principle, of national constitutional law in general, can be resolved only by the method of phenomenology. Therefore, the correlation and mutual influence of these phenomena of constitutional law in the context of the doctrinal framework of constitutional and legal responsibility is becoming one of the most relevant areas of modern constitutional studies.

The author proves that constitutionalism in itself is an extremely complex phenomenon, and even more so in systemic interaction with constitutional and legal responsibility. This kind of combination is sometimes presumed to be a fact of life. However, there are no thorough studies on this issue in domestic science. This is evidenced by the definitions of the concept of constitutionalism available in modern constitutional doctrine, as well as conceptual approaches to understanding constitutional and legal responsibility. That is why, in the author's opinion, the most optimal approach is to establish such systemic links and to define the coordinates of the institute of constitutional and legal responsibility in relation to the basic phenomenon of modern constitutional law - constitutionalism.

Keywords: constitutional and legal responsibility, constitutional law, constitutionalism, constitutional law and order, constitutional order.

Анотація | У статті досліджується феномен конституційно-правової відповідальності в аспекті теорії сучасного конституціоналізму. Стверджується, що інструментом підтримки конституційного правопорядку, утвердження режиму конституційної законності в правотворчій і правозастосовній діяльності органів і посадових осіб публічної влади є конституційно-правова відповідальність. Доводиться, що юридична відповідальність в цілому та, насамперед, конституційно-правова відповідальність, є невід'ємною складовою механізму конституційного забезпечення діяльності публічно-владних структур, перейшовши в розряд свого роду конституційного стандарту. На думку автора, саме в такій якості конституційно-правову відповідальність слід розглядати з точки зору класичної теорії конституціоналізму.

Обґрунтовується концепція конституційно-правової відповідальності як іманентної складової системи конституціоналізму. Робиться висновок щодо теоретичного та практичного значення питання щодо доктринального розуміння та практичної реалізації конституційно-правової відповідальності як домінанти правової державності та органічного конституціоналізму. Взаємозв'язок між конституціоналізмом та конституційно-правовою відповідальністю доводиться на основі феноменологічного методу. Автор вважає, що феноменологія є посередником між теорією та практикою, а інститут конституційно-правової відповідальності є проміжною ланкою між теорією конституціоналізму та практикою його втілення. Значною мірою переплетення проблем практики реалізації та недоліків сучасної теорії конституційно-правової відповідальності, як, в принципі, й в цілому національного конституційного права, можливо розв'язати лише методом феноменології. У силу цього, співвідношення та взаємовплив цих феноменів конституційного права в контексті доктринальної бази конституційно-правової відповідальності стає одним з найактуальніших напрямків сучасної конституціоналістики.

Автор доводить, що конституціоналізм сам по собі явище надзвичайно складне, а у системній взаємодії з конституційно-правовою відповідальністю тим більше. Такого роду поєднання подекуди презюмуються як факт, що сам собою розуміється. Але ґрунтовних досліджень з цієї проблематики у вітчизняній науці не має. Свідченням тому є наявні у сучасній конституційній доктрині визначення поняття конституціоналізму, а також концептуальні підходи до розуміння конституційно-правової відповідальності. Саме тому, на думку автора, найбільш оптимальний підхід полягає у встановленні таких системних зв'язків та встановленні координат інституту конституційно-правової відповідальності відносно базисного феномену сучасного конституційного права – конституціоналізму.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, конституційне право, конституціоналізм, конституційний правопорядок, конституційний лад.

Постановка проблеми. Проблема конституціоналізму є однією з основних не тільки в конституційно-правовій науці, а й у сучасній практиці функціонування громадянського суспільства і правової держави. Природа їхньої взаємодії значною мірою залежить як від загальної спрямованості конституційного права і процесу, органічно пов'язаних із формуванням конституційного ладу та гарантіями його функціонування, у системі яких особливе місце посідає конституційно-правова відповідальність суб'єктів конституційного права. Розглядаючи конституційний лад як певний механізм організації та функціонування громадянського суспільства і правової держави, а також політико-правових і соціально-економічних взаємовідносин суб'єктів конституційного права і процесу, необхідно визначити, які принципи становлять основу забезпечення такого механізму. Їх виявлення неможливе без аналізу феноменології конституціоналізму та інституту, іманентного його системі, – конституційно-правової відповідальності.

З огляду на те, що в межах сучасної конституційно-правової науки немає єдиного підходу як до визначення конституціоналізму, так і конституційно-правової відповідальності, ці категорії конституційного права потребують уточнення та конкретизації, зокрема й в аспекті їхнього співвідношення та взаємодії. Перманентні конституційні кризи, що відбуваються в умовах формування правової держави та інститутів громадянського суспільства, потребують наукового пояснення та пошуку шляхів їх подолання. Вивчення у зв'язку з цим теорії та практики конституціоналізму, який передбачає, що в умовах становлення конституційного правопорядку суб'єкти, котрі посягають на фундаментальні конституційні цінності, повинні нести відповідну відповідальність, є одним з ключових завдань не лише вітчизняних учених-конституціоналістів, а й політичних лідерів, громадських діячів, депутатів парламенту, представницьких органів місцевого самоврядування, суддів тощо.

Таким чином, пильна увага до конституціоналізму як предмета наукового аналізу та активний пошук ефективних гарантій реалізації й захисту його основних принципів у взаємодії громадянського суспільства і правової держави, зокрема й шляхом застосування заходів конституційно-правової відповідальності, свідчать про значущість та актуальність теми цього дослідження.

Стан опрацювання. Питання конституціоналізму в його теоретичному та праксеологічному аспектах досліджували такі вітчизняні науковці, як Ю. Г. Барабаш, Д. М. Белов, О. М. Бориславська, В. Д. Бринцев, І. І. Забокрицький, В. Б. Ковальчук, М. І. Козюбра, А. Р. Крусян, Є. О. Львова, М. П. Орзіх, В. В. Речицький, М. В. Савчин, І. Д. Сліденко, П. Б. Стецюк, В. М. Шаповал, С. В. Шевчук та ін.

У свою чергу, наявні в Україні наукові дослідження загальних та інституціональних проблем конституційно-правової відповідальності представлені у працях М. М. Вишневської, В. В. Гецько, А. А. Єзерова, В. В. Книша, Л. Т. Кривенко, О. В. Краснікової, О. О. Майданник, О. В. Мельник, Л. Р. Наливайко, О. В. Олькіної, В. Ф. Погорілка, В. І. Полевого, Г. І. Салівона, О. В. Скрипнюка, Т. М. Слободяник, О. В. Совгирі, Ю. М. Тодики, В. І. Топузова, В. Л. Федоренка, А. О. Червяцовой та ін.

Метою статті є дослідження проблематики взаємозв'язків між такими феноменами, як конституціоналізм та конституційно-правова відповідальність.

Виклад матеріалу дослідження. Сучасний етап розвитку правової державності в демократичних країнах світу характеризується кардинальними змінами механізму її організації та функціонування, а також обсягом і формою її конституційної регламентації. Вагоме місце в системі її принципів посіла ідея відповідальної влади. Так, наприклад, І. Д. Сліденко «гарантованість визначеного конституцією масиву відносин, пов'язаних із функціонуванням правової держави» пов'язує поряд з іншими елементами, з «конституційною відповідальністю вищих посадових осіб держави»¹.

Протягом останніх десятиліть юридична відповідальність загалом та, передусім, конституційно-правова відповідальність стала невід'ємною складовою механізму конституційного забезпе-

¹ Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. С. 47.

чення діяльності публічно-владних структур, перетворившись на своєрідний конституційний стандарт. Саме в такій якості конституційно-правову відповідальність слід розглядати з погляду класичної теорії конституціоналізму.

Теоретико-концептуальні засади конституційно-правової відповідальності сьогодні потребують значних удосконалень, уточнень, додаткових досліджень, інновацій щодо обсягу та форми конституційної регламентації деяких ключових аспектів її функціонування, а саме: генеза та чинники виникнення, а також впливу на неї принципів конституціоналізму; проблеми запровадження інституту конституційно-правової відповідальності в демократичній державі; особливості її природи та позиціонування в системі сучасного конституціоналізму; вплив конституційно-правової відповідальності на процеси демократичної трансформації, особливості застосування її санкцій тощо.

У цьому контексті доктринальне осмислення феномену конституційно-правової відповідальності значною мірою детерміноване загалом станом сучасної теорії права та, зокрема, теорії конституційного права і конституціоналізму стосовно їхньої методології, а також викликами конституційної практики, серед яких найвагомішими є модернізаційні процеси в усіх сферах суспільного, державного та правового життя.

У праксеологічному вимірі йдеться, по-перше, про відмінності конституційного регулювання в різних країнах, що зумовлено їхніми історичними та конституційними традиціями; загальною, правовою і конституційною культурою; правовою і конституційною спадщиною; загальним і конституційним праворозумінням; загальними і спеціальними джерелами права тощо. По-друге, йдеться про перманентні конституційні перетворення, насамперед пов'язані з ухваленням конституцій нового покоління в багатьох державах. Нарешті, по-третє, необхідно враховувати тенденції розвитку конституційного права та конституціоналізму в сучасному світі.

У цьому контексті важливе методологічне значення має позиція А. Р. Крусян, яка обґрунтовує, що «система конституціоналізму характеризується такою властивістю, як сучасність, тобто науково-практична парадигма цього політико-правового явища повинна враховувати сучасний стан і тенденції розвитку суспільства та держави». На її думку, конституціоналізм є «універсальним носієм теоретичної енергії сучасного конституційного права та прогресивним вектором сучасної конституційної практики», а «властивість «сучасності» українського конституціоналізму зумовлює актуальність дослідження тенденцій його розвитку в умовах глобалізації». При цьому, зазначає А. Р. Крусян, «глобалізація та глобалізм належать до тих концептів, які, з одного боку, постійно застосовуються для характеристики найбільш суттєвих процесів розвитку сучасного соціуму, зазвичай у контексті його загальної уніфікації та трансформації в різних соціальних сферах, а з другого – не мають єдиного, уніфікованого визначення, попри достатню кількість наукових розробок із цієї проблематики. Системний аналіз дефініцій глобалізації дає підстави підсумувати, що за сутністю та основним змістом глобалізація – багаточинникове явище, яке має різнобічну соціальну природу та виявляється в синергетичному процесі (процесах) світової уніфікації в економічній, інформаційній, комунікативній, політичній, правовій, культурній та інших сферах сучасної цивілізації»².

Протягом останніх десятиліть у вітчизняній конституційній та політичній доктрині феномен конституціоналізму набув такої колосальної популярності, що, як зазначає В. Д. Бринцев, виникає

² Крусян А. Р. Тенденції сучасного українського конституціоналізму в умовах глобалізації. Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах. Випуск 14. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. С. 127–128.

враження, ніби відповідний термін у рейтингу найбільш вживаних у наукових публікаціях стабільно посідає перше місце, і лише лінивий не зробив внеску в розкриття його сутності³. Втім, різноманітність підходів щодо розуміння феномену конституціоналізму^{4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14}, а внаслідок цього – відсутність єдиних загальнометодологічних засад у доктрині конституційного права, слід розглядати як природне явище в сучасному правознавстві. Методологічний плюралізм, характерний для юридичної науки загалом та, зокрема, науки конституційного права на теперішньому етапі її розвитку, зумовлений як усією попередньою еволюцією наукового знання, так і традиціями вітчизняного праворозуміння та, передусім, конституційного праворозуміння¹⁵.

Одним із завдань сучасної юридичної науки є не лише переосмислення конституційного права в його історично мінливих і політично зумовлених формах, що характерно для конституційного праворозуміння на основі етатистської теорії, зокрема, його спрощеного розуміння як «сукупності конституційно-правових норм, які регулюють політико-правові суспільні відносини, пов'язані із взаємовідносинами особи з державою, реалізацією народного волевиявлення, організації та здійсненням державної влади і місцевого самоврядування, закріпленням соціально-економічних основ владарювання, а також визначенням територіальної організації держави»¹⁶, а й опис аксіологічної, онтологічної, гносеологічної й телеологічної структури конституційного права, який дає змогу охарактеризувати його сутність як соціального явища. Так, на думку М. П. Орзіха, «у дійсності методологія конституційного права це передусім теорія і практика конституційного підходу не тільки щодо конституційно-правових інститутів, нормативних правоположень, конституційних постулатів (аксіоматичних положень, принципів), але ж до конституційних процесів (конституціоналізації), які, за власною природою, «втягують» практично увесь спектр різноманітних суспільних відносин, що впливають на конституційну дійсність та не обмежені загальноновизнаними наукою і практикою суто конституційними явищами»¹⁷.

У зв'язку з цим на перший план виходять аксіологічні проблеми, що стосуються обґрунтування цінності конституціоналізму та конституційного права¹⁸. Я. В. Якимович зазначає: «Виходячи з того, що «аксіологічною основою держави та найменшою організаційною одиницею публічного управління є людина», зазначає Якимович, «саме вона стає сутністю суб'єкта конституційно-

³ Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 к. К. І: монографія. Харків: Право, 2013. С. 6.

⁴ Белов Д. М. Парадигма українського конституціоналізму. В. Березний: РК «Євростандарт», 2011. 400 с.

⁵ Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2019. 428 с.

⁶ Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. І: монографія. Харків: Право, 2013. 392 с.

⁷ Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. 2: монографія. Харків: Право, 2015. 376 с.

⁸ Гордієнко І. Л. Конституціоналізм як режим правового обмеження державної влади: дис. ... д-ра філософ. за спец. 081 – Право. Київ, 2021. 263 с.

⁹ Забокрицький І. Транснаціоналізація сучасного конституціоналізму: теорія та практика: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 396 с.

¹⁰ Львова Є. Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи та правові виклики до формування (ідеологія та концепт): монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 294 с.

¹¹ Речицький В. В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків: Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. 264 с.

¹² Савчин М. В. Конституціоналізм і природа Конституції: теорія і практика реалізації: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2013. 564 с.

¹³ Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: монографія. Київ: Салком; Юрінком Інтер, 2005. 560 с. та ін.

¹⁴ Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 560 с.

¹⁵ Федоренко В. Л. Конституційне право України: підруч. / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. Київ: Видавництво Ліра-К, 2016. С. 21-28.

¹⁶ Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підруч. Київ: Юрінком Інтер, 2002. С. 16.

¹⁷ Орзіх М. П. Конституціоналістика у складі юридичних терміно-понять. Наукові праці Одеської національної юридичної академії. 2009. Т. VIII. С. 120-121.

¹⁸ Реньов Є. В. Цінності конституційного ладу України та їх правова регламентація: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2017. 224 с.; Салей М. І. Конституційна аксіологія в сучасній Україні: науково-практична парадигма: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2017. 243 с. та ін.

правових відносин. Звідси бере початок антропоцентризм, котрий не як поняття, а як явище є частиною конституціоналізму»¹⁹. Звідси постає необхідність концептуального дослідження аксіологічної та, обумовленої ціннісним підходом, онтологічної, гносеологічної та телеологічної структури конституційного права на засадах феноменологічного методу, який сприяє розгляду конституційно-правової реальності, що сприймається як на рівні індивідуальних суб'єктивних переживань, так і на рівні наявної системи правовідносин, пов'язаних із колективним суспільним усвідомленням, визнанням цінності конституційного права та поясненням сутності конституціоналізму ціннісними феноменами.

У цьому контексті важливого методологічного значення набуває позиція Ю. І. Турянського, який обґрунтовує сучасне тлумачення конституціоналізму як «правової ідеології, що увібрала всі позитивні аксіологічні ціннісні категорії та постулати державотворчих та правотворчих процесів у демократичній державі для досягнення консенсусу, гармонії та справедливості суспільного життя та забезпечення людської гідності, прав і свобод людини», а також положення про «сутність сучасної доктрини конституціоналізму як ідеологічної основи прав людини та визначальної матриці функціонування прав людини нового покоління»²⁰.

З огляду на відповідні методологічні підходи, питання доктринального розуміння та практичної реалізації конституційно-правової відповідальності як домінанти правової державності й конституціоналізму є чи не найактуальнішим. У цьому аспекті, як феноменологія є посередником між теорією та практикою, так і інститут конституційно-правової відповідальності є проміжною ланкою між теорією конституціоналізму та практикою правового захисту Конституції. Проблеми практики реалізації та недоліки сучасної теорії конституційно-правової відповідальності, що стосуються, власне, і загалом національного конституційного права, значною мірою можна розв'язати лише методом феноменології.

Ми вже неодноразово наголошували, що дієвий інститут конституційно-правової відповідальності, без сумніву, є однією з ключових умов становлення конституціоналізму, що підтверджується практичним досвідом функціонування конституційної державності в сучасному світі. Саме співвідношенню та взаємовпливу цих явищ у контексті доктринальних засад конституційно-правової відповідальності й буде присвячена ця стаття.

Конституціоналізм сам по собі є надзвичайно складним явищем, а в системній взаємодії з конституційно-правовою відповідальністю — тим більше. Зауважимо, що такі поєднання подекуди розглядаються як доконаний факт, проте, як правило, далі справа не просувається, і жодних доктринальних обґрунтувань цьому вітчизняна конституціоналістика не пропонує. Так, наприклад, В. В. Книш обґрунтовує ідею про обумовленість інституту конституційно-правової відповідальності історичними особливостями становлення та розвитку вітчизняного конституціоналізму²¹, а також аналізує досвід конституційно-правової відповідальності «на підґрунті конституціоналізму зарубіжних країн»²², утім жодних аргументів на користь включення конституційно-правової відповідальності до системи конституціоналізму не наводить.

Переконалим свідченням цього є і наведені нижче визначення конституціоналізму, а також наявні доктринальні підходи до розуміння конституційно-правової відповідальності. Парадоксальність такої прогалини в конституційній доктрині посилюється наявністю доволі оригінальних підходів і плідних пошуків у теорії сучасної конституціоналістики.

Саме тому найоптимальніший підхід полягає у встановленні таких системних зв'язків і визначенні координат цього інституту стосовно базової доктрини сучасного конституційного права

¹⁹ Якимович Я. В. Парадигма антропоцентризму суб'єктів публічної влади у конституціоналізмі сучасних держав Центральної та Східної Європи дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2020. С. 7.

²⁰ Турянський Ю. І. Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2020. С. 7.

²¹ Книш В. В. Теоретико-правове дослідження інституту конституційно-правової відповідальності в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (081 – Право)». Івано-Франківськ, 2018. С. 47.

²² Ibid. С. 318-352. Також див.: Книш В. В. Аналіз позитивного досвіду конституційно-правової відповідальності (на підґрунті конституціоналізму зарубіжних країн). Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. 2013. Вип. 7. С. 146-149.

– конституціоналізму. Як справедливо вважає І. Д. Сліденко, «на сьогодні демократичне управління немислиме без такої категорії, як конституціоналізм. Саме він розкриває сутність демократичного врядування та його функціонально-прикладні аспекти. Практичне втілення режиму конституціоналізму неможливе без дотримання відповідних принципів-вимог і належного інструментарію»²³.

Варто зазначити, що в сучасній доктрині конституційного права немає однозначного розуміння такого явища, як конституціоналізм. Це, як вважає В. Д. Бринцев, багато в чому зумовлено кількома чинниками. По-перше, тривалістю в часі: як філософсько-правова категорія, конституціоналізм має багатовікову історію. По-друге, на сутнісне наповнення цього загальносвітового вчення впливають національні традиції та практика державотворення. У зв'язку з цим відсутня реальна можливість виробити визначення, яке без жодних інтерпретацій було б покладено в національні наукові доктрини. По-третє, і це, мабуть, головна складність: з часом ця філософсько-правова категорія виявилася змістовно перенасиченою. Якщо в перші роки існування конституціоналізм пов'язувався з процесом правового унормування суспільних відносин і механізмами побудови держави, закріпленими не лише звичаями, а й законодавчими актами, то вже наведені сучасні визначення конституціоналізму свідчать про те, наскільки це явище є багатоаспектним і об'ємним за сутністю²⁴.

Щодо труднощів визначення сучасного конституціоналізму відомий угорський конституціоналіст А. Шайо не лише звертає увагу на небезпеку дефініцій, а й зазначає, що «ситуація з визначенням поняття «конституціоналізму» приблизно така, як у Святого Августина з Богом: «Не можу дати Йому визначення, але знаю, що таке безбожжя». Як далі вказує А. Шайо, «не існує задовільного визначення конституціоналізму, але є відчуття порушення конституції не тільки тоді, коли ми усвідомлюємо це, а й коли можемо це довести. Що саме спричиняє цю майже інстинктивну антипатію до певних дій влади, – різниться від країни до країни та від епохи до епохи»²⁵.

Керуючись таким праворозумінням, Ю. І. Турянський розглядає конституціоналізм як «багатогранне поняття з особливими ключовими державними та правовими елементами, без взаємодії яких неможливо втілити в життя цілісну правову державну політику, проте людиноцентристська парадигма є найважливішим елементом, що закладається в будь-якій моделі конституціоналізму, адже суверенітет народу, його свободна воля, гарантії захисту прав людини є завжди визначальними».

Узагальнюючи загальнотеоретичні підходи до розуміння конституціоналізму, Ю. І. Турянський не лише вказує на його виміри: «1) історико-правовий, де зазначене поняття розуміють через генезис розвитку конституційних цінностей, при цьому основний закон є тим суспільним консенсусом, що був досягнутий між народом і державою задля встановлення правових меж втручання держави в особисте життя людини і виступає певним інструментом контролю народу над владою, не допускаючи її свавілля; 2) вузькогалузевий (нормативний) – конституціоналізм опосередковує місце і роль основного закону у правовій системі, суспільстві і державі, що знаходить вияв у її верховенстві та характері впливу на суспільні відносини; 3) ідеологічний (комплексний), де конституціоналізм позиціонує як складну політико-правову систему, в підґрунтя якої покладені основні принципи та цінності, вироблені людством у процесі розвитку, що стали світовими стандартами функціонування правової держави та громадянського суспільства», а й доводить, що «розвиток правового розуміння поняття «конституціоналізм» дає змогу відійти від вузького історичного та нормативного розуміння цього поняття виключно як категорії конституційного права, а також розширює свою природу на всі суспільні правові відносини та увійшов у систему загальнотеоретичних понять. Конституціоналізм в сучасному розумінні легко імплементує новітні категорії, має

²³ Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. С. 25.

²⁴ Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. І: монографія. Харків: Право, 2013. С. 7.

²⁵ Sajó, Andras. Limiting Government. Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism. Budapest: Central European University Press, 1999. P. 9, 12.

потенціал поєднання нових правових та соціальних правил з класичною державницькою ідеологією»²⁶.

Підтвердженням цієї позиції є дефініції конституціоналізму, запропоновані представниками різних конституційних доктрин у межах різних конституційних праворозумінь, які свідчать про складність однозначного визначення цього явища. У сучасних наукових дослідженнях конституціоналізм розуміють як історію і теорію конституції; правління, обмежене конституцією; конституційний режим; конституційний правопорядок; верховенство конституції; верховенство права; політичну систему, що спирається на конституцію і конституційні методи управління; принципи політичної системи, сформованої на засадах конституції та конституційних методах управління тощо.

Так, з феноменологічної позиції до розуміння конституціоналізму підходить М. В. Савчин, на думку якого «конституціоналізм як *комплексний політико-правовий феномен* містить конкретний алгоритм мінімізації розриву між фактичною і юридичною конституцією, зокрема, сприяє реформуванню національних правових систем на засадах визнання засадничих соціальних цінностей (гідності людини, свободи, рівності, справедливості, солідарності, верховенства права тощо), легітимності публічної влади, відкритого демократичного дискурсу щодо напрямів здійснення публічної влади»²⁷. У його розумінні, конституціоналізм як політико-правовий феномен є відображенням не лише еволюції поглядів, ідей, доктрин про природу конституції, а й політико-правової практики їх втілення²⁸.

Щодо проблематики конституційно-правової відповідальності у її системному зв'язку з конституціоналізмом, М. В. Савчин, приділяючи значну увагу питанням парламентської відповідальності уряду, відповідальності суддів, відповідальності публічної влади загалом, окремо зазначає, що до системи засобів правового захисту Конституції, поряд з іншими елементами (право народу на опір недемократичному правлінню (право на самозахист); процедура внесення змін до Конституції; арбітражні прерогативи глави держави; перевірка конституційності виборів та референдуму; встановлення факту зловживання конституційними правами та позбавлення цих прав; діяльність конституційної юстиції; надзвичайні засоби (інститути надзвичайного, воєнного стану, прямого президентського правління, федерального втручання тощо)), належать конституційна відповідальність, визнання діяльності політичних партій неконституційними та їх розпуск²⁹. Проте надалі він детально не зупиняється на питаннях конституційно-правової відповідальності як елемента системи конституціоналізму.

Керуючись методологічною настановою, що «поняття конституціоналізму надзвичайно складне, комплексне, багатоаспектне, яке навряд чи можна повністю охопити однією дефініцією», І. І. Забокрицький пропонує розуміти конституціоналізм як «базовану на західній цивілізаційній та правовій традиції *доктрину обмеження влади*, що органічно охоплює інституційну (система взаємопов'язаних та взаємобалансуючих органів), аксіологічну (низку принципів, які є концентрованим втіленням конституційних цінностей) та нормативну (систему об'єктивованих правових норм, спрямованих на регулювання владних відносин) складові, а також практичне їх втілення в суспільстві, яке зорганізувалося для оптимальної реалізації суверенної влади, що природно належить йому загалом та кожному з його членів зокрема»³⁰. Втім, доволі ґрунтовно аналізуючи «елементи сучасного конституціоналізму як транснаціонального явища» (верховенство права, поділ влади, права людини)³¹, він взагалі не торкається проблематики конституційно-правової відповідальності та характерних для неї санкцій.

²⁶ Турянський Ю. І. Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2020. С. 11-12.

²⁷ Савчин М. В. Конституціоналізм і природа Конституції: теорія і практика реалізації: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2013. С. 13.

²⁸ Ibid. С. 15.

²⁹ Ibid. С. 331-332.

³⁰ Забокрицький І. І. Транснаціоналізація сучасного конституціоналізму: теоретико-правовий вимір: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2021. С. 99.

³¹ Ibid. С. 100-167.

О. М. Бориславська з позиції системного підходу обґрунтовує авторське бачення сутності конституціоналізму так: «у широкому значенні – як заснованої на ідеології ліберального характеру *політико-правової системи*, що є сукупністю взаємопов'язаних відносин між людиною, суспільством та державою, у яких гарантовані права людини, суспільство є вільним, а державна влада обмежена конституційними засобами; у вузькому значенні – як *конституційної системи правління* (системи суб'єктів, форм, засобів та методів правління у державі), заснованих на ідеях прав та свобод людини, верховенства права, демократії та обмеженого правління»³². Однак, попри ґрунтовність та предметну спрямованість проведеного дослідження, О. М. Бориславська розглядає проблеми конституційно-правової відповідальності у контексті процесів формування та розвитку європейської моделі конституціоналізму лише частково, зосереджуючись на аспекті парламентської відповідальності уряду та дисциплінарної відповідальності суддів.

Водночас із позицій феноменологічного та системного підходу обґрунтовує свою позицію В. Н. Патlachuk, який, з одного боку, вважає, що конституціоналізм – це «*політико-правова система*, спрямована на обмеження державної влади, і як така, яка вміщує відповідну ідеологію та доктрину», а з іншого боку, аналізуючи досвід Республіки Польща, розглядає «*феномен польського конституціоналізму як моделі взаємодії держави та суспільства*». Він також виокремлює і систематизує різні підходи до цього поняття та на їхній основі виділяє характерні риси цього явища: «1) наявність правового механізму обмеження державної влади; 2) конституційну форму правління; 3) верховенство права; 4) наявність конституції»³³.

Щодо проблематики конституційно-правової відповідальності у контексті конституціоналізму, В. Н. Патlachuk приділяє значну увагу історичним і сучасним проблемам відповідальності президента, суддів, депутатів парламенту та, особливо, конституційної відповідальності уряду й міністрів як особливості польського конституціоналізму.

Обґрунтовуючи *парадигмальне розуміння* конституціоналізму, як «сукупності ідеальних фрагментів конституційної дійсності (понять, цінностей, принципів, уявлень і практик), що поділяються суспільством на даному етапі розвитку держави та формують визначене бачення конституціоналізму, а також конкретні напрямки вирішення проблем конституціоналізму», Д. М. Белов пропонує визначення категорії «український конституціоналізм» як «*органічної єдності* конституційної ідеології та побудованої на ній національної конституційної теорії, конституційного законодавства України, конституційно-правової практики в Україні»³⁴.

Втім, попри прагнення дослідити феномен конституціоналізму з погляду його парадигми, під якою цей автор розуміє «сукупність ідеальних фрагментів конституційної дійсності (понять, цінностей, принципів, уявлень і практик), що поділяються суспільством на даному етапі розвитку держави та формують визначене бачення конституціоналізму, а також конкретні напрямки вирішення проблем конституціоналізму»³⁵, Д. М. Белов фактично не згадує проблеми конституційно-правової відповідальності у контексті процесів її формування та реалізації, а лише епізодично розглядає окремі питання парламентської відповідальності уряду тощо.

І. Є. Словська пропонує дещо схематичний підхід до розуміння конституціоналізму, яка дає визначення поняття конституціоналізму як «*політико-правової категорії*, яка опосередковує місце і роль Конституції у правовій системі, суспільстві і державі, що знаходить вияв у її верховенстві та характері впливу на суспільні відносини»³⁶. Водночас, за результатами свого дослідження вона робить висновок, що за своєю суттю конституціоналізм опосередковує місце і роль Конституції у правовій системі держави, тобто *верховенство Конституції* та її статус як Основного Закону держави;

³² Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2019. С. 10.

³³ Патlachuk В. Н. Польський конституціоналізм: історико-правовий дискурс: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2021. С. 2, 98.

³⁴ Белов Д. М. Парадигма українського конституціоналізму: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2012. С. 9, 11.

³⁵ Ibid. С. 9.

³⁶ Словська І. Є. Український конституціоналізм: основні етапи становлення і розвитку: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 2004. С. 5.

за змістом конституціоналізм – це *конституційне будівництво*, реалізація Конституції та її охорона, гарантування; за формою конституціоналізм опосередковує *конституційний лад*, тобто державний і суспільний лад, форми безпосереднього народовладдя, держави тощо. Щодо конституційно-правової відповідальності, то І. Є. Словська у своїй дисертації згадує про факт її існування лише один раз у контексті організаційного аспекту характеристики конституціоналізму як демократичної форми правління, обмеженої конституцією³⁷.

І. Л. Гордієнко обґрунтовує авторське бачення сутності «конституціоналізму» як «*режиму правового самообмеження* державної та іншої публічної влади на основі конституційних принципів і процедур, що забезпечують контрольоване використання влади за допомогою відповідних правових засобів (механізмів), а саме: а) правових заборон у конституційному праві як нормативній основі конституціоналізму; б) механізму «стримувань і противаг» у системі поділу державної влади як доктринальної основи конституціоналізму; в) громадянського суспільства як соціальної основи конституціоналізму; г) інститутів безпосередньої демократії як демократичної основи конституціоналізму; д) конституційного правосуддя як інституційної основи конституціоналізму»³⁸.

Щодо проблематики конституційно-правової відповідальності у її зв'язку з конституціоналізмом, розглядаючи особливості та значення механізму «стримувань і противаг» у системі поділу державної влади як доктринальної основи конституціоналізму, І. Л. Гордієнко лише згадує про «нааявність конституційно-визначених можливостей взаємного притягнення до конституційної відповідальності (право розпуску парламенту, вотум недовіри уряду з боку парламенту, імпічмент главі держави та інше)»³⁹.

В. Д. Бринцев пропонує розуміти під поняттям «конституціоналізм» лише «*політико-юридичний процес* розробки, прийняття (внесення змін) до Основного Закону держави і *втілення норм (положень) конституції у повсякденне життя* суспільства». Тим самим конституціоналізм в епоху глобалізації, на його думку, це «найдемократичніша Конституанта, сучасна Конституція, ідеальне дотримання і втілення її положень у повсякденне життя всіма державними структурами і громадянами держави. Все, що залишають за межами цього визначення, – ідеологія, доктрина, система конституційного права тощо, повинно одержати свій окремий статус, не бути складовим категорії-монстра і удосконалюватись та отримувати свій подальший розвиток як окремі самостійні інститути (конституційне право, теорія Конституції, конституційні доктрини і всі інші складові)»⁴⁰.

Водночас, «застосовувавши водночас і інтегративний, і диференційний підходи до численних доктринальних поглядів на конституціоналізм як явище», В. Д. Бринцев пропонує «змістовну його сучасну модель з характерними ознаками: 1) правова ідеологія – забезпечення функціонування системи права в державі, побудова соціальної, правової (конституційної) держави; 2) наявність сукупності доктрин, концепцій, вчень, теорій побудови сучасної моделі держави і громадянського суспільства і механізмів їх втілення в конституційні акти; 3) досконала система конституційного права як фундамент для всієї системи національного законодавства; 4) побудована на принципах демократії і системи захисту прав людини і громадянина сучасна стабільна Конституція; 5) реальна дія принципу народовладдя в питаннях прийняття Конституції і внесення змін і доповнень до неї; 6) реально діюча система конституційної відповідальності; 7) забезпечення в національному законодавстві дії загальновизнаних міжнародних принципів і стандартів; 8) досконала національна система захисту Конституції – судовий конституціоналізм; 9) повага до Права, Закону як загальновизнана ідеологія суспільства і органів державної влади»⁴¹.

³⁷ Ibid. С. 16.

³⁸ Гордієнко І. Л. Конституціоналізм як режим правового обмеження державної влади: дис. ... д-ра філософ. за спец. 081 – Право. Київ, 2021. С. 18-19.

³⁹ Ibid. С. 144.

⁴⁰ Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. І: монографія. Харків: Право, 2013. С. 14-15.

⁴¹ Ibid. С. 13.

Парадоксальним, проте досить ілюстративним з огляду на доктринальну розробленість тематики, порушеної нами в цьому підрозділі, є те, що В. Д. Бринцев, як один із небагатьох вітчизняних дослідників проблем конституціоналізму, котрий чітко й однозначно виділяє конституційно-правову відповідальність як одну з ознак його моделі (системи), у своєму досить ґрунтовному дослідженні, присвяченому питанням судового конституціоналізму, згадує про неї надалі лише один раз у контексті проблематики застосування юридичної відповідальності за невиконання судових рішень конституційних судів⁴², а відповідний інститут у запропоновану ним схему сучасного конституціоналізму ХХІ століття взагалі не включає⁴³.

Пропонуючи визначення поняття конституціоналізму як «публічно-правової системи конституційної організації сучасного суспільства», А. Р. Крусян вказує на мету сучасного українського конституціоналізму – «досягнення (визнання, забезпечення та захист) конституційно-правової свободи людини»⁴⁴. При цьому, розглядаючи як елемент системи сучасного конституціоналізму конституційний правопорядок, А. Р. Крусян єдина у вітчизняній конституційно-правовій науці не лише зазначає, що система його забезпечення, поряд з іншими елементами (конституційний контроль і нагляд з боку публічно-владних структур; конституційне правосуддя; громадський контроль), включає конституційну відповідальність (заходи конституційної відповідальності)⁴⁵, а й ґрунтовно аналізує інституційні та функціональні зв'язки між цими феноменами конституційного права⁴⁶. Так, на її думку, «конституційна відповідальність разом з іншими інституціональними і процесуальними засобами входить до системи забезпечення конституційного правопорядку, тобто до стадії «забезпечення конституційності». Таким чином, змістовний підхід у поєднанні із системно-структурним і процесуальним дає змогу забезпечити всебічний аналіз функціонального механізму конституціоналізму»⁴⁷.

Щодо власне механізмів співвідношення конституціоналізму та конституційно-правової відповідальності, насамперед у цьому контексті звернемо увагу на ґносеологічні витoki парадигми конституціоналізму в цілому⁴⁸ та парадигми організації та функціонування публічної влади в конституціоналізмі⁴⁹ зокрема. Як зазначає І. Д. Сліденко, «до винайдення конституціоналізму верховна влада завжди мала сакральний характер у прямому сенсі цього слова. Крім того, влада завжди персоніфікувалася, була, так би мовити, живою»⁵⁰.

Застосування принципу історизму в дослідженні феномену конституціоналізму є переконливим доказом цього. Адже політичній етнографії відомі приклади, коли суспільні структури, хоча й досить примітивні, управлялися на засадах відносно симетричної рівності, уникаючи при цьому різкої асиметрії та відчуження, що притаманні сучасним владовідносинам. Історична, антропологічна та правова наука ще із середини ХІХ ст. визначили, що перш ніж політична організація суспільства досягне рівня повноцінної держави, вона проходить через перехідний етап «майже держави». У різні часи домінували різні поняття таких утворень: морганівська військова демократія; давня або «стара» держава Мейна (англ. Ancient state); переддержави; варварська держава; рання держава; або як варіант, поширений у радянській науці, – ранньофеодальна держава; останнім ча-

⁴² Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. І: монографія. Харків: Право, 2013. С. 290-291; Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. 2: монографія. Харків: Право, 2015. 376 с.

⁴³ Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. І: монографія. Харків: Право, 2013. С. 16.

⁴⁴ Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Одеса, 2010. С. 12.

⁴⁵ Ibid. С. 15.

⁴⁶ Ibid. С. 321-331.

⁴⁷ Ibid. С. 302.

⁴⁸ Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. С. 9-62.

⁴⁹ Якимович Я. В. Парадигма антропоцентризму суб'єктів публічної влади у конституціоналізмі сучасних держав Центральної та Східної Європи дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2020. 203 с.

⁵⁰ Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. С. 29.

сом набув популярності термін вождівство, або чіфдом (від англ. Chiefdom); а у власне суто юридичних працях більш доречними видаються терміни, що зазвичай є синонімами, – додержавні, протодержавні чи державні утворення, хоча вони й мають універсальніший характер⁵¹.

У результаті їх вивчення наочно простежується поступове розшарування суспільства на владарюючих і підвладних, посилення нерівності та асиметрії у відносинах між ними, що призвело врешті-решт до панування та підпорядкування і, зрештою, до перерозподілу управлінських функцій та формування звичаїв і регламентів, що фіксували та закріплювали владні відносини. Системний аналіз генезису влади в такому ключі висуває на перший план ідею про те, що первинно влада в соціумі була радше регулятором суспільних відносин, механізмом соціального спілкування, способом людської самоорганізації та принципом колективного саморегулювання, ніж «річчю» або «властивістю», що належать будь-кому, як це тлумачиться в деяких сучасних вольових та силових концепціях влади⁵².

Також слід враховувати, що конституціоналізм, як і такі іманентні його системні принципи, як-от права людини, верховенство права, демократія, поділ влади, відповідальне правління, конституційний контроль тощо, запропонували сучасний підхід до сутності публічної влади, що було цілком логічно, зважаючи на епоху, в якій вони виникли. Саме в цьому сенсі і варто розглядати елементи, або ж базисні рівні конституціоналізму, дискусійність поняття, складу та ієрархічності елементів якого, за словами М. П. Орзіха, «передбачає як домінанту насамперед його системність, поліфункціональність та багаторівневність»⁵³.

Так, одним із ключових напрямів сучасного етапу державо- і правотворення в Україні, зазначає І. О. Костицька, «закономірно визнається підпорядкування реформування публічної влади утвердженню й забезпеченню реалізації конституційного принципу відповідальності держави перед людиною і суспільством, функціонування системи відповідального представницького правління. Відповідно формується й утілюється в життя людиноцентристська парадигма здійснення публічної влади в інтересах реалізації і захисту прав та свобод людини і громадянина». На її переконання, «необхідність розроблення й утілення в життя практичних настанов щодо відповідального представницького правління, за якого утверджується реальність і функціональна дієвість інституту юридичної відповідальності держави, її органів і посадових осіб перед людиною і народом. У такій парадигмі державотворення аксіомою є те, що жоден орган державної влади не може бути вільним від юридичної відповідальності, яка має пронизувати весь спектр реалізації державних функцій – від законодавчих до управлінських»⁵⁴.

Персоналізуючи кожну з гілок державної влади суб'єктами владних повноважень (законодавча гілка влади уособлюється в голові парламенту та парламентарях; виконавча гілка – у президенті, членах уряду та інших державних службовцях; судова гілка – в суддях), а також визначаючи юридичну відповідальність структурними елементами їхнього статусу (гарантії, права, обов'язки, дискреційні повноваження, конституційна дієздатність, заборони та обмеження)⁵⁵, Я. В. Якимович звертає особливу увагу на роль і місце «людського чинника в структурі конституційно-правових відносин»⁵⁶. Він доводить, що важливою формою антропоцентризму суб'єктів публічної влади в конституціоналізмі, що потребує детальнішого вивчення та розвитку в конституційному праві, є «складові (поведінкові) елементи людського чинника (знання, вміння, навички, досвід тощо)»⁵⁷.

⁵¹ Ромінський Є. В. Право в східнослов'янському правокультурному просторі. Правова держава. Випуск 34. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. С. 202.

⁵² Батанов О. В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики: монографія / відп. ред. М. О. Баймуратов. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2010. С. 22.

⁵³ Орзіх М. П. Правова культура в системі сучасного конституціоналізму. Право та культура: теорія і практика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 15-16 травня 1997 р.). Київ: МП «Леся», 1997. С. 190.

⁵⁴ Костицька І. О. Юридична відповідальність депутата парламенту у системі відповідального представницького правління: конституційно-правові засади: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2020. С. 29.

⁵⁵ Якимович Я. В. Парадигма антропоцентризму суб'єктів публічної влади у конституціоналізмі сучасних держав Центральної та Східної Європи дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2020. С. 80-81.

⁵⁶ Ibid. С. 153.

⁵⁷ Ibid. С. 150.

На його переконання, «виникнення конституційно-правових відносин (наприклад, у сфері законодавства) зумовлюється юридичним фактом (необхідністю прийняти закон), що створює підставу для реалізації суб'єктами своїх прав та обов'язків. Права та обов'язки реалізуються щодо певного предмета конституційного регулювання (голосування за законопроект) і виступають формою поведінки, яка, з одного боку, є вольовою дією суб'єкта (саме голосування), а з іншого – результатом прояву його людського чинника (вимога особистого голосування у поєднанні із зобов'язаннями присяги)». У конституційному регулюванні, зазначає він, «людський чинник найчастіше зафіксований у нормах конституційної дієздатності та правилах поведінки, що відповідає певним стандартам (наприклад, в обов'язках). Зазначений підхід до розуміння складових конституційно-правових відносин найкраще зіставляється із структурою конституційно-правової відповідальності, що складається із суб'єкта, об'єкта, суб'єктивної та об'єктивної сторін»⁵⁸.

З огляду на зазначене, саме в цьому сенсі і варто розглядати елементи структури системи конституціоналізму, що «в умовах сучасних українських конституційно-правових реалій наповнюється змістом, який складається із сукупності взаємопов'язаних елементів (Конституції та конституційного законодавства, конституційних правовідносин, конституційної правосвідомості та конституційного правопорядку), що, перебуваючи в системі та взаємодіючи одне з одним, набувають якісно нових характеристик як елементи змісту конституціоналізму»⁵⁹, а також його принципів: верховенство права; жорстко обмежене Конституцією демократичне правління; гарантії проти узурпації влади; поділ влади; гарантії індивідуальної свободи тощо.

Звідси беззаперечним є той факт, що інститут конституційно-правової відповідальності необхідно трактувати лише в контексті *conditio sine qua non* (лат. ['sine k^wa: 'no:n]) – букв. «без чого неможливо», «умова, без якої це не може бути» або «без якої немає нічого») для системи сучасного конституціоналізму та демократичного конституційного ладу. При цьому варто мати на увазі, що вітчизняними дослідниками встановлено нерозривну єдність між категоріями конституціоналізму та такими феноменами, як Конституція⁶⁰, конституційна держава⁶¹, конституційний лад⁶², демократія⁶³, конституційна реформа⁶⁴, конституційний контроль⁶⁵, конституційний процес⁶⁶ тощо. Отже, якщо продовжити цей логічний ряд, то конституційно-правова відповідальність виступає одночасно їх інституційним і функціональним породженням та співвідносним елементом у системі категорій сучасного конституційного права.

Факт, що конституційно-правова відповідальність є одним із елементів конституціоналізму, попри фактичну відсутність спеціальних досліджень із цієї тематики, довести доволі просто. Кон-

⁵⁸ Ibid. С. 153-154.

⁵⁹ Крусан А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Одеса, 2010. С. 13-14.

⁶⁰ Кичун В., Оніщук І. Конституціоналізм як зміст механізму застосування Конституції України. Вісник Конституційного Суду України. 2021. № 5. С. 50-58; Федоренко В. Л. Конституція та конституціоналізм: сутність, сенси і взаємозумовленість. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2019. Вип. 2. С. 78-94; Чернецька О. В. Конституціоналізм і Конституція України: окремі аспекти співвідношення. Ірпінський юридичний часопис. 2023. Вип. 1(10). С. 37-44; Савчин М. В. Конституціоналізм і природа Конституції: теорія і практика реалізації: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2013. 564 с.

⁶¹ Федоренко В. Л. Конституція та конституційна держава: питання теорії та практики. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління. 2020. № 3(9). С. 13-29. URL: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3\(9\)-13-29](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3(9)-13-29)

⁶² Белов Д. М. Конституційний лад як основний елемент конституціоналізму. Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Право. 2011. Вип. 17. С. 24-27.

⁶³ Берч В. В. Парадигма імплікативного взаємозв'язку демократії та конституціоналізму: ключові цінності. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2022. Вип. 74. Ч. 1. С. 55-58.

⁶⁴ Белов, Д. М., Бисага Ю. М. Парадигма українського конституціоналізму та конституційна реформа: питання співвідношення. Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. 2014. Вип. 28. Т. 1. С. 60-64; Белов Д., Гриньов В. Конституційна реформа в Україні як наслідок формування нової парадигми конституціоналізму. Геополітика України: історія і сучасність. 2014. Вип. 2. С. 159-172.

⁶⁵ Батанова Н. М. Конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність: концептуальні проблеми співвідношення та взаємодії. Правова держава. Випуск 30. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 147-155; Наливайко Л. Конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність. Нова політика. 1999. № 5. С. 48-51.

⁶⁶ Осадча І. А. Щодо проблеми співвідношення категорій «конституціоналізм» і «конституційний процес». Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2017. Вип. 44(1). С. 63-67.

ституціоналізм, у вузькому його розумінні, передбачає насамперед ефективне обмеження державної влади задля забезпечення прав людини. Навіть не вказуючи тут на окремі аспекти функціональності конституційно-правової відповідальності, зазначимо: її основне завдання полягає у впливі на найважливіші (насамперед, політичні) суспільні відносини в державі з метою охорони Конституції, належного виконання завдань, функцій та повноважень суб'єктів цих відносин, відновлення конституційного правопорядку, а також вирішення конституційних спорів між ними та подолання конституційних конфліктів⁶⁷. До речі, безпосередньо або опосередковано конституційно-правова відповідальність у відповідному контексті досліджується в динамічному вимірі та функціональній іпостасі й деякими іншими вітчизняними дослідниками, зважаючи на предмет, методологію та архітектуру їхніх досліджень⁶⁸.

Тому, з одного боку, було б великим перебільшенням стверджувати, що конституційно-правова відповідальність є гарантією не стільки Конституції, скільки конституціоналізму. Адже конституціоналізм — це насамперед універсальна теорія або система «політико-правових ідей та відповідної їм юридичної практики виникнення, становлення і функціонування конституції як особливого джерела публічного права»⁶⁹, тоді як Конституція (у її сучасному розумінні) — це «акт установчої влади (система норм права), у якому виражена суверенна воля народу стосовно організації і функціонування публічної влади як гаранта реалізації та захисту прав людини»⁷⁰. Утім, з іншого боку, необхідно зазначити: так само як конституціоналізм є «одним зі способів раціоналізації влади»⁷¹, так і конституційно-правова відповідальність є одним з елементів конституціоналізму, а отже, інструментів раціоналізації влади і держави загалом. Саме в такому контексті її й слід розглядати в аспекті теоретико-методологічного розуміння вчення про конституціоналізм.

Так, наприклад, досліджуючи феноменологію конституційного контролю в механізмі правової держави, І. Д. Сліденко зазначає: «з огляду на те, що до появи конституціоналізму, як певного засобу організації публічної влади, остання практично не мала меж в усіх сенсах цього слова, саме конституціоналізм можна розглядати як засіб юридизації влади. В свою чергу конституція, наочне втілення конституціоналізму, є констатацією такої юридизації. Таким чином, питання влади (політики) і питання права знаходять свій практичний вияв у конституції, яка в свою чергу є α та ω конституційного контролю. Саме в цьому і полягає глибинний аспект двоїстої природи конституційного контролю та органу, що репрезентує. Мета для якої формувався режим конституціоналізму – створити межі для публічної влади, для забезпечення свободи. Діалектика конституційного контролю, з огляду на цей факт, полягає у тому, що конституційний контроль з однієї сторони є породженням конституціоналізму, а отже є одним із інструментів забезпечення обмеження публічної влади, а з іншої, він є частиною владного механізму. Власне більшість концептуальних проблем пов'язаних із функціонуванням цього інституту, він завдячує саме цій дилемі. І всі заходи, що

⁶⁷ Батанова Н. М. Функції конституційно-правової відповідальності: проблеми концептуалізації. Часопис Київського університету права. 2020. № 1. С. 100–104; Батанова Н. М. Функції конституційно-правової відповідальності: методологічні проблеми дослідження. Правова держава. Випуск 31. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 210–221 та ін.

⁶⁸ Вишневецька М. М. Праксеологія конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу: порівняльний аналіз: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2024. С. 124–138; Гецько В. В. Конституційно-правова відповідальність народних депутатів України та депутатів місцевих рад: проблеми теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2015. С. 109–124; Книш В. В. Теоретико-правове дослідження інституту конституційно-правової відповідальності в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (081 – Право)». Івано-Франківськ, 2018. С. 236–247; Наливайко Л. Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 2000. С. 37–43.

⁶⁹ Речицький В. В. Конституціоналізм. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.: Т. 4: Конституційне право / редкол.: Ю. Г. Барабаш (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. С. 404.

⁷⁰ Барабаш Ю. Г. Конституція. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.: Т. 4: Конституційне право / редкол.: Ю. Г. Барабаш (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. С. 410.

⁷¹ Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. С. 30.

пропонуються для удосконалення інституту конституційного контролю, від належного його позиціонування, до ефективного механізму формування органу конституційного контролю, насамперед покликані позитивно вирішити цю проблему»⁷².

Поділяючи наведену авторитетну думку І. Д. Сліденка, а також враховуючи, що конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність у своїй синергетичній єдності є важливим засобом охорони конституції, забезпечення конституційної законності та конституційного правопорядку⁷³, вважаємо можливим екстраполювати запропонований ним методологічний підхід на об'єкт нашого дослідження. У цьому контексті конституційно-правову відповідальність слід розглядати однією з найважливіших форм реалізації конституційного контролю, що є передумовою виникнення відносин конституційно-правової відповідальності. Відтак конституційний контроль як інституційна та функціональна форма захисту Конституції, з одного боку, та конституційно-правова відповідальність як інструментальна складова механізму забезпечення конституційної законності та конституційного правопорядку, з іншого боку, у своїй системній єдності та функціональній спрямованості стають ефективним засобом мінімізації конституційних деліктів і захисту конституційних цінностей, державних і суспільних інтересів. З огляду на це, конституційно-правову відповідальність, поряд та в синергетичній єдності з конституційним контролем, слід вважати важливою складовою системи сучасного конституціоналізму.

Висновки. Резюмуючи результати проведеного дослідження, акумулюємо певні наявні у вітчизняній конституціоналістиці методологічні установки та висновки в системі координат «конституціоналізм» — «конституційно-правова відповідальність»:

1) За будь-якого наведеного вище доктринального тлумачення феномену конституціоналізму та оцінювання дії його принципів (зокрема: а) з темпоральної перспективи (так званих періодів еволюції змісту конституцій: перший (кінець XVIII — початок XX ст.); другий (1918–1939 рр.); третій — від 1945 року (періодів «старих», «нових» та «новітніх» конституцій)⁷⁴); б) ступінчастості реалізації, яка «характеризує розподіл повноважень між рівнями публічної влади (субнаціональний, національний, супранаціональний конституціоналізм)⁷⁵; в) системних якостей та елементного складу (Конституції і конституційного законодавства, конституційних правовідносин, конституційної правосвідомості й конституційного правопорядку)⁷⁶; г) географії виникнення та розвитку (у вигляді «трьох моделей — англійської, американської та європейської, що засновані на трьох основних концепціях конституціоналізму — матеріальній, формальній та інституційній⁷⁷); г) історичних засад розвитку (розуміння конституціоналізму як «безспірною надбання сучасної європейської цивілізації»⁷⁸, що пов'язано з «певними культурними та ментальними особливостями, спільними цінностями прав людини, верховенства права та демократії»⁷⁹) тощо), а також враховуючи, що д) конституціоналізм є насамперед «конституційним образом правління»⁸⁰, абсо-

⁷² Ibid. С. 30–31.

⁷³ Батанова Н. М. Конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність: концептуальні проблеми співвідношення та взаємодії. Правова держава. Випуск 30. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 147–155.

⁷⁴ Стецюк Н. В. Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина XIX ст. – кінець 80-х років XX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Київ, 2003. С. 8–9.

⁷⁵ Савчин М. В. Конституціоналізм і природа Конституції: теорія і практика реалізації: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2013. С. 13.

⁷⁶ Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Одеса, 2010. С. 13–14.

⁷⁷ Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2019. С. 9–10.

⁷⁸ Ковальчук В. Конституціоналізм в умовах війни: питання цінностей, прав та ідентичності. Право України. 2023. № 7. С. 116.

⁷⁹ Забокрицький І. І. Транснаціоналізація сучасного конституціоналізму: теоретико-правовий вимір: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Львів, 2021. С. 25.

⁸⁰ Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. С. 31.

лютно обґрунтованою у зв'язку з цим є е) «необхідність виведення з наукового обігу термінів мусульманський конституціоналізм, тоталітарний (авторитарний) конституціоналізм, радянський конституціоналізм»⁸¹.

2) У кількісному та якісному вимірах конституціоналізм характеризується:

а) суб'єктом, яким є верховна публічна влада;

б) вектором дії — конституціоналізм функціонально-телеологічно спрямований на обмеження такої влади конституцією;

в) формою інструментарію – конституцією;

г) якістю інструментарію — вимогами до конституції;

ґ) кількісною стороною інструментарію — набором засобів для такого обмеження⁸².

3) З формального погляду конституціоналізм — це врядування, що відповідає конституції з певними якостями, для його обмеження, а з сутнісної – верховна влада повинна коритись формальній конституції, аж до самообмеження, в силу чого, конституція повинна містити мінімально необхідний інструментарій, для обмеження верховної влади, а влада повинна дотримуватись конституції⁸³.

4) Конституціоналізм та вся його система органічно пов'язані з конституційним правопорядком⁸⁴, інструментом дотримання якого, своєю чергою, є конституційно-правова відповідальність.

5) Конституційно-правову відповідальність у її співвідношенні з категорією «конституціоналізм» слід розглядати в парадигмі динаміки конституціоналізму щонайменше починаючи з останньої чверті XVIII століття. Принаймні саме тоді імпічмент президента — класична форма конституційно-правової відповідальності — розглядається в його сучасному сенсі. При цьому слід враховувати, що саме поняття «імпічмент» виникло в Англії ще в XIV ст. як знаряддя боротьби проти свавілля королівських фаворитів: імпічмент був судовою за формою і політичною за сутністю процедурою притягнення високопосадовців до відповідальності вищим представницьким органом держави. З погляду генезису конституціоналізму останнє уточнення є доволі важливим. Якщо зважати на формальне визначення конституціоналізму як доктрини, що передбачає обмеження свавілля держави конституцією, то динаміка конституціоналізму в принципі містить два етапи. Перший етап — це формування такого механізму: або еволюційним шляхом (Велика Британія), або одномоментною дією, як правило, прийняттям конституції (США у 1787 р., Польща у 1791 р., Франція у 1791 р. тощо).

У випадку прийняття конституції, як способу встановлення режиму конституціоналізму відбувається процес її адаптації. Відповідно, виникнення, становлення та розвиток елементів її системи, зокрема й конституційно-правової відповідальності, доцільно розглядати як один з етапів такої адаптації. Надалі вся практика застосування заходів конституційно-правової відповідальності, насамперед імпічменту президента, зводиться до такого роду адаптації, зважаючи на динаміку розвитку конституційного права.

6) Конституційно-правову відповідальність у співвідношенні з категорією конституціоналізму слід розглядати в синергетичному зв'язку з конституційними принципами та зумовленими

⁸¹ Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2019. С. 10. У цьому контексті, див., зокрема: Бехруз Х. Релігійні та світські норми в правових системах ісламських держав. Порівняльне правознавство. 2012. № 3-4. С. 120-129; Гультай М. Вітчизняний конституціоналізм радянської доби та його трансформація після здобуття Україною незалежності. Вісник Конституційного Суду України. 2015. № 5. С. 59-77; Забокрицький І. І. Допустимість існування «формальних» моделей конституціоналізму (на прикладі концепції «ісламського конституціоналізму»). Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2015. Вип. 15(1). С. 55-58; Кушніренко В. О. Реформування шариату як основа модернізації ісламської держави в контексті теорії конституціоналізму: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки». Київ, 2004. 19 с.; Худояр Л. В., Музика І. В. Керівні органи Комуністичної партії України як суб'єкти нормотворчості в теорії і практиці українського конституціоналізму 1977–1984-х років. Альманах права. Правові засади нормотворчої діяльності: національний і зарубіжний досвід. Випуск 15. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2024. С. 466-471 та ін.

⁸² Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. С. 31.

⁸³ Ibid. С. 31.

⁸⁴ Крижановський А. Іпостасі конституційного правового порядку. Юридичний вісник. 2015. № 3. С. 45.

ними конституційними цінностями, в основу ієрархії яких покладено людську гідність і свободу: «конституціоналізм охоплює сукупність очікувань, пов'язаних із поведінкою легітимної влади, тоді як конституція є політико-правовим конструктом»⁸⁵. У цьому контексті «конституціоналізм — це не стільки формальна влада закону, скільки влада певних принципів, які узагальнено можна звести до категорії «верховенство права». При цьому слід розуміти, що законодавець ніколи не зможе обмежити свою владу за допомогою формального закону, адже завжди має можливість цей закон скасувати або змінити. Тому конституціоналізм — це щось більше, ніж формальний закон, щось на кшталт моралі. Саме тому конституціоналізм слід сприймати як стан ідеального характеру, що спонукає діяти певним, чітко визначеним чином»⁸⁶. Конституційно-правову відповідальність у цьому аспекті слід розглядати як спонукальний чинник до реалізації представниками влади покладених на них функціональних обов'язків, визначених конституцією. З огляду на те, що конституціоналізм виступає свого роду системою цінностей та поєднанням принципів, які в практичному аспекті традиційно визначаються категоріями на кшталт «конституційний лад», «державний лад», «правова держава», «верховенство права» тощо, конституційно-правова відповідальність є їхньою гарантією та інструментом правової охорони конституції, а її функціональність зумовлена саме цим чинником.

Отже, враховуючи, що конституціоналізм є «системою, яка охоплює низку теорій та доктрин, скоригованих практикою їх утілення»⁸⁷, надзвичайно важливими є реальне існування та дотримання конституційних принципів: «ідеється насамперед про верховенство права (оскільки саме за допомогою правових засобів утілюються ідеали, «дух» конституціоналізму) та обмеження влади. Саме «вірність» цим принципам, неухильне їх додержання свідчить про існування конституціоналізму в його інституційному аспекті, а саме про створення системи організації влади, яка була б справді «конституційною». Саме тому в західній правовій традиції термін «конституційний» набуває саме ціннісного, субстантивного, а не формального значення»⁸⁸. З іншого боку, зважаючи на те, що, як було доведено вище, конституційно-правова відповідальність безумовно є одним з елементів конституціоналізму, є всі підстави розглядати її насамперед як принцип (принцип відповідального правління), причому як принцип у системі принципів конституціоналізму.

7) Основний висновок щодо проведеного нами доктринального аналізу феномену конституційно-правової відповідальності як елемента системи сучасного конституціоналізму є таким: принципове завдання у сфері досліджень конституційно-правової відповідальності полягає в тому, щоб створити фундамент, на якому б базувалася її універсальна теорія. Ця теорія, своєю чергою, була б загальною для всіх існуючих різновидів конституційного механізму організації публічної влади (форм правління) та варіантів державного устрою, незалежно від того, в якій державі цей інститут правового захисту конституції функціонує на практиці та який особливий зміст у нього намагаються вкласти в конституційній доктрині. В цьому, власне, і полягає феномен конституціоналізму як нерозривної єдності конституційної теорії та практики. При цьому універсальний підхід жодним чином не повинен ігнорувати особливості національних конституційних традицій, конституційної спадщини, конституційної культури тощо.

Таким чином, ідеється про створення системи універсалій на основі доктрини конституціоналізму, які могли б використовуватися для формування, розвитку та функціонування оптимальної моделі конституційно-правової відповідальності з огляду на особливості національної правової системи, форми державного правління, державного режиму тощо. Серед таких універсалій, що формують фундамент конституціоналізму, можна виокремити такі: права людини, верховенство права, демократія, поділ влади та правова держава, в якій реалізовано й функціонує режим конституціоналізму. У системі цих універсалій вагоме місце посідає й інститут конституційно-правової

⁸⁵ Ковальчук В. Конституціоналізм в умовах війни: питання цінностей, прав та ідентичності. Право України. 2023. № 7. С. 116.

⁸⁶ Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. С. 32-33.

⁸⁷ Ibid. С. 33.

⁸⁸ Забокрицький І. І. Транснаціоналізація сучасного конституціоналізму: теоретико-правовий вимір: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2021. С. 98.

відповідальності. У цьому плані конституційно-правова відповідальність базується, точніше, є наслідком сукупної дії цих базових принципів конституціоналізму та сучасного конституційного права. Адже лише як наслідок реалізації цих принципів має практичний сенс принцип конституційно-правової відповідальності. В іншому випадку конституційно-правова відповідальність перетворюється на абсолютно формальний атрибут та фантом конституційного життя. Інститут конституційно-правової відповідальності, таким чином, позиціонується в системі конституціоналізму: чи то у випадку функціонування в силу конституційної традиції, чи то за умови, коли він запроваджується спеціально шляхом детальної конституційно-правової регламентації та організаційно-правового забезпечення практичної реалізації.

Реалізуючи принцип конституційно-правової відповідальності та виконуючи повноваження щодо її застосування на практиці, уповноважені суб'єкти конституційного права (народ, парламент, глава держави, суд, спеціальний трибунал, територіальна громада тощо) своєю публічно-владною функціональністю (як інстанції конституційно-правової відповідальності) виявляються в новій іпостасі з погляду на баланс влад, застосування конституційного контролю, розвитку парламентаризму, муніципалізму та інших інститутів системи сучасного конституціоналізму.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Sajó, András. Limiting Government. Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism. Budapest: Central European University Press, 1999. 536 p.
2. Барабаш Ю. Г. Конституція. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.: Т. 4: Конституційне право / редкол.: Ю. Г. Барабаш (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. С. 410-419.
3. Батанов О. В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики: монографія / відп. ред. М. О. Баймуратов. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2010. 656 с.
4. Батанова Н. М. Конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність: концептуальні проблеми співвідношення та взаємодії. Правова держава. Випуск 30. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 147-155.
5. Батанова Н. М. Функції конституційно-правової відповідальності: методологічні проблеми дослідження. Правова держава. Випуск 31. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 210-221.
6. Батанова Н. М. Функції конституційно-правової відповідальності: проблеми концептуалізації. Часопис Київського університету права. 2020. № 1. С. 100-104.
7. Берч В. В. Парадигма імплікативного взаємозв'язку демократії та конституціоналізму: ключові цінності. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2022. Вип. 74. Ч. 1. С. 55-58.
8. Бехруз Х. Релігійні та світські норми в правових системах ісламських держав. Порівняльне правознавство. 2012. № 3-4. С. 120-129.
9. Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2019. 428 с.
10. Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. 2: монографія. Харків: Право, 2015. 376 с.
11. Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. 1: монографія. Харків: Право, 2013. 392 с.
12. Белов Д. М. Конституційний лад як основний елемент конституціоналізму. Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Право. 2011. Вип. 17. С. 24-27.
13. Белов Д. М. Парадигма українського конституціоналізму. В.Березний: РК «Євростандарт», 2011. 400 с.
14. Белов Д. М. Парадигма українського конституціоналізму: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2012. 523 с.
15. Белов Д., Гриньо В. Конституційна реформа в Україні як наслідок формування нової парадигми конституціоналізму. Геополітика України: історія і сучасність. 2014. Вип. 2. С. 159-172.
16. Белов, Д. М., Бисага Ю. М. Парадигма українського конституціоналізму та конституційна реформа: питання співвідношення. Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. 2014. Вип. 28. Т. 1. С. 60-64.

17. Вишневецька М. М. Праксеологія конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу: порівняльний аналіз: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2024. 240 с.
18. Гецько В. В. Конституційно-правова відповідальність народних депутатів України та депутатів місцевих рад: проблеми теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2015. 195 с.
19. Гордієнко І. Л. Конституціоналізм як режим правового обмеження державної влади: дис. ... д-ра філософ. за спец. 081 – Право. Київ, 2021. 263 с.
20. Гультай М. Вітчизняний конституціоналізм радянської доби та його трансформація після здобуття Україною незалежності. Вісник Конституційного Суду України. 2015. № 5. С. 59-77.
21. Забокрицький І. І. Допустимість існування «формальних» моделей конституціоналізму (на прикладі концепції «ісламського конституціоналізму»). Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2015. Вип. 15(1). С. 55-58.
22. Забокрицький І. І. Транснаціоналізація сучасного конституціоналізму: теоретико-правовий вимір: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2021. 463 с.
23. Забокрицький І. Транснаціоналізація сучасного конституціоналізму: теорія та практика: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 396 с.
24. Кичун В., Оніщук І. Конституціоналізм як зміст механізму застосування Конституції України. Вісник Конституційного Суду України. 2021. № 5. С. 50-58.
25. Книш В. В. Аналіз позитивного досвіду конституційно-правової відповідальності (на підґрунті конституціоналізму зарубіжних країн). Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. 2013. Вип. 7. С. 146-149.
26. Книш В. В. Теоретико-правове дослідження інституту конституційно-правової відповідальності в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (081 – Право)». Івано-Франківськ, 2018. 420 с.
27. Ковальчук В. Конституціоналізм в умовах війни: питання цінностей, прав та ідентичності. Право України. 2023. № 7. С. 115-127.
28. Костицька І. О. Юридична відповідальність депутата парламенту у системі відповідального представницького правління: конституційно-правові засади: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2020. 443 с.
29. Крижановський А. Іпостасі конституційного правового порядку. Юридичний вісник. 2015. № 3. С. 41-46.
30. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
31. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Одеса, 2010. 546 с.
32. Крусян А. Р. Тенденції сучасного українського конституціоналізму в умовах глобалізації. Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах. Випуск 14. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. С. 127-133. С. 127-128.
33. Кушніренко В. О. Реформування шариату як основа модернізації ісламської держави в контексті теорії конституціоналізму: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки». Київ, 2004. 19 с.
34. Львова Є. Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи та правові виклики до формування (ідеологія та концепт): монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 294 с.
35. Наливайко Л. Конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність. Нова політика. 1999. № 5. С. 48-51.
36. Наливайко Л. Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 2000. 180 с.
37. Орзіх М. П. Конституціоналістика у складі юридичних терміно-понять. Наукові праці Одеської національної юридичної академії. 2009. Т. VIII. С. 118-124.
38. Орзіх М. П. Права культура в системі сучасного конституціоналізму. Право та культура: теорія і практика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 15-16 травня 1997 р.). Київ: МП «Леся», 1997. С. 190-193.
39. Осадча І. А. Щодо проблеми співвідношення категорій «конституціоналізм» і «конституційний процес». Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2017. Вип. 44(1). С. 63-67.
40. Патлачук В. Н. Польський конституціоналізм: історико-правовий дискурс: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2021. 388 с.
41. Реньов Є. В. Цінності конституційного ладу України та їх правова регламентація: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2017. 224 с.
42. Речицький В. В. Конституціоналізм. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.: Т. 4: Конституційне право / редкол.: Ю. Г. Барабаш (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. С. 403-410.

43. Речицький В. В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків: Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. 264 с.
44. Ромінський Є. В. Право в східнослов'янському правокультурному просторі. Правова держава. Випуск 34. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. С. 201-215.
45. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа Конституції: теорія і практика реалізації: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2013. 564 с.
46. Салей М. І. Конституційна аксіологія в сучасній Україні: науково-практична парадигма: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2017. 243 с.
47. Словська І. Є. Український конституціоналізм: основні етапи становлення і розвитку: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 2004. 193 с.
48. Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. 482 с.
49. Стецюк Н. В. Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина XIX ст. – кінець 80-х років XX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Київ, 2003. 20 с.
50. Турянський Ю. І. Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Львів, 2020. 38 с.
51. Федоренко В. Л. Конституційне право України: підруч. / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. Київ: Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
52. Федоренко В. Л. Конституція та конституційна держава: питання теорії та практики. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління. 2020. № 3(9). С. 13-29. URL: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3\(9\)-13-29](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3(9)-13-29)
53. Федоренко В. Л. Конституція та конституціоналізм: сутність, сенси і взаємозумовленість. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2019. Вип. 2. С. 78-94.
54. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підруч. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 536 с.
55. Худояр Л. В., Музика І. В. Керівні органи Комуністичної партії України як суб'єкти нормотворчості в теорії і практиці українського конституціоналізму 1977–1984-х років. Альманах права. Правові засади нормотворчої діяльності: національний і зарубіжний досвід. Випуск 15. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2024. С. 466-471.
56. Чернецька О. В. Конституціоналізм і Конституція України: окремі аспекти співвідношення. Ірпінський юридичний часопис. 2023. Вип. 1(10). С. 37-44.
57. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: монографія. Київ: Салком; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
58. Якимович Я. В. Парадигма антропоцентризму суб'єктів публічної влади у конституціоналізмі сучасних держав Центральної та Східної Європи дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2020. 203 с.

References

Bibliography:

1. Barabash YU. H. Konstytutsiia. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t.: T. 4: Konstytutsiine pravo / redkol.: YU. H. Barabash (holova) ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Pravo, 2024. S. 410-419.
2. Batanov O. V. Munitsypalna vlada v Ukraini: problemy teorii ta praktyky: monohrafiia / vidp. red. M. O. Baimuratov. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Yurydychna dumka», 2010. 656 s.
3. Batanova N. M. Funktsii konstytutsiino-pravovoi vidpovidalnosti: metodolohichni problemy doslidzhennia. Pravova derzhava. Vypusk 31. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2020. S. 210-221.
4. Batanova N. M. Funktsii konstytutsiino-pravovoi vidpovidalnosti: problemy kontseptualizatsii. Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2020. № 1. S. 100–104.
5. Batanova N. M. Konstytutsiinyi kontrol ta konstytutsiino-pravova vidpovidalnist: kontseptualni problemy spivvidnoshennia ta vzaiemodii. Pravova derzhava. Vypusk 30. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2019. С. 147-155.
6. Bekhruz KH. Relihiini ta svitski normy v pravovykh systemakh islamskykh derzhav. Porivnialne pravoznavstvo. 2012. № 3-4. S. 120-129.
7. Berch V. V. Paradyhma implikatyvnoho vzaiemozviazku demokratii ta konstytutsionalizmu: kliuchovi tsinnosti. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Serii PRAVO. 2022. Vyp. 74. CH. 1. S. 55-58.

8. Bielov D. M. Konstytutsiinyi lad yak osnovnyi element konstytutsionalizmu. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: Serii: Pravo. 2011. Vyp. 17. S. 24-27.
9. Bielov D. M. Paradyhma ukrainskoho konstytutsionalizmu. V.Berezhni: RK «Yevrostandart», 2011. 400 s.
10. Bielov D. M. Paradyhma ukrainskoho konstytutsionalizmu: dys. d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Kharkiv, 2012. 523 s.
11. Bielov D., Hryno V. Konstytutsiina reforma v Ukraini yak naslidok formuvannia novoi paradyhmy konstytutsionalizmu. Heopolityka Ukrainy: istoriia i suchasnist. 2014. Vyp. 2. S. 159-172.
12. Bielov, D. M., Bysaha YU. M. Paradyhma ukrainskoho konstytutsionalizmu ta konstytutsiina reforma: pytannia spivvidnoshennia. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu: Serii: Pravo. 2014. Vyp. 28. T. 1. S. 60-64.
13. Boryslavska O. M. Yevropeiska model konstytutsionalizmu: formuvannia, suchasnyi stan, tendentsii rozvytku: dys. ... d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Kharkiv, 2019. 428 s.
14. Bryntsev V. D. Sudovi konstytutsionalizm v Ukraini: doktryna i praktyka formuvannia: u 2 kn. Kn. 2: monohrafiia. Kharkiv: Pravo, 2015. 376 s.
15. Bryntsev V. D. Sudovi konstytutsionalizm v Ukraini: doktryna i praktyka formuvannia: u 2 kn. Kn. I: monohrafiia. Kharkiv: Pravo, 2013. 392 s.
16. Chernetska O. V. Konstytutsionalizm i Konstytutsiia Ukrainy: okremi aspekty spivvidnoshennia. Iripinskyi yurydychnyi chasopys. 2023. Vyp. 1(10). S. 37-44.
17. Fedorenko V. L. Konstytutsiia ta konstytutsiina derzhava: pytannia teorii ta praktyky. Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia. 2020. № 3(9). S. 13-29. URL: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3\(9\)-13-29](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3(9)-13-29)
18. Fedorenko V. L. Konstytutsiia ta konstytutsionalizm: sutnist, sensy i vzaiemozumovlenist. Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnurishnykh sprav imeni E. O. Didorenka. 2019. Vyp. 2. S. 78-94.
19. Fedorenko V. L. Konstytutsiine pravo Ukrainy: pidruch. / Do 20-oi richnytsi Konstytutsii Ukrainy ta 25-oi richnytsi nezalezhnosti Ukrainy. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K, 2016. 616 s.
20. Frytskyi O. F. Konstytutsiine pravo Ukrainy: pidruch. Kyiv: Yurinkom Inter, 2002. 536 s.
21. Hetsko V. V. Konstytutsiino-pravova vidpovidalnist narodnykh deputativ Ukrainy ta deputativ mistsevykh rad: problemy teorii ta praktyky: dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Uzhhorod, 2015. 195 s.
22. Hordiienko I. L. Konstytutsionalizm yak rezhym pravovoho obmezhenia derzhavnoi vlady: dys. ... d-ra filosof. za spets. 081 – Pravo. Kyiv, 2021. 263 s.
23. Hultai M. Vitchyzniani konstytutsionalizm radianskoi doby ta yoho transformatsiia pislia zdobuttia Ukrainoiu nezalezhnosti. Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. 2015. № 5. S. 59-77.
24. Khudoiar L. V., Muzyka I. V. Kerivni orhany Komunistychnoi partii Ukrainy yak subiekty normotvorchosti v teorii i praktytsi ukrainskoho konstytutsionalizmu 1977–1984-kh rokiv. Almanakh prava. Pravovi zasady normotvorchoi diialnosti: natsionalnyi i zarubizhnyi dosvid. Vypusk 15. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2024. S. 466-471.
25. Knysh V. V. Analiz pozytyvnogo dosvidu konstytutsiino-pravovoi vidpovidalnosti (na pidgrunty konstytutsionalizmu zarubizhnykh krain). Naukovo-informatsiinyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. 2013. Vyp. 7. S. 146-149.
26. Knysh V. V. Teoretyko-pravove doslidzhennia instytutu konstytutsiino-pravovoi vidpovidalnosti v Ukraini: dys. ... d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen (081 – Pravo)». Ivano-Frankivsk, 2018. 420 s.
27. Kostytska I. O. Yurydychna vidpovidalnist deputata parlamentu u systemi vidpovidalnoho predstavnytskoho pravlinnia: konstytutsiino-pravovi zasady: dys. ... d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Kyiv, 2020. 443 s.
28. Kovalchuk V. Konstytutsionalizm v umovakh viiny: pytannia tsinnosti, prav ta identychnosti. Pravo Ukrainy. 2023. № 7. S. 115-127.
29. Krusian A. R. Suchasnyi ukrainskyi konstytutsionalizm: monohrafiia. Kyiv: Yurinkom Inter, 2010. 560 s.
30. Krusian A. R. Suchasnyi ukrainskyi konstytutsionalizm: teoriia i praktyka: dys. d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Odesa, 2010. 546 s.
31. Krusian A. R. Tendentsii suchasnoho ukrainskoho konstytutsionalizmu v umovakh hlobalizatsii. Almanakh prava. Transformatsiia zakonodavstva Ukrainy v suchasnykh umovakh. Vypusk 14. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2023. S. 127–133. S. 127–128.
32. Kryzhanovskiy A. Ipostasi konstytutsiinoho pravovoho poriadku. Yurydychnyi visnyk. 2015. № 3. S. 41-46.
33. Kushnirenko V. O. Reformuvannia shariatu yak osnova modernizatsii islamskoi derzhavy v konteksti teorii konstytutsionalizmu: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: spets. 23.00.01 «Teoriia ta istoriia politychnoi nauky». Kyiv, 2004. 19 s.
34. Kychun V., Onishchuk I. Konstytutsionalizm yak zmist mekhanizmu zastosuvannia Konstytutsii Ukrainy. Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. 2021. № 5. S. 50-58.
35. Lvova YE. Hlobalnyi konstytutsionalizm: teoretychni pidkhody ta pravovi vyklyky do formuvannia (ideolohiia ta kontsept): monohrafiia. Odesa: Feniks, 2019. 294 s.

36. Nalyvaiko L. Konstytutsiyni kontrol ta konstytutsiino-pravova vidpovidalnist. Nova polityka. 1999. № 5. S. 48-51.
37. Nalyvaiko L. R. Konstytutsiino-pravova vidpovidalnist: pytannia teorii ta praktyky: dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo». Kyiv, 2000. 180 s.
38. Orzikh M. P. Konstytutsionalistyka u skladi yurydychnykh termino-poniat. Naukovi pratsi Odeskoi natsionalnoi yurydychnoi akademii. 2009. T. VIII. S. 118-124.
39. Orzikh M. P. Pravova kultura v systemi suchasnoho konstytutsionalizmu. Pravo ta kultura: teoriia i praktyka: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 15-16 travnia 1997 r.). Kyiv: MP «Lesia», 1997. S. 190-193.
40. Osadcha I. A. Shchodo problemy spivvidnoshennia katehorii «konstytutsionalizm» i «konstytutsiyni protses». Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo. 2017. Vyp. 44(1). S. 63-67.
41. Patlachuk V. N. Polskyi konstytutsionalizm: istoriko-pravovyi dyskurs: dys. d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen». Kharkiv, 2021. 388 s.
42. Rechyskyi V. V. Konstytutsionalizm. Korotka versiia. Chytanka z konstytutsionalizmu dlia zatsikavlenykh. Kharkiv: Kharkivska pravozakhysna hrupa, Prava liudyny, 2014. 264 s.
43. Rechyskyi V. V. Konstytutsionalizm. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t.: T. 4: Konstytutsiine pravo / redkol.: YU. H. Barabash (holova) ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Pravo, 2024. S. 403-410.
44. Renov YE. V. Tsinnosti konstytutsiinoho ladu Ukrainy ta yikh pravova rehlementatsiia: dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Kharkiv, 2017. 224 s.
45. Romynskyi YE. V. Pravo v skhidnoslovianskomu pravokulturnomu prostori. Pravova derzhava. Vypusk 34. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2023. S. 201-215.
46. Sajó, András. Limiting Government. Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism. Budapest: Central European University Press, 1999. 536 r.
47. Salei M. I. Konstytutsiina aksiolohiia v suchasni Ukraini: naukovo-praktychna paradyhma: dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Kyiv, 2017. 243 s.
48. Savchyn M. V. Konstytutsionalizm i pryroda Konstytutsii: teoriia i praktyka realizatsii: dys. d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Uzhhorod, 2013. 564 s.
49. Shapoval V. M. Suchasnyi konstytutsionalizm: monohrafiia. Kyiv: Salkom; Yurinkom Inter, 2005. 560 s.
50. Slidenko I. D. Konstytutsiyni kontrol v mekhanizmi suchasnoi pravovoi derzhavy: dys. ... d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Kyiv, 2011. 482 s.
51. Slovka I. YE. Ukrainskyi konstytutsionalizm: osnovni etapy stanovlennia i rozvytku: dys. kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo». Kyiv, 2004. 193 s.
52. Stetsiuk N. V. Konstytutsionalizm v ukrainskii politychnii ta pravovii dumtsi (seredyna KHIKH st. – kinets 80-kh rokiv KHIKH st.): avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh vchen». Kyiv, 2003. 20 s.
53. Turianskyi YU. I. Somatychni prava liudyny v suchasni doktryni konstytutsionalizmu: teoretyko-pravove doslidzhennia: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen». Lviv, 2020. 38 s.
54. Vyshnevskia M. M. Prakseolohiia konstytutsiino-pravovoi vidpovidalnosti subiektiv vyborchoho protsesu: porivnialnyi analiz: dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Uzhhorod, 2024. 240 s.
55. Yakymovych YA. V. Paradyhma antropotsentryzmu subiektiv publichnoi vlady u konstytutsionalizmi suchasnykh derzhav Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». Uzhhorod, 2020. 203 s.
56. Zabokrytskyi I. I. Dopustymist isnuvannia «formalnykh» modelei konstytutsionalizmu (na prykladi kontseptsii «islamskoho konstytutsionalizmu»). Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Yurysprudentsiia. 2015. Vyp. 15(1). S. 55-58.
57. Zabokrytskyi I. I. Transnatsionalizatsiia suchasnoho konstytutsionalizmu: teoretyko-pravovyi vymir: dys. d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen». Lviv, 2021. 463 s.
58. Zabokrytskyi I. Transnatsionalizatsiia suchasnoho konstytutsionalizmu: teoriia ta praktyka: monohrafiia. Kyiv: «Vydavnytstvo Liudmyla», 2020. 396 s.

УДК 342.4

doi.org/10.30970/jcl.2.2025.2

Дмитро Терлецький

Кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри
конституційного права Національного університету
«Одеська юридична академія»,
Одеса, Україна

ORCID ID: 0000-0003-4588-7517

E-mail: trifiloff@gmail.com

АД'ЕКТИВНИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК ВІЯВ САМОБУТНОСТІ

ADJECTIVAL CONSTITUTIONALISM AS A REFLECTION OF DISTINCTIVENESS

Dmytro Terletsykyi

Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, Chair of the Department of Constitutional Law,
National University «Odesa Law Academy»,
Odesa, Ukraine

Abstract | Contrary to the categorical assessments of the late twentieth century, which proclaimed the triumph of liberal democracy – both as an ideology marking the end of humanity's ideological evolution and as a universally accepted form of government – liberal democracy today is facing what may be its most profound crisis to date, in both respects.

In response, constitutional theory and comparative constitutional law have introduced the concept of adjectival constitutionalism. This notion seeks to conceptualize the extent to which the exercise of state power in a given country, with its specific features, diverges from the generalized model of constitutionalism. It further permits the theoretical construction of an alternative, even opposing, model of public authority that – once sufficiently abstracted – can be empirically observed in other jurisdictions.

Although both domestic and international constitutional scholars and political theorists employ adjectival constitutionalism, the theoretical premises and conclusions drawn from it remain remarkably diverse.

The first part of this study focuses on the rationale and use of adjectival constitutionalism in contemporary Ukrainian legal scholarship. The findings demonstrate that, despite occasional overt disagreements, Ukrainian constitutional scholars share a belief in the universality of the core ideas and ideals embodied in constitutionalism. These are perceived as widely recognized and disseminated globally, especially at the level of constitutional texts. At the same time, there is a strong emphasis on the distinct national contexts of individual states, which shape diverse and often unique embodiments of these shared ideals in systems of governance.

This approach has become dominant in Ukrainian constitutional discourse. It facilitates a meaningful recognition of the interdependence between constitutionalism and the political, social, and cultural contexts of a particular state-its enduring practices and traditions – which, in turn, affirm and express that state's national identity.

Nevertheless, in the vast majority of cases, Ukrainian scholars avoid articulating – and therefore resolving – the fundamental question of where the ideological, doctrinal, and practical boundary lies between the legitimate pursuit of national identity within a state's constitutionalism and the distortion or, ultimately, rejection of the generalized model of constitutionalism itself.

Keywords: constitutionalism, constitution, modern state, liberalism, democracy.

Анотація | Всупереч категоричним оцінкам кінця ХХ століття про триумф ліберальної демократії як ідеології, яка завершує ідеологічну еволюцію людства, та форми правління, яка отримала універсальне визнання, в обох цих вимірах ліберальна демократія натепер зазнає чи не найтяжчого випробовування.

Відповіддю конституційної теорії та порівняльного конституційного права на це стало конструювання «ад'єктивного конституціоналізму» – категорії, яка має концептуалізувати міру невідповідності державного владарювання певної країни у взаємозв'язку його властивостей узагальненому образу конституціоналізму, аж до обґрунтування поняття, яке втілює інший, альтернативний та протилежний образ державного владарювання, що, досягаючи певного рівня узагальнення, може бути емпірично підтверджений в інших країнах. Водночас, незважаючи на те, що ад'єктивний конституціоналізм аргументують та використовують і вітчизняні, і зарубіжні конституціоналісти та політологи, теоретичні засновки та висновки при цьому є надзвичайно різними.

Першу частину проведеного дослідження присвячено аналізу обґрунтування та використання ад'єктивного конституціоналізму у вітчизняній юридичній науці.

Результати цього аналізу доводять, що вітчизняних конституціоналістів, попри подекуди явні незгоди, єднає постульована універсальність ідей та ідеалів, уособлюваних конституціоналізмом, їхнє всеосяжне поширення та визнання у світі, насамперед на рівні конституційних текстів, і разом з тим – дуже виразний наголос на нетотожних контекстах різних держав, що детермінує різне й самобутнє чи то унікальне втілення цих ідей та ідеалів в практиці державного владарювання тієї чи іншої країни.

Такий підхід наразі є переважаючим і насамперед уможливорює визнання і осмислення взаємозв'язку та взаємозалежності між конституціоналізмом та відмінностями в політичному, соціальному і культурному контексті, усталеними практиками та традиціями певної держави, які виражають і утверджують її національну ідентичність.

Водночас в абсолютній більшості випадків вітчизняні науковці уникають постановки і отже, вирішення, питання про ідеологічну, доктринальну і практичну межу, яка відділяє пошук і вираження в конституціоналізмі конкретної держави її національної ідентичності від спотворення чи, врешті-решт, заперечення того узагальненого образу конституціоналізму, відмінність від якого покликаний, врешті-решт, позначати національний ад'єктив.

Ключові слова: конституціоналізм, конституція, сучасна держава, лібералізм, демократія.

Послідовно відстоюване мною ліберальне й демократичне (а насправді, якомога ширше, щоб мінімізувати догматичний змістовий стандарт) розуміння конституціоналізму в цілісній триєдності ідеології, доктрини та практики обмеженого правління і, отже, особливого способу досягнення й підтвердження легітимності набуття та здійснення влади в сучасній державі¹, безсумнівно, не відповідає всьому наявному різноманіттю сучасних систем конституювання та здійснення державної влади, а також аргументації легітимності, що лежить в їхній основі.

Однак іншим очевидним висновком є емпірично беззаперечне зростання в цьому різноманітті систем сірої зони імітації, у якій, всупереч першому враженню, відсутні як реальна політична конкуренція, так і будь-яка «терпимість до розбіжності в поглядах»²; основоположні права лю-

¹ Терлецький Д.С. Верховенство Конституції України. Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусіяки / Центр Разумкова; відп. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк. Київ: Заповіт, 2020. С. 93-104; Терлецький Д.С. Конституціоналізм та ефективне правління. Український часопис конституційного права. 2023. № 2. С. 3-18.

² Шумпетер Йозеф. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. В. Ружицький, П. Тарашук. К.: Основи, 1995. С. 366.

дини, визнані державами, постійно порушуються ними ж, а декларована прихильність до верховенства права аж ніяк не забезпечує навіть справжньої загальності, стабільності та передбачуваності правового регулювання.

Н. Боббіо, який чітко розмежовував лібералізм і демократію, помилився, коли у 1980-х роках XX століття, до падіння соціалістичного блоку й розпаду Радянського Союзу, стверджував, що «...сьогодні недемократичні ліберальні держави були б так само немислимими, як і неліберальні демократичні держави»³. Політико-правові підсумки переживання «конституційного моменту»⁴ постсоціалістичними та посттоталітарними державами Центральної та Східної Європи, поряд з іншими дедалі чіткішими світовими тенденціями, це підтверджують.

Понад тридцять років після проголошеного Ф. Фукуямою «кінця історії», яким він позначив остаточний (як тоді багатьом видавалося) тріумф ліберальної демократії як ідеології, що завершує ідеологічну еволюцію людства, та форми правління, яка здобула універсальне визнання⁵, очевидно, що нині ліберальна демократія в обох цих вимірах зазнає чи не найтяжчого випробування.

Це твердження є наскрізним в аналітичному дослідженні стану політичних прав та громадянських свобод у країнах світу «Свобода у світі», яке щорічно з 1973 року проводиться недержавною організацією Freedom House. Згідно з результатами дослідження за 2021 рік, що має промовистий заголовок «Глобальна експансія авторитарного правління» та охоплює 210 держав і територій, майже 38% світового населення проживає у невільних державах, що є найгіршим показником з 1997 року, а близько 20% - у вільних державах⁶.

Складовою частиною дослідження «Свобода у світі» є оцінка відповідності держав критеріям виборчої демократії, що засвідчують вузький підхід до розуміння явища демократії⁷. Згідно з результатами дослідження за 2021 рік, 115 зі 195 оцінених держав позначені як виборчі демократії, проте лише 83 з них⁸, цілком очікувано, позначені як вільні держави.

Відповідно до Індексу демократії за 2021 рік⁹ - щорічного дослідження, що з 2006 року проводиться британським аналітичним центром та охоплює 167 держав - понад третина держав (59), у яких проживає понад третина світового населення (37,1%), оцінені як авторитарні; 34 держави, у яких проживає 20,4% населення світу, позначені як гібридні, тобто такі, що перебувають на роздоріжжі між демократією та авторитаризмом. Лише 12,6% світового населення живе у 21 державі, які, згідно з цим дослідженням, оцінені як повноцінні демократії¹⁰.

З-поміж колишніх радянських республік більшість (Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан) оцінені як авторитарні; 3 держави (Вірменія, Грузія, Україна) - як гібридні; і лише 4 (Естонія, Латвія, Литва та Молдова) - як недосконалі демократії. До цієї ж групи віднесено також усі європейські держави колишнього соціалістичного табору¹¹.

Нарешті, відповідно до Індексу верховенства права, в основу якого покладено чотири принципи: відповідальність публічних і приватних суб'єктів за законом; справедливі закони; відкритість та ефективність правового регулювання; доступне та неупереджене правосуддя - конкретизовані за визначеними напрямками та показниками¹², станом на 2021 рік з-поміж 139 оцінених

³ Bobbio Norberto. *Liberalism and Democracy*. Verso, 1990. P. 38.

⁴ Ackerman Bruce. *A Generation of Betrayal?* Fordham Law Review. 1997. Vol. 65, № 4. P. 1519-1539.

⁵ Fukuyama Francis. *The end of history*. The National Interest. 1989. № 16. P. 3-18.

⁶ Freedom in the world 2022. P. 1. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf

⁷ Freedom in the World 2022. Methodology. 16 p. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_Methodology_For_Web.pdf

⁸ Freedom in the World 2022. List of Electoral Democracies. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-03/List_of_Electoral_Democracies_FIW22.xlsx

⁹ Democracy Index 2021: the China challenge. 85 p. The Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2021>

¹⁰ Ibid. P. 6.

¹¹ Ibid. P. 43-47.

¹² Rule of Law Index 2021. World Justice Project. P. 14-19. URL: <https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-INDEX-21.pdf>

країн та юрисдикцій лише 74 мають показник прихильності верховенству права, вищий за 0,5 (50%), з яких тільки 19 мають високий показник - 0,75 (75% та більше)¹³.

Більшість з-поміж оцінених колишніх радянських республік (Білорусь, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Узбекистан, Україна) отримали показник у діапазоні від 0,46 (Росія) до 0,61 (Грузія), і лише три країни Балтії подолали позначку 0,7: Естонія - 0,81, Латвія - 0,71 та Литва - 0,75¹⁴.

Відповіддю конституційної теорії та порівняльного конституційного права на констатовані тенденції стало конструювання «ад'єктивного конституціоналізму» - категорії, покликаної концептуалізувати міру *невідповідності* узагальненому образу конституціоналізму державного владарювання певної країни у взаємозв'язку його властивостей, аж до обґрунтування поняття, що втілює інший, альтернативний та протилежний образ державного владарювання і може бути емпірично підтверджений в інших країнах, досягаючи певного рівня узагальнення. Хоча ад'єктивний конституціоналізм аргументують та використовують як вітчизняні, так і зарубіжні конституціоналісти й політологи, теоретичні засади та висновки при цьому є надзвичайно різними.

Конституціоналізм як доктрина і явище політико-правового життя, - стверджував М. Козюбра, - сформувався на ґрунті ліберальної ідеології та відповідних цінностей: людської гідності, невідчужуваних прав людини, справедливості, юридичної рівності, розподілу влади, верховенства права (правової держави), справедливого та неупередженого правосуддя тощо. У цьому плані помітних відмінностей в ідеології, на якій базується американський, англійський, європейський (французький та німецький) конституціоналізм, немає. В їхній основі лежать одні й ті самі євроатлантичні ліберальні цінності, хоча окремі акценти у ранжуванні (та сповідуванні) цих цінностей в американському, англійському чи континентально-європейському різновидах конституціоналізму (зокрема, французькому та німецькому) розташовані по-різному, що зумовлено історичними особливостями становлення конституціоналізму в цих країнах.

Ці акценти стосуються, зокрема, співвідношення людської гідності і свободи людини, обсягу позитивних зобов'язань держави щодо захисту прав людини, ступеня жорсткості (гнучкості) розподілу влади, особливостей судового конституційного контролю, відносин між національним та міжнародним правом тощо. Проте, по-перше, ці акценти не виходять за межі засадничих положень конституціоналізму, а, по-друге, вони (або ж принаймні частина з них) значною мірою залежать від загальних тенденцій розвитку конституціоналізму у світі, тобто є не статичними, а динамічними.

Хоча доктринальне формування конституціоналізму здійснювалося на основі європейської (західної) традиції та притаманних їй цінностей, нині провідні складові - цінності конституціоналізму, - продовжував М. Козюбра, - поступово набувають загальносвітового, універсального характеру, тобто стають надбанням усього людства. При цьому, на відміну від попередніх історичних епох, коли домінував європоцентризм як нібито єдино правильний, магістральний шлях розвитку людства, а західні цінності нав'язувалися іншим народам, особливо колишнім колоніям, шляхом тиску або прямого примусу, сьогодні європоцентризм як явище відходить у минуле. Необхідність урахування цивілізаційних, правосімейних і національних особливостей і, висловлюючись словами сучасного американського вченого Л. Генкіна, «певного конституційного маневру» для їх забезпечення нині, як правило, визнається не лише в теорії, а й дотримується на практиці¹⁵.

Цей «конституційний маневр», на переконання М. Козюбри, відбувається на функціональному рівні, без якого уявити конституціоналізм неможливо.

Критерії для виокремлення відповідних різновидів конституціоналізму, з цієї причини, варто шукати переважно не на доктринальному рівні і навіть не на рівні закріплення його основоположних засад у конституціях (за винятком конституцій мусульманських країн), а передусім на фу-

¹³ Ibid. P. 22-23.

¹⁴ Ibid. P. 22-23.

¹⁵ Козюбра М.І. Конституційне право як транснаціональна наука. Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусяки / Центр Разумкова; від. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк. Київ: Заповіт, 2020. С. 59-60.

нкціональному рівні. Саме на цьому рівні можна, очевидно, виокремлювати не лише американський, британський, континентально-європейський (французький чи німецький) конституціоналізм, а й багато інших його різновидів: скандинавський, південноамериканський, японський, індуський, ісламський, іудейський, африканський, український тощо.

Утім, тут ідеться радше не стільки про моделі конституціоналізму як такого, скільки про особливості правових сімей та правових систем, у яких він функціонує. Інакше кажучи, «національний конституціоналізм» як явище значною мірою формується під впливом особливостей національної правової системи та правової сім'ї, до якої вона належить. Їхня історія сягає значно глибших пластів попередніх епох, порівняно з історією конституціоналізму¹⁶.

Значно більш категоричною видається позиція М. Орзіха, який, вказуючи на американський та західноєвропейський конституціоналізм, водночас стверджував, що кожна держава характеризується певною специфікою та особливостями (національного, історичного, політичного, ідеологічного, культурологічного, економічного та іншого характеру), що детермінують необхідність і можливість створення власної моделі конституціоналізму¹⁷. Такий підхід, що максимально посилює політико-правові, культурні та інші відмінності різних держав, зокрема України, вочевидь став методологічно визначальним для наукової розвідки А. Крусян «Сучасний український конституціоналізм»¹⁸.

«Український», – пояснює А. Крусян, – означає й підкреслює «національність» (у державницькому сенсі) цього універсального феномена. Адже конституціоналізм базується на класичних ідеях лібералізму (неолібералізму) та універсальних принципах, властивих усім демократичним, конституційним, правовим, соціальним державам, але водночас ці ідеї та принципи в кожній країні набувають національних особливостей, модифікуючись відповідно до історії, традицій народу, специфіки правової системи та політико-правових інститутів держави¹⁹.

Отже, конституціоналізм, як висновує А. Крусян, попри достатню універсальність змісту, є одночасно й унікальним явищем²⁰.

Унікальність проявів конституціоналізму, зумовлена опосередкуванням національними конституційними традиціями універсально визнаних базових цінностей (людської гідності, рівності, справедливості, права на справедливий і безсторонній суд, балансу приватних і публічних інтересів), видається, закладає основу типології конституціоналізму М. Савчина²¹. Так, виділено доктринальний (ліберальний, ліберально-демократичний, соціальний, традиційний, перехідні) та компаративний (американський, британський, французький, германський, ісламський, латиноамериканський, далеосхідний, перехідний) типи²², які надалі об'єднано у західні (класичні) та перехідні й некласичні типи конституціоналізму²³. Ліберальний конституціоналізм за М. Савчином представлений американською та британською моделями²⁴, а ліберально-демократичний конституціоналізм – французькою та німецькою моделями²⁵.

Наведені та інші позиції вітчизняних конституціоналістів, попри подекуди явні незгоди, проте об'єднує постульована універсальність ідей та ідеалів, уособлюваних конституціоналізмом, їхнє всеосяжне поширення та визнання у світі, насамперед на рівні конституційних текстів, і водночас – значний наголос на нетотожних контекстах різних держав, що детермінує різне, самобутнє

¹⁶ Ibid. С. 64-65.

¹⁷ Орзіх М., Крусян А. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право: монография. Киев: Алерта, 2006. С. 91.

¹⁸ Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм. К.: Юрінком Інтер, 2010. 559 с.

¹⁹ Ibid. С. 7.

²⁰ Ibid. С. 8.

²¹ Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: Монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. С. 68-69.

²² Ibid. С. 29-68.

²³ Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: теорія і практика реалізації: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2013. С. 11.

²⁴ Ibid. С. 30-37.

²⁵ Ibid. С. 37-42.

або унікальне втілення цих ідей та ідеалів у практиці державного владарювання тієї чи іншої країни.

Дотримуючись такого напрямку міркувань, відбувається перехід від «національного» до «регіонального» конституціоналізму, наприклад, ісламського, східноазіатського або латиноамериканського, що дозволяє визначити й дослідити спільні властивості конституціоналізму в певній групі держав, яка виділяється насамперед за географічним критерієм, але ним не обмежується.

Такий підхід, безперечно, є обґрунтованим і, відповідаючи діалектичному зв'язку між одним, особливим і загальним, уможливорює, зокрема, визнання й осмислення взаємозв'язку й взаємозалежності між конституціоналізмом та відмінностями в політичному, соціальному й культурному контексті, усталеними практиками та традиціями певної держави, що виражає й утверджує її національну ідентичність. Це корелює з еволюційним ускладненням конституціоналізму, що змінюється й розвивається тією ж мірою, що й національний контекст, який він покликаний упорядкувати в політико-правовому вимірі буття. Таке еволюційне ускладнення пов'язане з його внутрішньою рефлексивною здатністю, що визначає взаємозв'язок відкритої конституційної структури норм та інституцій зі спільним досвідом, що завжди формується в умовах певного часу й місця, але завжди виходить за ці межі. У такому контексті цілком слушно говорити про осмислення конституційного досвіду тих або інших держав, який поступово починає сприйматися як певний зразок, що його прагнуть наслідувати в інших державах. Тоді досвід Великої Британії для колишніх колоній Британської імперії, Сполучених Штатів – для держав Латинської Америки, Франції й Німеччини – для інших західноєвропейських держав, Індії – для Південної Азії, Китаю – для Східної Азії тощо може слугувати цьому переконливими прикладами.

І водночас, аналізуючи відповідні позиції, не можна не порушити низку питань.

По-перше, як і у випадку з будь-якою іншою державою, словосполучення «конституціоналізм в Україні» та «український конституціоналізм» мають відмінні значення. Ад'єктив «український» виходить за межі простої вказівки на національний контекст, позначаючи певні характеристики, які у своїй неповторній сукупності сприймаються як підстава для виділення явища «українського» з-поміж інших «національних» конституціоналізмів, наявність яких у цьому разі є неспростовною презумпцією.

Але де пролягає та межа, що відділяє пошук й вираження в конституціоналізмі конкретної держави її національної ідентичності від спотворення або, зрештою, заперечення того узагальненого образу конституціоналізму, відмінність від якого, власне, і покликаний позначати національний ад'єктив? І чи справді лише «...фіктивність, тобто суттєва розбіжність між проголошеними у конституції положеннями й реальною практикою їх реалізації»²⁶ є тоді загрозою, ба більше – загрозою вирішальною? Ці питання є принциповими для будь-якої держави, але, переконаний, виняткового практичного значення набувають ці питання для тих держав, спільний досвід яких доводить, що «установити стовп демократичності... значно легше, ніж створити сучасну державу, аніж запровадити справжнє верховенство права»²⁷.

Запобіжником деградації конституціоналізму або його перетворення на імітацію – «конституційний карго-культ» – є уособлювана ним ідеологія. В. Шаповал слушно вказує, що роль ідеологічної складової конституціоналізму у «смісловій триєдності, яку становлять політико-правова ідеологія..., відповідне правове регулювання й правозастосування, що спиралися й спираються на цю ідеологію», є вирішальною²⁸.

Якщо розуміти ідеологію як детермінований системою ідей та переконань модус мислення, що є світоглядним підґрунтям для певної політичної, економічної або конституційної теорії, яка інтерпретує світ, обґрунтовує діяльність чи систему й може підтримуватися незалежно від зовнішніх чинників, то необхідно визнати, що така система ідей та переконань – істинних або хибних –

²⁶ Козюбра М.І. Конституційне право як транснаціональна наука. Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусіяки / Центр Разумкова; від. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк. Київ: Заповіт, 2020. С. 63.

²⁷ Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. К.: Наш формат, 2019. С. 9.

²⁸ Шаповал В.М. Феномен конституційного права: монографія. Київ: Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2017. С. 55.

повинна відповідати певним вимогам. Зокрема, вона має уособлювати «принаймні достатній когнітивний зміст, аби сприяти організації практичного життя людей»²⁹ і водночас включати аргументовані «заготовлені інтерпретаційні одиниці»³⁰, що містять цілі, ідеї та вимоги, які в політичному контексті пропонуються або домінуючим класом, або елітою, або невідомою стороною як проєкт, що спрямований на спонукання до згоди, підпорядкування або співпраці та сприймається адресатами як такий, що спонукає дивитися на речі та розуміти реальність певним чином³¹.

У такому разі детермінована певною системою ідей та переконань ідеологія конституціоналізму диктує певне розуміння реальності й певну практично значущу поведінку. Проте саме на унікальному, особливому й неповторному втіленні у національному контексті універсальних ідей та ідеалів, уособлюваних конституціоналізмом, особливо наголошують вітчизняні конституціоналісти.

Така включеність до заданих систем особливих і неповторних значень має наслідком диференціацію не лише на функціональному рівні, а й неодмінно на ідеологічному та доктринальному рівнях, що зрештою зумовлює нормативне та інституціональне публічне утвердження особливого й неповторного етосу – як-от національність, моральна солідарність чи релігійна традиція тощо³². В іншому разі потрібно визнати, що уособлювані конституціоналізмом універсальні ідеї та ідеали в реальності можуть набувати і, справді, набувають таких конкретних – доктринальних і практичних – значень, що є взаємовиключними.

Яскравим, але далеко не єдиним прикладом таких конкретних значень може бути юридично визначена та гарантована свобода віросповідання, включно з атеїзмом й агностицизмом, в одних державах, а також юридично закріплена заборона й відповідальність за віровідступництво та богохульство – в інших. Згідно з даними Дослідницького центру П'ю за 2019 рік 79 держав і територій зі 198 досліджених у всьому світі (40%) мали закони або політики, що забороняють богохульство, і 22 держави (11%) мали закони, що забороняють віровідступництво³³. Пояснення такої різної реальності лише функціональними відмінностями, без їхнього визнання на ідеологічному й доктринальному рівнях конституціоналізму, видається щонайменше дискусійним.

По-друге, привертає увагу чітка пряма пропорційна залежність при виділенні «національних» та «регіональних» конституціоналізмів: чим далі від умовних меж західної цивілізації ідентифікується такий конституціоналізм, тим вагомішим є акцент на самобутній своєрідності, тим більшою є кількість допущень та застережень, до яких вдаються вітчизняні конституціоналісти.

Характерними у цьому аспекті є такі твердження М. Козюбри:

Навіть у сакралізованих, мусульманських країнах з їхніми релігійними правовими системами, де позиції ісламу традиційно домінували в організації суспільного, зокрема політичного життя, нині спостерігаються процеси секуляризації, зокрема й через впровадження до національних конституцій цінностей конституціоналізму, трансплантованих переважно з європейських конституцій. Хоча відносини між принципами конституціоналізму та ісламом, зокрема шаріатом, залишаються досить складними, антагонізм між ними поступово відходить у минуле, поступаючись місцем взаємодоповнюваності ... один одного³⁴.

Аналогічно сприймається й позиція М. Савчина, який висновує, що з аналізу взаємодії ліберального конституціоналізму та ісламського права бачимо строкату мозаїку соціального порядку, що полягає у спробах його секуляризації, або в існуванні паралельних юрисдикцій загальних і релігійних судів, або у спробах подолання трайбалізму через принцип дорадчості.... Загалом зближення

²⁹ Eagleton Terry. *Ideology: An Introduction*. Verso, 1991. P. 1-30.

³⁰ Jost John T., Ledgerwood Alison, Hardin Curtis D. Shared Reality, System Justification, and the Relational Basis of Ideological Beliefs. *Social and Personality Psychology Compass*, 2008. Vol. 2, № 1. P. 171-172.

³¹ Frankenberg Gunter. *Comparative Constitutional Studies. Between Magic and Deceit*. Edward Elgar Publishing, 2019. P. 88-89.

³² Walker Graham. *The Idea of Nonliberal Constitutionalism in Ethnicity and Group Rights*, ed. Ian Shapiro and Will Kymlicka. New York University Press, 1997. P. 155-156.

³³ Villa Virginia. Four-in-ten countries and territories worldwide had blasphemy laws in 2019. January 25, 2022. Pew Research Center.

URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2022/01/25/four-in-ten-countries-and-territories-worldwide-had-blasphemy-laws-in-2019-2/>

³⁴ Козюбра М.І. Конституційне право як транснаціональна наука. Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусяки / Центр Разумкова; від. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк. Київ: Заповіт, 2020. С. 61.

ідей конституціоналізму та Shari'a (шаріату – Д.С.) зумовлює функціонування складного правопорядку, що нагадує певну мереживну структуру на національному рівні³⁵.

Такий підхід, отже, не виключає, що державне правління теократичної Ісламської Республіки Іран, заснованої 1979 року, чи теократичного Королівства Саудівської Аравії, утвореного 1932 року, які об'єднують формально проголошені та загально підтримувані суспільством переконання про те, що державою править Бог, або щонайменше, що правителі керують державою на підставі та відповідно до божественних велінь, можуть бути осмислені через поняття конституціоналізму як нормативно та інституціонально опосередкованого конституювання та здійснення державної влади. Щоправда, доведеться визнати, що ісламський конституціоналізм нормативно та інституціонально утворює особливий і неповторний релігійний етос, а міра юридичного обмеження влади у зазначених державах з різних причин має різні, але мінімально можливі значення, ймовірно, близькі до нульового.

У цьому контексті вкрай контрастними є розвідки В. Речицького³⁶ та О. Бориславської³⁷, у яких, попри проаналізовані відмінності американського та європейського конституціоналізму на всіх рівнях – ідеологічному, доктринальному та функціональному, – по-різному, проте стверджується сутнісна єдність та змістовно нетотожна подібність конституціоналізму у відповідних державах³⁸.

Водночас у В. Речицького прикметним є чітко виражений конституційний англо-європоцентризм, згідно з яким існує «правильний» і «неправильний» конституціоналізм³⁹. Так, зокрема, він зазначає:

... в світі існує досить багато країн, які копіюють західні конституційні інститути або й основні закони в цілому, вважаючи при цьому, що вони роблять все від них залежне для торжества верховенства права. Це країни «електоральної» (простої) демократії, які суттєво поступаються за рівнем політичної зрілості й конституційної культури країнам демократії «консолідованої». Для останніх характерним є реальне усвідомлення переваг не просто демократичного, а ліберально-демократичного конституційного ладу⁴⁰.

Принципово інший методологічний напрям розрізнення «правильного» і «неправильного» конституціоналізму окреслює позиція, висловлена Г. Волкером, згідно з якою «...конституціоналізм, задуманий незалежно від ліберальних критеріїв, уможлиблює інший, але рівною мірою принциповий звід відповідей»⁴¹. Це дає змогу Г. Волкеру виділити альтернативний вид – «інший-ніж-ліберальний» (*non-liberal*) конституціоналізм⁴². Цей конституціоналізм вдається до інших засобів досягнення тих самих цілей, що й ліберальний конституціоналізм, – цілей «...відвернення свавільної влади, заохочення неабсолютних органів влади, а також артикуляції загальних норм, яким кожен у політії підзвітний»⁴³.

Режими, схильні до неліберальних норм, становлять очевидну небезпеку, коли вони зриваються з повідка конституціоналізму, – стверджує Г. Волкер. Навряд чи є потреба перелічувати жахи, вчинені етнічними, релігійними чи ідеологічно моралізаторськими режимами, коли вони на-

³⁵ Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: Монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. С. 63.

³⁶ Речицький В.В. Конституціоналізм. Коротка версія. читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків: Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. 264 с.; Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. 356 с.

³⁷ Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз. Харків: Право, 2018. 384 с.

³⁸ Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз. Харків: Право, 2018. С. 88-94; Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. С. 21-33; Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. С. 50-53.

³⁹ Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. С. 9.

⁴⁰ Ibid. С. 9.

⁴¹ Walker Graham. The Idea of Nonliberal Constitutionalism. Ethnicity and Group Rights / eds. I. Shapiro, W. Kymlicka. New York University Press, 1997. P. 156.

⁴² Ibid. P. 156.

⁴³ Ibid. P. 171.

магаються реалізувати свої принципи з необмеженою політичною владою. Ймовірно, найважливішим завданням «іншої-ніж-ліберальної» (*non-liberal* – Д.С.) конституції є накладання адекватних обмежень – як концептуальних, так і структурних – на її власні конститутивні норми⁴⁴.

Врешті-решт, Г. Волкер доходить до визначального висновку:

Безпрецедентна кількість політичних суспільств зараз перебуває у процесі самовідновлення після революції чи розколу. ... новоорганізовані народи шукають шляхів втілення своєї культурної, релігійної чи моральної ідентичності. І там, де цілющі плоди конституціоналістського правління потрібні найбільше, згода щодо принципово ліберального режиму є найменш імовірним результатом з усіх. Багато народів у разі, якщо не сприймуть інший, ніж ліберальний, конституціоналістський варіант, з більшою ймовірністю відкинуть конституціоналізм, ніж сприймуть лібералізм. Те, що вони сприймуть, буде зловісним⁴⁵.

У позиції, яку відстоює Г. Волкер, особливу увагу привертають два аспекти.

По-перше, ліберальний конституціоналізм постулюється Г. Волкером як такий, що детермінує абсолютно нейтральну, позбавлену будь-яких змістовних цінностей чи цілей політичну організацію суспільства, що, зокрема, визначає його погляд на конституційне піднесення прав людини як засіб, а не мету конституціоналізму⁴⁶.

Дійсно, Б. Акерман⁴⁷, Р. Дворкін⁴⁸ та Дж. Ролз, з-поміж інших прихильників лібералізму, чітко акцентували, що держава та її закони повинні бути нейтральними щодо різноманітних уявлень про благо, яких дотримуються індивіди. Так, Дж. Ролз у цьому зв'язку стверджував про перетворення лібералізму на різновид сектантської доктрини, якщо він заснований на всеосяжних моральних ідеалах, що подаються як єдина належна основа для конституційного режиму⁴⁹. Це, однак, не означає, що благо є радше суб'єктивним, ніж об'єктивним; ідеться про те, що жодна концепція блага не є сумісною з лібералізмом у разі, коли це виправдовує її нав'язування автономним індивідам без їхньої згоди.

Водночас, крім позиції В. Гелстоуна, яку я підтримую і яка критично визначає формальне виправдання ліберальної держави, позбавлене всіх конкретних концепцій добра⁵⁰, обґрунтованими також видаються міркування Л. Александера та М. Шварцшільда, які наполягають на відмові від редуційної спокиси вивести всі ліберальні принципи з однієї цінності, чи то автономія, нейтральність, добробут, чи будь-яка інша. Неабсолютний та немоністичний лібералізм, який визнає автономію, нейтралітет і добробут як окремі цінності, що не можуть бути зведені одна до одної, і який поділяє моральний всесвіт з певними додатковими цінностями, що не можуть бути редуковані чи завжди взаємно узгодженими, здатний успішніше вирішувати моральні проблеми, хоча й без тих алгоритмів прийняття рішень, які аргументують моністичні різновиди лібералізму⁵¹.

Нарешті, попри поширене уявлення про те, що суспільні емоції є щонайменше зайвими, а в найгіршому випадку – небезпечними для лібералізму, вкрай слушною видається позиція М. Нусбаум, яка стверджує, що для захисту та просування лібералізму необхідно сприяти певним видам суспільних емоцій.

«Старанний нейтралітет, якого ліберальна держава дотримується – і повинна дотримуватися – у питаннях релігії та всеосяжної доктрини», вважає М. Нусбаум, не поширюється «на засади її

⁴⁴ Ibid. P. 170.

⁴⁵ Ibid. P. 178.

⁴⁶ Ibid. P. 171.

⁴⁷ Ackerman Bruce. *Social Justice in the Liberal State*. Yale University Press, 1980. P. 3-30.

⁴⁸ Dworkin Ronald. *Liberalism. Public and Private Morality* / ed. S. Hampshire. Cambridge: Cambridge University Press, 1978. P. 113-143.

⁴⁹ Ролз Джон. *Справедливість як чесність: політична а не метафізична. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія. 2-ге вид., перероб.* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Видавничий дім «Смолоскип», 2009. С. 819-820.

⁵⁰ Гелстоун Вільям. *Захист лібералізму. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія. 2-ге вид., перероб.* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Видавничий дім «Смолоскип», 2009. С. 795-796.

⁵¹ Alexand Larry, Schwarzschild Maimon. *Liberalism, Neutrality, and Equality of Welfare vs. Equality of Resources*. *Philosophy & Public Affairs*. 1987. Vol. 16, № 1. P. 109-110.

власної концепції справедливості». Якщо держава має забезпечувати стабільність конституційного демократичного порядку, заснованого на політичних ліберальних принципах, вона має «заохочувати любов і відданість таким ідеалам», зокрема й через «публічну культуру емоцій», яка «зміцнює прихильність» до цих ідеалів⁵². Це також включає заохочення публічної культури емоцій, яка розширює почуття симпатії та прихильності до залучення та рівності, а також підвищує нашу стійкість до «радикального зла» або того, що утримує на відстані ті сили, які ховаються в усіх суспільствах і, зрештою, в усіх нас, – тенденції захищати крихку «самість», принижуючи та підпорядковуючи інших⁵³.

По-друге, конституціоналізм за Г. Волкером уособлює обмеження двох видів: структурні обмеження влади та нормативні обмеження, що закладають нормативні рамки продукування політичних рішень і можуть охоплювати різні види моралі. Тому конституціоналізм не є і не повинен бути неминуче ліберальним та, будучи більш загальною категорією, включає як два свої різновиди ліберальний та «інший-ніж-ліберальний» конституціоналізм. Відмінності між ними, на його думку, мають потрійний характер: різне джерело цінності (індивід як такий проти індивіда як учасника визначеної системи, у якій підкорення є природним); різні за змістом норми (нейтральні та ліберальні, на відміну від упереджених та «інших-ніж-ліберальних»); ліберальний конституціоналізм є радше універсальним, ніж локальним, натомість «інший-ніж-ліберальний» конституціоналізм є радше локальним, ніж універсальним. І аби лишатися альтернативним ліберальному, але водночас конституціоналізмом, цей «інший-ніж-ліберальний» конституціоналізм не повинен бути тоталітарним у своїх упереджених нормативних обмеженнях та тиранічним – у своїх структурних обмеженнях влади⁵⁴.

Зводячи сутність конституціоналізму до обмеження влади, Г. Волкер виразно її ускладнює: ідеться про виключення деспотизму і правителів, і абсолютизованих принципів⁵⁵. Однак чи справді «адекватні концептуальні та структурні обмеження», що виражають таку сутність, здатні убезпечити політичну організацію суспільства, яка утверджує певний етос, від зловісного майбутнього – «неконституційного нелібералізму», як Г. Волкер визначає фашизм⁵⁶? І чи можемо ми визначити таке зловісне майбутнє без і поза порівнянням зі змістовно визначеними цілями та цінностями, лише за умов структурних обмежень державної влади, які відмінні від нульового значення?

Тут можна було б навести приклад нацистської Німеччини, правники якої доводили правовий характер нацистської держави⁵⁷, але натомість погляньмо на Російську Федерацію, де пошук та утвердження національного як особливого й неповторного втілюється в концепції «суверенної демократії»⁵⁸, яка декларується як конституційна ідея сучасної Росії⁵⁹, її «месіанському» національно-культурному та релігійному етосі. Жодні нормативні та інституціональні запобіжники свавілля державної влади не завадили легалізації та внутрішньодержавній легітимізації «спеціальної військової операції», яка, беручи до уваги публічну риторику, є засобом реалізації цієї «конституційної ідеї»⁶⁰ і водночас – «прямим нападом на ліберальний конституціоналізм»⁶¹.

Така оцінка незмінно підтверджується в детермінованому цією ідеєю розумінні реальності та в практично значущій поведінці урядовців усіх рівнів і рангів, а також абсолютної більшості со-

⁵² Nussbaum Martha. *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*. Harvard University Press, 2013, P. 7.

⁵³ Ibid. P. 3, 7.

⁵⁴ Walker Graham. *The Idea of Nonliberal Constitutionalism. Ethnicity and Group Rights* / eds. I. Shapiro, W. Kymlicka. New York University Press, 1997. P. 164-172.

⁵⁵ Ibid. P. 165.

⁵⁶ Ibid. P. 169-170.

⁵⁷ Muller Ingo. *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich*. Harvard University Press; 1st Edition, 1991, P. 293-298; Troper Michel. *Pour une theorie juridique de l'Etat*. Presses Universitaires de France, 1994. P. 177-182.

⁵⁸ Зорькин В.Д. Апология Вестфальской системы. Российская газета. 2006. 22 авг.

⁵⁹ Лебедев В.А., Киреев В.В. Суверенная демократия как конституционная идея современной России. Челябинск, 2007. 255 с.

⁶⁰ Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. РИА Новости, 2022, 3 апреля. URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>

⁶¹ Dann Philipp. *Liberal Constitutionalism and Postcolonialism in the South and Beyond: On Liberalism as an Open Source and the Insights of Decolonial Critiques*. *International Journal of Constitutional Law*. 2022. Vol. 20, № 1. P. 1.

ціально активних російських громадян, наріжним каменем яких є модус протиставлення. Прикметно, що юридичним прологом повномасштабної війни проти України стали конституційні зміни 2020 року, змістове значення яких як у внутрішній, так і у зовнішній політиці Росії значно ширше, ніж формальне уможливлення перебування В. Путіна на посаді президента до 2036 року⁶². Натомість ідеться про «всебічну переорієнтацію конституційних засад російської держави з метою відновлення втраченої слави самодержавної імперії, овіяної тисячолітньою історією, з усією імперською правомочністю та знаряддям, що їй властиві»⁶³.

Визнаючи та підкреслюючи значущість міркувань Г. Волкера, з якими я, однак, не погоджуюся, водночас слід визнати, що у вітчизняній юридичній науці такий напрям роздумів донині є винятком. Натомість у зарубіжній спеціальній літературі обґрунтування та використання ад'єктивного конституціоналізму прямо пов'язані саме з осмисленням деформацій ліберально-демократичного конституціоналізму, постульованого як еталонна модель, у різних національних контекстах. Друга частина дослідження буде присвячена відповідному аналізу.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Ackerman Bruce. A Generation of Betrayal? Fordham Law Review. 1997. Vol. 65, № 4. P. 1519-1539.
2. Ackerman Bruce. Social Justice in the Liberal State. Yale University Press, 1980. 464 p.
3. Alexand Larry, Schwarzschild Maimon. Liberalism, Neutrality, and Equality of Welfare vs. Equality of Resources. Philosophy Public Affairs. 1987. Vol. 16, № 1. P. 85-110.
4. Blitt Robert C. Justifying War: Russia's 2020 Constitutional Amendments and the Invasion of Ukraine. 65 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=4377109>
5. Bobbio Norberto. Liberalism and Democracy. Verso, 1990. 96 p.
6. Dann Philipp. Liberal Constitutionalism and Postcolonialism in the South and Beyond: On Liberalism as an Open Source and the Insights of Decolonial Critiques. International Journal of Constitutional Law. 2022. Vol. 20, № 1. P. 1-12.
7. Dworkin Ronald. Liberalism. Public and Private Morality / ed. S. Hampshire. Cambridge University Press, 1978, P. 113-143.
8. Eagleton Terry. Ideology: An Introduction. Verso, 1991. 258 p.
9. Frankenberg Günter. Comparative Constitutional Studies. Between Magic and Deceit. Edward Elgar Publishing, 2019. 360 p.
10. Fukuyama Francis. The End of History. The National Interest. 1989. № 16. P. 3-18.
11. Jost John T., Ledgerwood Alison, Hardin Curtis D. Shared Reality, System Justification, and the Relational Basis of Ideological Beliefs. Social and Personality Psychology Compass, 2008. Vol. 2, № 1. P. 171-186.
12. Klimkin P., Ivanov V. and Umland A. Putin's New Constitution Spells out Modern Russia's Imperial Ambitions. Atlantic Council. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/belarusalert/putins-new-constitution-spells-out-modern-russias-imperial-ambitions/>
13. Muller Ingo. Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich. Harvard University Press; 1st Edition, 1991. 349 p.
14. Nussbaum Martha. Political Emotions: Why Love Matters for Justice. Harvard University Press, 2013, 480 p.
15. Teague Elizabeth. Russia's Constitutional Reforms of 2020. Russian Politics. 2020 Vol. 5, № 3. P. 301-328.
16. Troper Michel. Pour une théorie juridique de l'État. Presses Universitaires de France, 1994. 360 p.
17. Villa Virginia. Four-in-ten Countries and Territories Worldwide Had Blasphemy Laws in 2019. January 25, 2022. Pew Research Center. URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2022/01/25/four-in-ten-countries-and-territories-worldwide-had-blasphemy-laws-in-2019-2/>
18. Walker Graham. The Idea of Nonliberal Constitutionalism. Ethnicity and Group Rights / eds. I. Shapiro, W. Kymlicka. New York University Press, 1997. P. 154-184.
19. Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз. Харків: Право, 2018. 384 с.
20. Зорькин В.Д. Апология Вестфальской системы. Российская газета. 2006. 22 авг.

⁶² Teague Elizabeth. Russia's Constitutional Reforms of 2020. Russian Politics. 2020 Vol. 5, № 3. P. 301-328; Klimkin P., Ivanov V. and Umland A. Putin's New Constitution Spells out Modern Russia's Imperial Ambitions. Atlantic Council. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/belarusalert/putins-new-constitution-spells-out-modern-russias-imperial-ambitions>

⁶³ Blitt Robert C. Justifying War: Russia's 2020 Constitutional Amendments and the Invasion of Ukraine. P. 63. URL: <https://ssrn.com/abstract=4377109>

21. Козюбра М.І. Конституційне право як транснаціональна наука. Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусіяки / Центр Разумкова; відп. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк. Київ: Заповіт, 2020. С. 58-69.
22. Крусан А.Р. Сучасний український конституціоналізм. К.: Юрінком Інтер, 2010. 559 с.
23. Лебедев В.А., Киреев В.В. Суверенная демократия как конституционная идея современной России. Челябинск, 2007. 255 с.
24. Орзих М., Крусан А. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право: монография. Киев: Алерта, 2006. 290 с.
25. Речицький В.В. Конституціоналізм. Коротка версія. читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків: Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. 264 с.
26. Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. 356 с.
27. Ролз Джон. Справедливість як чесність: політична а не метафізична. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія. 2-ге вид., перероб. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Видавничий дім «Смолоскип», 2009. С. 801-824.
28. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: Монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 372 с.
29. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: теорія і практика реалізації: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2013. 42 с.
30. Терлецький Д.С. Верховенство Конституції України. Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусіяки / Центр Разумкова; відп. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк. Київ: Заповіт, 2020. С. 93-104.
31. Терлецький Д.С. Конституціоналізм та ефективне правління. Український часопис конституційного права. 2023. № 2. С. 3-18.
32. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. К.: Наш формат, 2019. 608 с.
33. Шаповал В.М. Феномен конституційного права: монографія. Київ: Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2017. 423 с.
34. Шумпетер Йозеф. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. В. Ружицький, П. Тарашук. К.: Основи, 1995. 528 с.
35. Гелстоун Вільям. Захист лібералізму. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія. 2-ге вид., перероб. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Видавничий дім «Смолоскип», 2009. С. 784-798.

Перелік юридичних документів:

36. Democracy Index 2021: the China Challenge. 85 p. The Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2021>
37. Freedom in the World 2022. 37 p. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf
38. Freedom in the World 2022. List of Electoral Democracies. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-03/List_of_Electoral_Democracies_FIW22.xlsx
39. Freedom in the World 2022. Methodology. 16 p. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_Methodology_For_Web.pdf
40. Rule of Law Index 2021. World Justice Project. 228 p. URL: <https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-INDEX-21.pdf>

References

Bibliography:

1. Ackerman Bruce. A Generation of Betrayal? Fordham Law Review. 1997. Vol. 65, № 4. P. 1519-1539.
2. Ackerman Bruce. Social Justice in the Liberal State. Yale University Press, 1980. 464 p.
3. Alexand Larry, Schwarzschild Maimon. Liberalism, Neutrality, and Equality of Welfare vs. Equality of Resources. Philosophy Public Affairs. 1987. Vol. 16, № 1. P. 85-110.
4. Blitt Robert C. Justifying War: Russias 2020 Constitutional Amendments and the Invasion of Ukraine. 65 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=4377109>
5. Bobbio Norberto. Liberalism and Democracy. Verso, 1990. 96 p.
6. Boryslavska O.M. Yevropeiska model konstytutsionalizmu: systemno-aksiolohichniy analiz. Kh.: Pravo, 2018. 384 s.
7. Dann Philipp. Liberal Constitutionalism and Postcolonialism in the South and Beyond: On Liberalism as an Open Source and the Insights of Decolonial Critiques. International Journal of Constitutional Law. 2022. Vol. 20, 1. P.1-12.
8. Dworkin Ronald. Liberalism. Public and Private Morality / ed. S. Hampshire. Cambridge University Press, 1978, P. 113-143.

9. Eagleton Terry. *Ideology: An Introduction*. Verso, 1991. 258 p.
10. Frankenberg Günter. *Comparative Constitutional Studies. Between Magic and Deceit*. Edward Elgar Publishing, 2019. 360 p.
11. Fukuia F. Politychnyi poriadok i politychnyi zanepad. Vid promyslovoi revoliutsii do hlobalizatsii demokratii / per. z anhl. K.: Nash format, 2019. 608 s.
12. Fukuyama Francis. The End of History. *The National Interest*. 1989. № 16. P. 3-18.
13. Gelstoun Viliam. Zakhyst liberalizmu. Liberalizm. Liberalna tradytsiia politychnoho myslennia vid Dzhona Lokka do Dzhona Roulza: antolohiia. 2-he vyd., pererob. / uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. Kyiv: Vydavnychiy dim «Smoloskyp», 2009. S. 784-798.
14. Jost John T., Ledgerwood Alison, Hardin Curtis D. Shared Reality, System Justification, and the Relational Basis of Ideological Beliefs. *Social and Personality Psychology Compass*, 2008. Vol. 2, № 1. P. 171-186.
15. Klimkin P., Ivanov V. and Umland A. Putins New Constitution Spells out Modern Russias Imperial Ambitions. *Atlantic Council*. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/belarusalert/putins-new-constitution-spells-out-modern-russias-imperial-ambitions/>
16. Koziubra M.I. Konstytutsiine pravo yak transnatsionalna nauka. Konstytutsiia i konstytutsiini zminy v Ukraini: zbirnyk, prysviachenyi pamiati Viktora Musiiaky / Tsentr Razumkova; vidp. red. A. Rachok, YU. Yakymenko; uporiad. P. Stetsiuk. Kyiv: Zapovit, 2020. S. 58-69.
17. Krusian A.R. Suchasnyi ukrainskyi konstytutsionalizm. K.: Yurinkom Inter, 2010. 559 s.
18. Lebedev V.A., Kyreev V.V. Suverennaia demokratyia kak konstytutsyonnaia ydeia sovremennoi Rossyy. Cheliabynsk, 2007. 255 s.
19. Muller Ingo. *Hitlers Justice: The Courts of the Third Reich*. Harvard University Press; 1st Edition, 1991. 349 p.
20. Nussbaum Martha. *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*. Harvard University Press, 2013. 480 p.
21. Orzikh M., Krusian A. Sovremennyi konstitutsionalizm v Ukraine. Vvedenie v ukrainskoe konstitutsionnoe pravo: monografiia. Kiev: Alerta, 2006. 290 s.
22. Rechyskyi V.V. Konstytutsionalizm. Korotka versii. chytanka z konstytutsionalizmu dlia zatsikavlenykh. Kharkiv: Kharkivska pravozakhysna hrupa, Prava liudyny, 2014. 264 s.
23. Rechyskyi V.V. Neformalni konstytutsionalizm. Kharkiv: Prava liudyny, 2018. 356 s.
24. Rolz Dzhon. Spravedlyvist yak chesnist: politychna a ne metafizychna. Liberalizm. Liberalna tradytsiia politychnoho myslennia vid Dzhona Lokka do Dzhona Roulza: antolohiia. 2-he vyd., pererob. / uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. Kyiv: Vydavnychiy dim «Smoloskyp», 2009. S. 801-824.
25. Savchyn M.V. Konstytutsionalizm i pryroda konstytutsii: Monohrafiia. Uzhhorod: Polihraftsentr «Lira», 2009. 372 s.
26. Savchyn M.V. Konstytutsionalizm i pryroda konstytutsii: teoriia i praktyka realizatsii: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.02. Kyiv, 2013. 42 s.
27. Shapoval V.M. Fenomen konstytutsiinoho prava: monohrafiia. Kyiv: In-t zakonodavstva Verkhov. Rady Ukrainy, 2017. 423 s.
28. Shumpeter Yozef. Kapitalizm, sotsializm i demokratiia / V. Ruzhytskyi, P. Tarashchuk. K.: Osnovy, 1995. 528 s.
29. Teague Elizabeth. Russias Constitutional Reforms of 2020. *Russian Politics*. 2020 Vol. 5, № 3. P. 301-328.
30. Terletskyi D.S. Konstytutsionalizm ta efektyvne pravlinnia. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava*. 2023. № 2. S. 3-18.
31. Terletskyi D.S. Verkhovenstvo Konstytutsii Ukrainy. Konstytutsiia i konstytutsiini zminy v Ukraini: zbirnyk, prysviachenyi pamiati Viktora Musiiaky / Tsentr Razumkova; vidp. red. A. Rachok, YU. Yakymenko; uporiad. P. Stetsiuk. Kyiv: Zapovit, 2020. S. 93-104.
32. Troper Michel. *Pour une théorie juridique de l'État*. Presses Universitaires de France, 1994. 360 p.
33. Villa Virginia. Four-in-ten Countries and Territories Worldwide Had Blasphemy Laws in 2019. January 25, 2022. Pew Research Center. URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2022/01/25/four-in-ten-countries-and-territories-worldwide-had-blasphemy-laws-in-2019-2/>
34. Walker Graham. *The Idea of Nonliberal Constitutionalism. Ethnicity and Group Rights* / eds. I. Shapiro, W. Kymlicka. New York University Press, 1997. P. 154-184.
35. Zorkin V.D. Apologiia Vestfalskoi sistemy. Rossiiskaia gazeta. 2006. 22 avg.

List of legal documents:

36. Democracy Index 2021: the China Challenge. 85 p. The Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2021>
37. Freedom in the World 2022. 37 p. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf
38. Freedom in the World 2022. List of Electoral Democracies. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-03/List_of_Electoral_Democracies_FIW22.xlsx
39. Freedom in the World 2022. Methodology. 16 p. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_Methodology_For_Web.pdf
40. Rule of Law Index 2021. World Justice Project. 228 p. URL: <https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-INDEX-21.pdf>

УДК 342.1

doi.org/10.30970/jcl.2.2025.3

Ольга Лотюк

Доктор юридичних наук, професор Завідуюча кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0001-7119-754X

E-mail: oslotiuk@ukr.net

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ ІНТЕГРАЦІЇ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ (НЕПІДКОНТРОЛЬНИХ) ТЕРИТОРІЙ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД І ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

CONSTITUTIONAL AND LEGAL INSTRUMENTS OF INTEGRATION OF TEMPORARILY OCCUPIED (NON-GOVERNMENT CONTROLLED) TERRITORIES: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND CHALLENGES FOR UKRAINE

Olha Lotiuk

Doctor of Law (LL.D.), professor Head of the Department of Constitutional Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine

Abstract | The article examines the constitutional and legal mechanisms for the reintegration of territories beyond state control, using international experience and Ukraine's specific challenges as a case study. From a theoretical perspective, reintegration is defined as the process of returning occupied or annexed territories to the state's legal framework. The article presents the experience of other countries, notably Germany, where the Basic Law was extended to the eastern Länder after the fall of the Berlin Wall. It also highlights the role of Disarmament, Demobilization, and Reintegration (DDR) processes in peace-building. For Ukraine, the article analyzes current legislative initiatives and strategic documents concerning the de-occupation and reintegration of Crimea and Donbas. It concludes that successful reintegration requires a balance between the principles of the rule of law and security, while also considering human rights and international obligations.

Keywords: non-controlled territories, reintegration, constitutional law, post-conflict settlement, demobilization, transitional justice, Ukraine.

Анотація | У статті досліджено особливості конституційно-правових механізмів інтеграції територій, які перебувають поза контролем держави, опираючись на міжнародний досвід та аналізуючи виклики для України. На теоретичному рівні розглянуто поняття реінтеграції як процесу повернення окупованих чи анексованих територій до правової системи країни. Викладено досвід інших держав – зокрема, приклад Німеччини, де після падіння Берлінського муру розширили дію Основного закону на східні землі, а також роль процесів демобілізації, роззброєння та реінтеграції (DDR) у зміцненні миру. Для України висвітлено чинні законодавчі ініціативи та стратегічні документи у сфері деокупації й реінтеграції Криму та Донбасу. З'ясовано, що успішна реінтеграція вимагає збалансування верховенства права і безпеки, врахування прав людини та міжнародних зобов'язань.

Ключові слова: непідконтрольні території, реінтеграція, конституційне право, постконфліктне врегулювання, демобілізація, перехідне правосуддя, Україна.

Вступ. Проблема конституційно-правової інтеграції територій, що перебувають поза контролем легітимної влади, набуває дедалі більшої актуальності на тлі сучасних конфліктів. Збройна агресія та незаконна окупація частини територій України зумовили нагальну потребу розроблення механізмів повернення цих регіонів під дію українського законодавства. У міжнародному праві цей процес нерідко пов'язують із поняттям *jus post bellum* – принципом правового врегулювання відносин по завершенні бойових дій¹. Його сутність полягає у встановленні правових норм і механізмів переходу від війни до миру, зокрема шляхом відновлення конституційного ладу та верховенства права.

Водночас перехід від конфлікту до миру часто поєднується з трансформацією конституційних засад держави та процесами правосуддя над злочинами війни. Дослідження свідчать, що постконфліктне конституційне будівництво та перехідне правосуддя взаємопов'язані: спільно утворюють «пактований перехід», що ґрунтується на угоді між сторонами конфлікту та постійних політичних компромісах². Наприклад, включення до конституції елементів перехідного правосуддя (відшкодування кривд, гарантії невідворотності відповідальності) може додатково легітимізувати нову державну владу та сприяти захисту прав постраждалих³. Отже, інтеграція непідконтрольних територій – це не лише технічне повернення юрисдикції, а складний конституційно-правовий процес, що залежить від поєднання національних норм і принципів міжнародного права.

Теоретико-правова основа проблеми. Для окреслення конституційно-правових інструментів реінтеграції передусім необхідно визначити поняття «реінтеграція». Українські дослідники, досліджуючи це питання, зазначають, що реінтеграція тимчасово окупованих і анексованих територій є «комплексом послідовних дій, що визначаються та впроваджуються органами публічної влади за підтримки міжнародних організацій та країн-партнерів, з метою повернення ... територій до правової системи на конституційних засадах єдиного суверенітету й територіальної цілісності, гуманітарного об'єднання громадян... та відновлення їхніх прав і свобод»⁴. Таким чином, реінтеграція формально передбачає поступове повернення захоплених регіонів під юрисдикцію держави на основі чинних конституційних норм.

Важливим поняттям також є «деокупація», яке в українському законодавстві визначене як «комплекс заходів державної політики, наслідком яких є цілковита відсутність на території Укра-

¹ Iverson, J. M. (2017, September 21). The function of Jus Post Bellum in international law. Retrieved from URL: <https://hdl.handle.net/1887/55949>.

² Cats-Baril A. (2019, November 17). Moving Beyond Transitions to Transformation: Interactions between Transitional Justice and Constitution - Building International IDEA. Policy Paper (22), p.86. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/10/Правила-оформлення-References.pdf>.

³ Cats-Baril A. (2019, November 17). Moving Beyond Transitions to Transformation: Interactions between Transitional Justice and Constitution - Building International IDEA. Policy Paper (22), p.86. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/10/Правила-оформлення-References.pdf>.

⁴ Медяник І.С. Теоретико-правові питання реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій у вітчизняній та світовій науці. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2023. Т. 1 №79. с. 71.

їни... збройних формувань Російської Федерації та окупаційної адміністрації... та встановлення загального ефективного контролю України на цій території (повернення тимчасово окупованої території під загальну юрисдикцію України та відновлення конституційного ладу України на цій території)». Отже, в українському законі декларується, що реінтеграція має призводити до відновлення конституційного ладу – тобто застосування українських законів на всій території держави⁵. Такий підхід узгоджується з принципом неподільності суверенітету та унітарності держави: жодна частина країни юридично не може залишатися поза національним правовим простором без зміни самої Конституції.

Поряд із нормативно-правовим розумінням реінтеграції, важливими є принципи, якими керуються держави під час розв'язання подібних проблем. Зокрема, концепція *jus post bellum* виокремлює, що законне завершення воєнних дій та перехід до миру повинні ґрунтуватися на відновленні верховенства права та справедливості⁶. У межах цієї концепції ключовими є положення міжнародного гуманітарного права (Женевські конвенції), які забороняють анексію окупованих територій та зобов'язують окупаційну владу підтримувати чинний закон і порядок. Хоча Україна в цьому дослідженні переважно спирається на власну державну політику, знання міжнародних принципів слугує межею, за межі якої не може виходити легітимна державна юрисдикція.

Значну роль відіграють також поняття перехідного правосуддя (трибунали, комісії) та програми реінтеграції колишніх бойовиків, демобілізації та роззброєння. Зокрема, процеси **DDR (Disarmament, Demobilization, Reintegration)** продемонстрували свою важливість у багатьох постконфліктних ситуаціях: як наголошують дослідження, «ООН наголошує, що без DDR, і зокрема демобілізації, війни не можуть завершитись»⁷. Включення відповідних заходів до мирних угод суттєво покращує шанси на стабільний мир: автори виявляють, що «запровадження DDR-програм, особливо програм реінтеграції, у межах мирної угоди має суттєво позитивний вплив на мир»⁸. Хоча DDR – це не суто конституційний механізм, його успішність щодо зменшення збройного напруження та підготовки суспільства до відновлення нормальної державної влади є важливим контекстом для формування відповідного законодавства.

Аналіз зарубіжного досвіду. Міжнародна практика пропонує різні моделі інтеграції або реінтеграції територій, які раніше перебували в окремому статусі або під контролем іншої влади. Одним із яскравих прикладів є процес об'єднання Німеччини. Після падіння Берлінської стіни та підписання Договору про об'єднання 1990 р. було ухвалено рішення приєднати східні землі (колишню НДР) до ФРН без ухвалення нової конституції. Замість цього було використано спеціальний механізм Основного закону ФРН: стаття 23 Конституції передбачала поширення дії Основного закону на інші частини Німеччини після їх об'єднання. Таким чином «Основний закон ФРН містив заклик ... відновити єдність Німеччини шляхом вільного самовизначення населення всіх її частин. Стаття 23 передбачала поширення дії Основного закону також і на інші частини Німеччини після їх приєднання». Цей приклад ілюструє конституційно-правовий підхід, коли нові території фактично «приєднуються» до держави у межах чинної конституції, що дає змогу зберегти її правопорядок та водночас юридично оформити розширення кордонів.

У багатьох країнах колишні окуповані або повоєнні райони підлягають спеціальним законодавчим процедурам. Так, у постійних міжнародних рекомендаціях наголошується на важливості забезпечення прав людини під час реінтеграції. Зокрема, щорічні звіти Європейського Союзу з питань України за 2023–2024 роки зазначають, що уряд України «потребує оновити національну стратегію прав людини та остаточно затвердити і впровадити державну політику відновлення

⁵ Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року №1207-VII (в редакції із змінами, внесеними Законом №2217-IX від 21.04.2022). Відомості Верховної Ради України. 2014. №26. Ст. 892. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>.

⁶ Iverson, J. M. (2017, September 21). The function of Jus Post Bellum in international law. Retrieved from URL: <https://hdl.handle.net/1887/55949>.

⁷ Gonzalez Pena, Andrea Del Pilar (2018) Exploring the impact of the disarmament, demobilisation and reintegration process on post-conflict peace. PhD thesis, University of Essex. URL: <https://repository.essex.ac.uk/22364>.

⁸ Ibid.

влади та реінтеграції населення окупованих територій, щоб уважно дбати про захист основних прав під час реінтеграції територій, що наразі перебувають поза контролем уряду»⁹. Таким чином міжнародні партнери закликають поєднувати силові та соціальні інструменти з гарантіями прав громадян навіть у процесі територіальної реінтеграції.

Щодо конституційних аспектів, інші приклади менш численні, проте все ж наявні. Наприклад, формальне закріплення «особливого статусу» деяких регіонів може бути визнане в конституціях. Однак у випадку України як у ній самій, так і на міжнародній арені домінує позиція про неможливість визнання будь-якої легітимної автономії для окупованих територій всупереч Конституції. Водночас на практиці вважається корисним вивчати досвід конституційних перетворень після конфліктів – наприклад, проєкт «Формула Штайнмаєра» намагався визначити правове регулювання Донбасу в рамках мирного процесу, хоча його повне втілення в життя потребує конституційних змін в Україні. Аналогічно, у багатьох миротворчих операціях (наприклад, в Іраку, Афганістані, на Балканах) після завершення бойових дій часто впроваджувалися тимчасові правові режими (надзвичайні закони, погоджена конституційна комісія тощо), які б забезпечили повернення колишніх конфліктних регіонів до нормального правового поля.

Окремо слід зазначити досвід побудови ефективних програм роззброєння, демобілізації та реінтеграції учасників бойових дій (DDR) в інших країнах, які спрямовані на мирне повернення до суспільства колишніх комбатантів. Такі програми допомагають зменшити військову загрозу та сприяють поступовій нормалізації. Як показує дослідження Піни-Гонсалес (2018), включення DDR-програм до мирних угод, «особливо програми реінтеграції», має помітний позитивний вплив на мир¹⁰. У контексті територіальної реінтеграції це означає, що одночасно з юридичним відновленням контролю над регіоном варто реалізовувати також соціальні програми підтримки населення, яке пережило конфлікт.

Український контекст. В Україні питання деокупації та реінтеграції регулюються низкою законів і стратегічних документів. Зокрема, уже з 2014 року діє Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (№ 1207-VII), у якому введено поняття деокупації та визначено правовий режим окупованих районів¹¹. На рівні політики Кабінет Міністрів затвердив комплексне бачення проблеми. Так, було ухвалено Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя та відповідний план заходів, а також Стратегії інформаційної реінтеграції для Донецької, Луганської областей та Криму¹². Ці документи окреслюють напрями державної політики щодо поновлення конституційного ладу на окупованих територіях та інтеграції громадян, які там проживають, до загальноукраїнської правової системи. Однак експерти зазначають, що потребує якнайшвидшого практичного впровадження та постійного вдосконалення з урахуванням безпекових реалій.

Разом із цим у парламенті розроблено низку законодавчих ініціатив, присвячених реінтеграції. Серед них – проєкт Закону «Про засади реінтеграції тимчасово непідконтрольних територій України» № 5844-1 та «Про особливості державної політики перехідного періоду» № 5844-2. Ці проєкти передбачають визначення правової основи та інституційної моделі процесу повернення регіонів під контроль України. Розглядається, зокрема, створення спеціальних органів влади та поєднання силових (військових, силових спеціальних операцій) та ненасильницьких (амністія, правосуддя, соціально-економічна підтримка) методів.

⁹ European Commission. Commission Staff Working Document: Ukraine 2024 Report, SWD (2024) 699 final, Brussels, 30 October 2024. Accompanying the Communication on EU enlargement policy. URL: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu>.

¹⁰ Gonzalez Pena, Andrea Del Pilar (2018) Exploring the impact of the disarmament, demobilisation and reintegration process on post-conflict peace. PhD thesis, University of Essex. URL: <https://repository.essex.ac.uk/22364>.

¹¹ Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року №1207-VII (в редакції із змінами, внесеними Законом №2217-IX від 21.04.2022). Відомості Верховної Ради України. 2014. №26. Ст. 892. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>.

¹² Шаптала Н. К., Камінська Н. В. Державна політика України з питань тимчасово окупованих територій: проблеми концептуалізації в сучасному науковому дискурсі. Філософські та методологічні проблеми права. 2022. №1 (23). с. 60. URL: <https://doi.org/10.33270/01222302.57>.

Після 24 лютого 2022 року Україна запровадила низку концептуальних змін до правової бази, що регулює статус тимчасово окупованих територій. Це відображало нову фазу міжнародного збройного конфлікту та необхідність адаптації правового режиму до умов повномасштабної війни. Ключове значення має Закон України № 2217-IX від 21 квітня 2022 року, яким було змінено преамбулу базового Закону № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»¹³. У новій редакції чітко наголошується, що «суверенітет України поширюється на всю її територію в межах міжнародно визнаного державного кордону, що є цілісною і недоторканою», а будь-яке визнання окупації іншими державами, юридичними чи фізичними особами не породжує правових наслідків для України. Таким чином, було нормативно посилено положення щодо невизнання жодної частини території України як правомірно окупованої державою-агресором.

Оскільки Закон № 1207-VII первісно був ухвалений у відповідь на окупацію Криму та частини Донбасу, у зв'язку з повномасштабним вторгненням у 2022 році постала необхідність поширити його юрисдикцію на нові тимчасово окуповані території (частини Запорізької, Херсонської, Харківської, Луганської та Донецької областей)¹⁴. У редакції Закону після змін, внесених у 2022 році, він безпосередньо не деталізує нові території. Однак через зміну преамбули та посилання на міжнародне право документ гарантує, що будь-яка окупація є тимчасовою, незаконною і такою, що не породжує суверенних прав для РФ.

Українські політики наголошують, що реінтеграція має відбуватися в межах української Конституції та без компромісів щодо суверенітету. Конституція України у статті 133 закріплює цілісність держави, отже жодна частина її території не може бути винятком із правового поля. Відтак усі ініціативи щодо невизнаної влади на тимчасово окупованих територіях розглядаються як нелегітимні. Згідно з цією логікою, відновлення контролю над регіонами має бути пов'язане зі складними юридичними процедурами – демілітаризацією, звільненням полонених, притягненням до відповідальності за воєнні злочини тощо – і лише після цього можна розпочинати поступову реінтеграцію.

Висновки

Реінтеграція непідконтрольних Україні територій – складний конституційно-правовий процес, що виходить за рамки простої зміни кордонів. Вона передбачає відновлення українського конституційного ладу в регіонах, які тимчасово перебувають поза офіційною юрисдикцією, з одночасним захистом прав людей, котрі там проживають. Аналіз міжнародного досвіду показує, що успіх цього процесу залежить від збалансованого застосування різних інструментів: конституційних рішень щодо правового статусу регіонів (як у випадку об'єднання Німеччини), програм роззброєння, демобілізації та реінтеграції (DDR), що сприяють встановленню миру, а також чіткого врахування міжнародних правових стандартів (зокрема, гарантій прав людини). Для України це означає необхідність подальшого розвитку національної доктрини реінтеграції, яка поєднуватиме унітарність держави з достатньою гнучкістю для відновлення довіри в регіонах. Конституційно-правові інструменти, такі як спеціальні закони та зміни до державних стратегій, мають бути спрямовані на забезпечення безпеки та справедливості під час повернення регіонів до спільного правового поля. Водночас Україна має також врахувати рекомендації міжнародних партнерів: зокрема, плануючи реінтеграцію, забезпечувати прозорі процедури, доступ до правосуддя та відновлювальні програми для місцевого населення.

Таким чином, національні конституційно-правові механізми реінтеграції територій, що перебувають поза контролем, мають ґрунтуватися на міжнародних практиках постконфліктного

¹³ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання окремих питань діяльності державної влади на тимчасово окупованих територіях України» від 21 квітня 2022 року №2217-IX. Відомості Верховної Ради України. 2022. №26. Ст. 173. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20>.

¹⁴ Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року №1207-VII (в редакції із змінами, внесеними Законом №2217-IX від 21.04.2022). Відомості Верховної Ради України. 2014. №26. Ст. 892. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>.

врегулювання та відповідати принципам демократичного правління. Паралельно важливо інституціоналізувати цей процес шляхом відповідного законодавства та міжнародного співробітництва, що дасть змогу Україні ефективно повернути контроль над усіма своїми територіями в умовах, сумісних із забезпеченням захисту прав і свобод кожного громадянина.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Cats-Baril A. (2019, November 17). Moving Beyond Transitions to Transformation: Interactions between Transitional Justice and Constitution - Building International IDEA. Policy Paper (22), p.86. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/10/Правила-оформлення-References.pdf>.
2. European Commission. Commission Staff Working Document: Ukraine 2024 Report, SWD (2024) 699 final, Brussels, 30 October 2024. Accompanying the Communication on EU enlargement policy. URL: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu>.
3. González Peña, Andrea Del Pilar (2018) Exploring the impact of the disarmament, demobilisation and reintegration process on post-conflict peace. PhD thesis, University of Essex. URL: <https://repository.essex.ac.uk/22364>.
4. Iverson, J. M. (2017, September 21). The function of Jus Post Bellum in international law. Retrieved from URL: <https://hdl.handle.net/1887/55949>.
5. Медяник І.С. Теоретико-правові питання реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій у вітчизняній та світовій науці. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2023. Т. 1 №79.
6. Шаптала Н. К., Камінська Н. В. Державна політика України з питань тимчасово окупованих територій: проблеми концептуалізації в сучасному науковому дискурсі. Філософські та методологічні проблеми права. 2022. №1 (23). С. 57–66. URL: <https://doi.org/10.33270/01222302.57>.

Перелік юридичних документів:

7. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання окремих питань діяльності державної влади на тимчасово окупованих територіях України» від 21 квітня 2022 року №2217-IX. Відомості Верховної Ради України. 2022. №26. Ст. 173. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20>.
8. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року №1207-VII (в редакції із змінами, внесеними Законом №2217-IX від 21.04.2022). Відомості Верховної Ради України. 2014. №26. Ст. 892. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>.
9. Проект Закону про особливості державної політики перехідного періоду: Постанова Верховної Ради України №2035-IX від 15.02.2022 №5844-2. Включено до порядку денного: Постанова Верховної Ради України №2035-IX від 15.02.2022 http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72625.

References

Bibliography:

1. Cats-Baril A. (2019, November 17). Moving Beyond Transitions to Transformation: Interactions between Transitional Justice and Constitution - Building International IDEA. Policy Paper (22), p.86. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/10/Pravyla-oformlennia-References.pdf>.
2. European Commission. Commission Staff Working Document: Ukraine 2024 Report, SWD (2024) 699 final, Brussels, 30 October 2024. Accompanying the Communication on EU enlargement policy. URL: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu>.
3. González Peña, Andrea Del Pilar (2018) Exploring the impact of the disarmament, demobilisation and reintegration process on post-conflict peace. PhD thesis, University of Essex. URL: <https://repository.essex.ac.uk/22364>.
4. Iverson, J. M. (2017, September 21). The function of Jus Post Bellum in international law. Retrieved from URL: <https://hdl.handle.net/1887/55949>.
5. Medianyik I.S. Teoretyko-pravovi pytannia reintehratsii tymchasovo okupovanykh ta aneksovanykh terytorii u vitchyznianiia ta svitovii nautsi. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia: Pravo. 2023. T. 1 №79.

6. Shaptala N. K., Kaminska N. V. Derzhavna polityka Ukrainy z pytan tymchasovo okupovanykh terytorii: problemy kontseptualizatsii v suchasnomu naukovomu diskursi. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*. 2022. №1 (23). S. 57–66. URL: <https://doi.org/10.33270/01222302.57>.

List of legal documents:

7. Proekt Zakonu pro osoblyvosti derzhavnoi polityky perekhidnoho periodu: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy №2035-IX vid 15.02.2022 №5844-2. Vklucheno do poriadku dennoho: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy №2035-IX vid 15.02.2022 http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72625.
8. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo vrehuliuvannia okremykh pytan diialnosti derzhavnoi vlady na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Ukrainy» vid 21 kvitnia 2022 roku №2217-IX. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2022. №26. St. 173. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20>.
9. Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy» vid 15 kvitnia 2014 roku №1207-VII (v redaktsii iz zminamy, vnesenymy Zakonom №2217-IX vid 21.04.2022). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2014. №26. St. 892. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>.

Сергій Рабінович

Професор, доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права Львівського національного університету ім. Івана Франка, Львів, Україна
 ORCID ID: 0000-0003-4144-5439
 E-mail: serg_rabin@yahoo.com

ЗАМІНА ВИКОНАННЯ ВІЙСЬКОВОГО ОБОВ'ЯЗКУ АЛЬТЕРНАТИВНОЮ (НЕВІЙСЬКОВОЮ) СЛУЖБОЮ ЯК ПОЗИТИВНЕ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: PRO ET CONTRA

REPLACEMENT OF MILITARY DUTY WITH NON-MILITARY SERVICE AS A POSITIVE OBLIGATION OF THE STATE DURING MOBILIZATION: PRO ET CONTRA

Serhii Rabinovych

Professor, Doctor of Juridical Sciences, Professor of the Department of Constitutional Law of
 Ivan Franko National University of Lviv,
 Lviv, Ukraine

Abstract | The problem of the functioning of the institution of alternative (non-military) service during mobilization has become particularly acute after the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation into the territory of our country. Despite the fact that the significance of this issue has been repeatedly recognized by the highest authorities of the state of Ukraine, the direct application of the guarantees of Part 4 of Article 35 of the Constitution of Ukraine in practice is problematic today. This is due, in particular, to the state of legislative regulation of the relations of alternative service during mobilization. The purpose of the article is to determine the conditions for the constitutionality of restrictions on the right to replace the performance of military duty with alternative (non-military) service during martial law in the light of the provisions of the Constitution of Ukraine, legal positions of the Constitutional Court of Ukraine and legal doctrine.

It is substantiated that the practice of religious beliefs of non-violent and pacifist content is a value protected by the Basic Law of Ukraine, given both the constitutional value of human dignity and the principles of ideological and ideological diversity. The replacement of military duty with non-military service ensures the realization of the constitutional right to freedom of worldview and religion both in peacetime and, especially,

in wartime. The content of the positive obligation of the State to ensure the replacement of military duty with alternative (non-military) service (part four of Article 35 of the Constitution of Ukraine) is an unconditional duty to a citizen whose religious beliefs are in insurmountable conflict with the performance of military duty. Based on the application of the three-part test and the test for the inviolability of the essential content of rights and freedoms, the author finds that narrowing the scope of constitutional guarantees of this right in terms of time and territory can be justified only in terms of making it impossible for the State to exercise effective control over the observance of human rights given the temporary occupation of certain parts of Ukraine's territory. Potentially, this right could also be legitimately restricted in terms of the types and scope of work performed in the course of non-military service. At the same time, given the provisions of international treaties that are part of national legislation, Ukraine is deprived of the legal possibility to take measures to derogate from its conventional obligations regarding freedom of thought, conscience and religion.

In the context of increasing attempts to evade mobilization, a proportionate means of such prevention seems to be the «rotation» of the presumption of good faith of a person liable for military service depending on the time when he or she acquired the relevant beliefs (the temporal boundary may be the date of the beginning of full-scale aggression or an earlier date).

Keywords: constitutional obligation to protect the Fatherland, martial law, the right to freedom of worldview and religion, conscientious objection to military service, alternative (non-military) service, restrictions on constitutional rights, direct effect of the norms of the Constitution of Ukraine.

Анотація | Проблема функціонування інституту альтернативної служби під час мобілізації особливо загострилася після початку повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої держави. Попри те, що значущість цього питання неодноразово визнавали вищі органи державної України, безпосереднє застосування гарантій ч. 4 ст. 35 Конституції України на практиці сьогодні є проблематичним. Це зумовлено, зокрема, станом законодавчого врегулювання відносин альтернативної служби під час мобілізації.

Метою статті є визначити умови конституційності обмежень права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою під час дії воєнного стану у світлі норм Конституції України, юридичних позицій Конституційного Суду України та правової доктрини.

Обґрунтовано, що сповідування релігійних переконань ненасильницького й пацифістського змісту, становить охоронювану Основним Законом України цінність з огляду як на конституційну цінність людської гідності, так і на засади ідеологічної та світоглядної багатоманітності. Заміна виконання військового обов'язку невійськовою службою забезпечує реалізацію конституційного права на свободу світогляду і віросповідання як у мирний, так і у воєнний час. Змістом позитивного зобов'язання держави є безумовний обов'язок перед громадянином, чиї релігійні переконання перебувають у непереборному конфлікті із виконанням військового обов'язку, забезпечити заміну його виконання альтернативною службою. На підставі застосування трискладового тесту й перевірки на непорушність сутнісного змісту права з'ясовано, що звуження дії конституційних гарантій цього права за часом і територією може бути виправдане в аспекті унеможливлення здійснення ефективного контролю держави за дотриманням прав людини з огляду на тимчасову окупацію окремих частин території України. Потенційно це право також може бути правомірно обмежене в частині видів виконуваних робіт. Водночас з огляду на положення міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства, Україна позбавлена правової можливості вживати заходів відступу від конвенційних зобов'язань стосовно свободи думки, совісті і релігії.

В умовах зростання спроб ухилення від призову за мобілізацією пропорційним засобом такого запобігання видається «обертання» презумпції добросовісності військовозобов'язаного залежно від часу набуття ним відповідних переконань (темпоральним рубежем може бути дата початку повномасштабної агресії або більш рання дата).

Ключові слова: конституційний обов'язок захисту Вітчизни, воєнний стан, право на свободу світогляду і віросповідання, сумлінна відмова від виконання військового обов'язку, альтернативна (невійськова) служба, обмеження конституційних прав, пряма дія норм Конституції України.

«...усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями»
З Преамбули Конституції України

Альтернативна (невійськова) служба під час війни: проблема, що потребує невідкладного вирішення. Згадка у Преамбулі Основного Закону України про Бога і «власну совість» відсилає до найвищих джерел моральної відповідальності кожної людини, звернення до яких необхідне для вирішення усіх екзистенційно значущих питань. Із частиною ціннісно-нормативної сфери свідомості, яку називають «совістю» (англ. *conscience*), пов'язані переконання людини, зокрема ті, що закорінені в її релігійності.

Зміст релігійних переконань особи є предметом її вільного вибору та, за загальним правилом, не породжує жодних правових наслідків. Проте є виняток, за якого змісту таких переконань надано конституційного значення. За приписами ч. 4 ст. 35 Конституції України, ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку *має бути* замінене альтернативною (невійськовою) службою¹ (курсив мій – С.Р.).

Україна вперше визнала релігійну свободу в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року № 987-XII². Того ж року наша держава законодавчо забезпечила право громадян на альтернативну службу. Згідно зі першою редакцією Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 року № 1975-XII (далі – Закон № 1975)³, альтернативна служба є державною службою поза збройними силами чи іншими військовими формуваннями, що запроваджується замість проходження військової служби (ст. 1). Право на альтернативну (невійськову) службу як вид виконання загального військового обов'язку мають при наявності істинних релігійних переконань громадяни України, які належать до діючих згідно з законодавством релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю та служби у збройних силах (ст. 2). Згідно зі ст. 1 Закону № 1975 в редакції Закону № 437-XIV від 18 лютого 1999 року «альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень». Відповідно до ст. 2 цього Закону, «право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю». Наведені приписи становлять основу законодавчого забезпечення, охорони і захисту права на свободу світогляду і віросповідання як конституційних цінностей.

Проте одним із наслідків російсько-української війни стали суттєві трансформації в суб'єктивному сприйнятті значимості всіх цінностей. Це стосується також і сприйняття співвідносної ваги конституційних цінностей як благ, охорону і захист яких гарантує Основний Закон України. Втім, із зрозумілих причин, в колективній свідомості диференційованого суспільства суб'єктивне сприйняття не завжди відображає ту співвідносну вагу, яка заслуговує на її позначення як «справедливий баланс» цінностей у конституційному правосудді. Так, зокрема, під час організації відсічі збройній агресії РФ об'єктивно виняткового загальнодержавного значення набуло комплектування Збройних Сил України. Проведення органами державної влади четвертий рік поспіль заходів загальної мобілізації об'єктивно загострило як проблему ухилення від призову, так і необхідність протидіяти цьому явищу, зокрема державно-юридичними засобами. Водночас, як би, на перший

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.

² Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 року № 987-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12/conv#n49>.

³ Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12 грудня 1991 року № 1975-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12>.

погляд, це парадоксально не звучало, саме під час війни не тільки не знижується, а радше навпаки, об'єктивно зростає нагальність виконання окремих зобов'язань держави у сфері прав людини⁴. До них належить і зобов'язання із забезпечення заміни виконання військового обов'язку альтернативною службою у випадку, передбаченому ч. 4 ст. 35 Конституції України.

Проблема функціонування інституту альтернативної невійськової служби для українських вірян виникла вже з початком часткової мобілізації⁵ і особливо загострилася після початку повномасштабного вторгнення, оголошенням загальної мобілізації і скасуванням призову на строкову військову службу (див. далі).

Тут слід звернути увагу на формальну чинність низки правозабезпечувальних (стосовно матеріального права на заміну військової служби альтернативною) приписів інших нормативно-правових актів. За умов законодавчого скасування строкової військової служби припис статті 1 Закону України «Про альтернативну службу», так само як і інші приписи, що організаційно й процедурно забезпечують здійснення права на альтернативну службу фактично втратили свій предмет правового регулювання. (Мова йде, зокрема, про пункт 18 ч. 2 ст. 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII в редакції Закону № 3633-IX від 11.04.2024, який відносить до повноважень військових адміністрацій «забезпечення організації призову громадян на альтернативну (невійськову) службу»; п. 17 ч. 1 ст. 4, п. 3 ч. 2 ст. 236 КАС України, п. 9 Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки)⁶.

Поряд із цим, ще 23 червня 2015 року Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (ВССЦКС) визнав у справі Ш. право на відмову від військової служби через особисті переконання під час мобілізації. ВССЦКС ухвалив залишити без зміни виправдувальний вирок суду першої інстанції та ухвалу апеляційного суду, а касаційну скаргу заступника прокурора Дніпропетровської області без задоволення⁷. Ухвалюючи рішення, суд касаційної інстанції покликався на приписи ч. 4 ст. 35 Конституції України, так на ст. 2 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу». Цей суд підтвердив обґрунтованість застосування нижчими судами відповідних положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ) а також практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ, Суд). Йшлося про практику, в якій, зокрема, оцінювались релігійні переконання заявників в частині їх сумлінної відмови від військової служби, незалежно від виду такої служби і часу здійснення призову: мирного чи воєнного. За обставинами одного з рішень ЄСПЛ, в якому визнано порушення ст. 9 Конвенції у поєднанні з її ст. 14, заявника-свідка Єгови було засуджено за відмову від призову на військову службу під час мобілізації; останньому факту, однак, Суд не надав окремої оцінки, констатувавши протиправність неврахування державою мотивів релігійних переконань як підстави кримінального засудження заявника⁸.

Як зазначало інтернет-видання «Релігійно-інформаційна служба України», **вже в перші півтора року проведення АТО** українські суди проголосили понад десяток вироків і інших судових рішень у справах, пов'язаних із альтернативною (невійськовою) службою. Частина з них була обумовлена тим, що військові комісаріати, органи прокуратури та місцеві державні адміністрації відмовлялися застосовувати норму ч. 4 ст. 35 Конституції⁹. Тим не менше, як відзначено дослідниками, в цей період у більшості випадків українські суди застосовували приписи ч. 4 ст. 35 Конституції як норми прямої дії. При цьому судами активно застосовувалася практика ЄСПЛ, пов'язана з

⁴ CDL-AD(2020)014 Respect for democracy, human rights and the rule of law during states of emergency: reflections. Report of European Commission for Democracy through Law (Strasbourg, 19 June 2020). Venice Commission: Council of Europe (p. 7) URL: <https://www.venice.coe.int>.

⁵ Про часткову мобілізацію: Указ Президента України №607/2014 від 21 липня 2014 року, затверджений Законом № 1595-VII від 22.07.2014 (ВВР, 2014, № 36, ст.1187). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6072014-17479>

⁶ Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки: затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 р. № 154. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-2022-%D0%BF>.

⁷ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23.06.2015 (справа №5-1583км15). Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45855629>

⁸ ECtHR, Thlimmenos v. Greece, No. 34369/97, 6 April 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58561%22%5D%7D>

⁹ Васін М. Альтернативна (невійськова) служба: шлях реформ або вироків? (Релігійно-інформаційна служба України, 01.09.2015) URL: https://risu.ua/alternativna-neviyskova-sluzhba-shlyah-reform-abo-virokiv_n75843

особливостями права на альтернативну (невійськову) службу: справи *Баятян проти Вірменії*¹⁰, *Бухаратян проти Вірменії*¹¹, *Цатурян проти Вірменії*¹², *Стефанов проти Болгарії*¹³, *Ерчеп проти Туреччини*¹⁴.

З того часу необхідність розв'язати питання, яке турбує багатьох військовозобов'язаних вірян¹⁵, ось уже дванадцятий рік визнають як громадянське суспільство, так і органи державної влади. Так, ще в 2015 р. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) звернулась до органів державної влади з пропозицією запровадити в означеній сфері деякі законодавчі новели¹⁶: зокрема, внести зміни до законів «Про альтернативну (невійськову) службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про Збройні Сили України». У Зверненні пропонувалося прийняти законопроект № 4485 від 21.04.2016 р. (ініціатори П. Унгурян, В. Єленський, Д. Тимчук)¹⁷. З ініціативами прийняття законопроектів з питань альтернативної служби під час мобілізації виступали й інші народні депутати. Згідно з інформацією на офіційному веб порталі ВРУ, законопроект № 4485 було відкликано, а законопроект № 2034а знято з розгляду; законопроект № 11439, наданий для ознайомлення в липні 2024 року, так само як і проєкт закону № 9566, опрацьовують в Комітеті Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони та розвідки.

25 травня 2023 року Верховний Суд вперше після 24 лютого 2022 року скасував обвинувальний вирок християнину-відмовнику А., ухваливши негайно звільнити його з-під варті; скасувати вирок суду першої інстанції та ухвалу апеляційного суду і призначити новий розгляд в суді першої інстанції¹⁸. Однак під час повномасштабної війни правові позиції вищих судових інстанцій з питань сумлінної відмови від військової служби стали зазнавати змін. Частково на це вплинули об'єктивні чинники: адже, як слушно відзначено в Рішенні Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(ІІ)/2022, «підтримання високого рівня обороноздатності є *найвищим* державним інтересом і однією з найбільш захищених конституційних цінностей України» (курсив мій. – С.Р.)¹⁹.

В певному сенсі знаковою для практики Верховного Суду в справах з питань «сумлінної відмови» можна вважати справу члена релігійної організації Адвентистів Сьомого Дня Дмитра Зелінського. Останній не з'явився за повісткою до РТЦК для відправлення для проходження військової служби за мобілізацією, покликаючись на те, що вже понад 20 років як охрещений у згаданій церкві, віровчення якої не допускає користування зброєю. Вироком Тернопільського апеляційного суду Д. Зелінський був засуджений за ст. 336 КК за відмову від призову на військову службу. Постанова колегії суддів ККС у складі ВС від 13.06.2024 року залишила без задоволення касаційну скаргу, а вирок Тернопільського апеляційного суду без змін. Згідно із сформованою Верховним Судом у цій справі правовою позицією, «жодні релігійні переконання не можуть бути підставою для ухилення громадянина України, визнаного придатним до військової служби, від мобілізації з метою виконання свого конституційного обов'язку із захисту територіальної цілісності та суверенітету держави від військової агресії з боку іноземної країни»²⁰.

¹⁰ ECtHR, *Bayatyan v. Armenia*, No. 23459/03, [GH], 7 July 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C22001-105611%5D%5D%7D>

¹¹ Ibid.

¹² ECtHR, *Tsaturyan v. Armenia*, No. 37821/03, 10 January 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C22001-108504%5D%5D%7D>

¹³ ECtHR, *Iliya Stefanov v. Bulgaria*, No. 65755/01, 22 May 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C22001-86449%5D%5D%7D>

¹⁴ ECtHR, *Ercep v. Turkey* Judgment, No. 43965/04, 22 November 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C22003-3751706-4284157%5D%5D%7D>

¹⁵ Васін М. Вказ. праця. URL: https://risu.ua/alternativna-neviyskova-sluzhba-shlyah-reform-abo-virokiv_n75843; Максим Васін: «Кабміну і Верховній Раді слід невідкладно взятися за питання альтернативної служби» (УЦХБЕ, 2 вересня 2015). URL: <https://www.chve.org.ua/maksvasin>

¹⁶ Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо розвитку діалогу і державно-церковної взаємодії (23 квітня 2016 року, м. Київ). URL: https://vrciro.org.ua/files/2021-1996_UCCRO_documents_web.pdf

¹⁷ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» (щодо строків подання заяви) № 4485 від 21.04.2016 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4485&skl=9

¹⁸ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25 травня 2023 року (справа № 344/7666/22) Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111160092>

¹⁹ Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(ІІ)/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii20225>

²⁰ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13 червня 2024 року (справа № 601/2491/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741>

Із цього приводу в інформаційному листі «Про правову позицію Верховного Суду щодо особливостей встановлення ознак складу злочину, передбаченого ст. 336 КК України», надісланому в червні-липні 2024 року заступником Генерального прокурора керівникам обласних прокуратур, вказано: «З огляду на положення ст. ст. 13, 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», ч. 1 ст. 8 Закону України «Про прокуратуру» необхідно вжити заходів щодо використання прокурорами у практичній діяльності наведеної правової позиції Верховного Суду. У разі встановлення випадків невідповідності ухвалених судами першої та апеляційної інстанцій рішень правовій позиції Верховного Суду слід забезпечити відповідне реагування» (текст листа отримано правозахисною організацією Forum18)²¹.

Починаючи з липня 2024 року, правозахисними організаціями констатовано²² суттєве зростання кількості кримінальних справ та вироків у них щодо членів релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю²³. Найбільша кількість кримінальних проваджень щодо «відмовників сумління» (англ. *conscientious objectors*) в Україні, як і в інших країнах, стосується Свідків Єгови²⁴. За даними Європейської асоціації Свідків Єгови, станом на 10 травня 2025 р. зафіксовано 1139 випадків примусового відправлення членів цієї релігійної організації до військових частин. Відкрито 886 кримінальних проваджень за ст. 336 КК («Ухилення від військової служби під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період») передано до суду 226 таких справ. Окрім цього, 36 кримінальних проваджень відкрито за військовими злочинами (ст. 402 КК «Непокоря» та ст. 407 КК «Самовільне залишення військової частини або місця служби»²⁵. За даними відділу зв'язків із громадськістю Центру Свідків Єгови в Україні, частина цих кримінальних проваджень стосуються священнослужителів та членів Релігійного ордену Свідків Єгови. Згідно з інформацією з офіційного сайту Свідків Єгови, станом на 17 червня 2025 року п'ятеро членів цієї релігійної організації відбували покарання у вигляді 36 місяців за відмову від військової служби через релігійні переконання. Ще троє Свідків перебували у попередньому ув'язненні, очікуючи винесення вироку²⁶.

Кримінальні провадження відкриті також і щодо членів релігійних організацій баптистів (включно з Радою церков баптистів), п'ятидесятників та Адвентистів Сьомого Дня²⁷. За даними, наданими офіційним представником Церкви Адвентистів Сьомого Дня у ВРЦІРО М. Крупським, станом на червень 2025 року на стадії досудового розгляду знаходилося 68 кримінальних проваджень, пов'язаних із відмовою вірян цієї церкви від виконання військового обов'язку, судами розглядалося 25 таких справ. Четверо адвентистів Сьомого Дня перебувають у СІЗО за обвинуваченням у вчиненні військового злочину, передбаченого ст. 402 КК («Непокоря»).

24 вересня 2024 року Другий Сенат Конституційного Суду України відкрив конституційне провадження за конституційною скаргою Дмитра Зелінського, в якій останній просить визнати неконституційною частину першу статті 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 року № 1975–XII, згідно з якою «Альтернативна служба є службою, яка

²¹ Corley F. Ukraine: About 300 criminal cases against conscientious objectors (Forum 18, 30 October 2024) URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2939

²² Ibid.

²³ Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 року № 2066 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%Bf>.

²⁴ CDL-AD(2025)006 Ukraine Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14–15 March 2025) (para 33) Venice Commission: Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e)

²⁵ Україна. Кримінальні справи та ув'язнення відмовників сумління, 10 травня 2025 року. The European Association of Jehovah's Witnesses. (Документ з архіву автора, наданий відділом зв'язків із громадськістю Центру Свідків Єгови в Україні).

²⁶ Imprisoned for Their Faith - Ukraine Jehovah's Witnesses, 17.06.2025. <https://www.jw.org/en/news/region/ukraine/jehovahs-witnesses-in-prison-ukraine>

²⁷ Corley F. Ukraine: Conscientious objectors prosecuted, jailed as «disobedient» soldiers (Forum 18, 10 March 2025) URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2964

запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством»²⁸.

22 квітня 2025 року ухвалою колегії суддів Конституційного Суду України відкрито конституційне провадження у справі за конституційною скаргою Віталія Алексеєнка щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів статей 1, 2 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 року № 1975-XII, статті 336 Кримінального кодексу України²⁹. Конституційна скарга стосується, зокрема, питання про право особи на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою незалежно від її належності до релігійних організацій.

18 березня 2025 року у відповідь на запит виконувача обов'язків голови Конституційного Суду України (далі також – Конституційний Суд, КСУ) Венеційська комісія надала висновок *amicus curiae* щодо питання альтернативної невійськової служби в Україні³⁰.

Відзначу, що з боку Уряду засвідчено певну увагу до означеної проблеми. Так, у Розділі 3.3 Дорожньої карти з питань верховенства права, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р, заплановано в I кварталі 2026 року провести огляд чинного застосування норм щодо права на відмову від військової служби з мотивів совісті та впровадження контр-заходів щодо виявлених втручань у здійснення цього права у відповідності до вказівок Венеційської комісії. В II кварталі 2026 року передбачено розробити і прийняти закон щодо забезпечення права на проходження альтернативної служби під час воєнного стану, на особливий період (відповідальні виконавці ДЕСС, Верховна Рада України, Міноборони, Мінсоцполітики, Мін'юст, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та СБУ)³¹.

Керівники діючих згідно із законодавством України релігійних організацій (Церква адвентистів сьомого дня в Україні, Релігійний центр свідків Єгови в Україні, Церква євангельських християн-баптистів та інші) не раз зверталися до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з клопотаннями про захист права на свободу віросповідання громадян України під час мобілізації³². Про необхідність визначити механізм проходження альтернативної служби під час дії воєнного стану йшлося у щорічній доповіді Уповноваженого про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. Вказувалося, що 2023 року Уповноважений порушив питання перед Комітетом ВРУ з питань національної безпеки, оборони та розвідки щодо потреби внесення відповідних змін до законодавства³³. У липні 2024 року Уповноважений повторно звернувся до Прем'єр-міністра України, зазначивши підходи можливого розв'язання цього питання. Як наслідок, сформована міжвідомча комісія, яка опрацьовує відповідні зміни до законодавства. В роботі комісії беруть активну участь Представники Уповноваженого»³⁴.

На актуальність проблеми вказує також і те, що на початку червня цього року Державна служба України з етнополітики та свободи совісті затвердила «Перелік юридичних осіб – релігійних

²⁸ Релігійні переконання та військовий обов'язок: Суд розглядає справу за конституційною скаргою Зелінського Д. Б. Конституційний Суд України Офіційний вебсайт (23 жовтня 2024 року). URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/religiyni-perekonannya-ta-viyskovyy-obovyazok-sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytuciynouy>

²⁹ 6 травня. Суд провів засідання: затвердив текст щорічної інформаційної доповіді за 2024 рік, ухвалив постанову та низку ухвал. Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт (6 травня 2025). URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/6-travnya-sud-proviv-zasidannya-zatverdyyv-tekst-shchorichnoyi-informacynoyi-dopovidi-za-2024>

³⁰ CDL-AD(2025)006 Ukraine Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-Military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14–15 March 2025). Venice Commission: Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e)

³¹ Дорожня карта з питань верховенства права: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80>

³² Мамченко Н. Незабезпечення Свідкам Єгови можливості реалізувати їх право на альтернативну службу є втручанням у їх свободу сповідувати свою релігію – рішення суду (Судово-юридична газета, 6 липня 2024). URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/304855-neobespechenie-svidetelyam-iegovy-vozmozhnosti-realizovat-ikh-pravo-na-alternativnuyu-sluzhbu-yavlyaetsya-vmeshatelstvom-v-ikh-svobodu-ispovedovat-svoyu-religiyu-reshenie-suda>

³³ Щорічна доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році (Омбудсмен України, Щорічні та спеціальні доповіді).

³⁴ Доповідь ООН: низка висновків щодо України – необґрунтовані (Омбудсман України, 03.01.2025). URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/dopovid-oon-nizka-visnovkiv-shchodo-ukrayini-neobgruntovani

організацій, які належать до критично важливих для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період», до якого увійшло 7 726 таких організацій³⁵.

Попри все наведене, сьогодні ситуація із законодавчим урегулюванням відносин альтернативної служби під час мобілізації далі залишається без змін, що вже викликало негативну реакцію міжнародної спільноти. Так, Протягом 2025 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини у своїх звітах по ситуації з правами людини в Україні двічі вказувало, що право на відмову від військової служби за релігійними переконаннями, яке продовжує зазнавати неправомірних обмежень³⁶. Зокрема, у Щорічній доповіді ООН щодо ситуації з правами людини в Україні від 30 червня 2025 року піддано критиці сформульоване в одному з рішень Верховного Суду правоположення³⁷, згідно з яким практика Європейського суду з прав людини щодо відмови від військової служби за переконаннями не є актуальною для застосування в контексті такої масштабної війни, яка ведеться проти України. Згаданий підхід у Доповіді визнано таким, що суперечить міжнародному праву прав людини, яке «подібних кваліфікацій не передбачає» (п. 85)³⁸.

До головних причин тривалого незапровадження в Україні альтернативної служби під час мобілізації належить насамперед ризик зловживань цим інститутом та потенційна можливість його недобросовісного використання з метою ухилення від призову. Тут, однак, виникає запитання: якою мірою ця обставина може виправдовувати існуючу правову ситуацію?

Вирішення цієї проблеми потребує комплексного аналізу не тільки юридичних (передовсім конституційних і міжнародно-правових), а й соціально-поведінкових, релігійно-конфесійних, управлінських та ін.) аспектів означеної проблеми. З конституційно-правового погляду йдеться про практичне поєднання сьогодні найважливішої функції держави – захисту суверенітету і територіальної цілісності України (ст. 17) з її головним обов'язком утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст. 3). Нехтування принципами та нормами Конституції як нормами прямої дії не тільки може призводити, а й іноді вже призводить до драматичних наслідків у долях громадян, які дотримуються глибоких релігійних переконань пацифістського змісту. Поряд із цим, згідно з доповіддю Венеціанської комісії «Повага до демократії, прав людини та верховенства права під час надзвичайних станів: Роздуми», «надзвичайні заходи повинні відповідати певним загальним принципам, які спрямовані на мінімізацію шкоди основним правам, демократії та верховенству права. Таким чином, заходи підпорядковуються потрійним загальним умовам необхідності, пропорційності і тимчасовості» (п. 7)³⁹. Про конституційні критерії дотримання цих загальних принципів йтиметься далі.

³⁵ Наказ Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 06 червня 2025 року № Н-80/11. URL: https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2025/06/2025.06.06_Nakaz.pdf

³⁶ Доповідь ООН: низка висновків щодо України - необґрунтовані (Омбудсман України, 03.01.2025). URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/dopovid-oon-nizka-visnovkiv-shchodo-ukrayini-neobgruntovani

³⁷ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 15 квітня 2025 у справі № 573/406/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126906863>

³⁸ Report on the Human Rights Situation in Ukraine. 1 December 2024 – 31 May 2025. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. 30 June 2025). URL: <https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-06/2025-06-30%20OHCHR%2042nd%20periodic%20report%20on%20Ukraine.pdf>

³⁹ CDL-AD(2020)014 Commission européenne pour la démocratie par le droit Respect de la démocratie, des droits de l'homme et de l'état de droit en situation d'urgence: réflexions (Strasbourg, 19 juin 2020). URL: Commission de Venise. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2020\)005rev-f](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2020)005rev-f)

Стан доктринальної розробки проблеми. Юридичний вимір релігійної свободи і, зокрема, питання альтернативної служби вже ставали предметом аналізу українських (Л. Ярмол⁴⁰, М. Васін⁴¹, Д. Вовк⁴², Я. Котилко⁴³, І. Пирога⁴⁴, П. Рабінович⁴⁵, С. Рабінович⁴⁶, Н. Янюк⁴⁷ та ін.) та зарубіжних дослідників-правників⁴⁸, а також фахівців із інших суспільних наук (соціології, державного управління тощо). Попри увагу, приділену науковцями цим питанням і незважаючи на їх практично одностайну позицію щодо необхідності законодавчо забезпечити функціонування інституту альтернативної служби в умовах воєнного стану, конституційно-правові аспекти цієї проблеми потребують додаткового розгляду. Для України це підсилюється також і тим, що Венеційська комісія у своєму висновку від 14–15 березня розглянула питання, поставлені перед нею Конституційним Судом України, виключно на основі європейських та інших міжнародних стандартів, наголосивши, що тлумачення і застосування Конституції України покладається на Конституційний Суд (п. 12)⁴⁹.

З урахуванням цього **мету** пропонованої розвідки становить визначити умови конституційності обмежень права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою під час дії воєнного стану. Розвідка буде здійснена у світлі норм Конституції України, юридичних позицій Конституційного Суду України і правової доктрини.

Нижче ми з'ясуємо питання:

- якою є правова природа заміни виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, гарантованої приписом ч. 4 ст. 35 Конституції України? яким чином право на таку заміну пов'язане із змістом права на свободу світогляду і віросповідання?
- як співвідносяться конституційні обов'язки захисту суверенітету і територіальної цілісності України (ст. 17), захисту Вітчизни (ст. 65), військовий обов'язок, обов'язки альтернативної служби (ч. 4 ст. 35) та обов'язки людини перед суспільством (ст. 23)?
- чи існує конституційне зобов'язання держави забезпечити право на альтернативну (невійськову) службу в умовах воєнного стану?
- чи допустиме в умовах ведення оборонної війни та мобілізації тимчасове обмеження здійснення права на таку заміну? якщо так, то в чому може полягати правомірне обмеження цього права? які саме елементи змісту та обсягу цього права можуть зазнати обмеження без завдання шкоди його сутнісному змісту?
- як узгодити конституційні засади правомірного обмеження права на альтернативну службу із міжнародними зобов'язаннями України?

⁴⁰ Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження). Львів: Світ, 2006.

⁴¹ Васін М. Альтернативна (невійськова) служба: шлях реформ або вироки? URL: https://risu.ua/alternativna-neviyskova-sluzhba-shlyah-reform-abo-virokiv_n75843

⁴² Vovk D. Ukraine: How should government deal with conscientious objectors in wartime? Forum18 (24 April 2025). URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2974

⁴³ Котилко Я. М. Альтернативна (невійськова) служба в Греції: правове регулювання, судова практика та міжнародні стандарти. Наукові перспективи. 2025. № 4(58). С. 242–255. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4\(58\)-242-255](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4(58)-242-255); Котилко Я., Гусев О. Альтернативна (невійськова) служба у Вірменії: досвід для України. Наукові перспективи. 2025. №1 (56). С. 360–370. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2\(56\)-360-370](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2(56)-360-370)

⁴⁴ Пирог І. С., Белова М. В., Фрідманська В. І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану. Наук. вісник Ужгородського Нац. Ун-ту, 2025. Серія ПРАВО. Вип. 87. Ч. 4. С. 347–352.

⁴⁵ Рабінович П. М. Свобода віровизнання: філософсько-правові та державно-юридичні аспекти. Вісник Академії правових наук України. 2001. № 2 (25). С. 108–114.

⁴⁶ Рабінович С. Релігійна свобода як цінність в альтернативних концепціях гуманізму. Religionsfreiheit in Mittel- und Osteuropa zwischen Tradition und Europäisierung / G. Manssen, B. Banaszak (hrsg.). Frankfurt am Main, 2006. S.121–127.

⁴⁷ Янюк Н. В. Проблемні питання щодо реалізації права на альтернативну (невійськову) службу в Україні в умовах режиму воєнного стану. Адміністративне і фінансове право України: теорія і практика в умовах сьогодення: зб. наук. праць. Мат-ли міжнар. наук.-практ. конференції (м. Київ, листопад 2022 р.) / за заг. ред. О. Ф. Андрійко. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. 197–204.

⁴⁸ Kosonen J., Puustinen A., Tallberg T. Saying no to military service. J. Military Stud. 2019. 8(special issue) P. 46–57.

⁴⁹ CDL-AD(2025)006 Ukraine Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-Military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14–15 March 2025) Venice Commission: Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e)

- які правові інструменти можуть сприяти забезпеченню справедливого балансу між суспільними інтересами та правом на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою?

Спроба конституційно-правового аналізу цих питань буде здійснена із застосуванням а) «трискладового тесту» та б) перевірки на непорушність сутнісного змісту права. При цьому міжнародно-правові акти та документи й практика міжнародних судових інстанцій, проаналізовані Венеційською комісією, переважно залишаються поза предметом розгляду.

Релігійні переконання як конституційна цінність. Релігійна свобода є найдавнішим із визнаних прав людини, вперше проголошеним Нантським едиктом 1598 року після кривавих релігійних війн у Європі. В основі державного визнання цього права лежить повага до глибоких релігійних переконань індивідів та релігійних груп, зокрема міноритарних, чиї переконання суттєво відмінні від панівних у суспільстві уявлень.

У статті 35 Конституції закріплено право на свободу світогляду і віросповідання (ч. 1, перше речення), елементи цього права (ч. 2, друге речення), умови його правомірного обмежування (ч. 2), а також засадничі принципи взаємодії релігійного та державного (світського) нормативного регулювання. Серед цих принципів особливе місце займає правило другого речення частини четвертої Конституції. Воно має своїм призначенням вирішити конфлікт між пацифістськими релігійними переконаннями громадянина-вірянина та виконанням ним військового обов'язку. Це дозволяє стверджувати, що релігійні переконання, зокрема ненасильницького й пацифістського змісту, становлять охоронювану Конституцією України цінність. Конституційна значимість таких переконань впливає як із буттєвої цінності людської гідності та свободи (ст. 3), так і з засад ідеологічної багатоманітності (ст. 15) та релігійно-світоглядного плюралізму.

В якому зв'язку перебувають між собою право на свободу світогляду і віросповідання, право на «сумлінну відмову» від військової служби та право на альтернативну службу?

Верховний Суд розглядає можливість сумлінної відмови від військової служби як «один із аспектів» права на свободу совісті та віросповідання⁵⁰. Л. Ярмол, натомість вважає, що «право на заміну окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями є одним із елементів (складників) структури суб'єктивного юридичного права на свободу віросповідання»⁵¹.

Наведене дає підстави констатувати щонайтісніший зв'язок обох правових можливостей. Спробуємо уточнити характер цього зв'язку на основі юридичних позицій Конституційного Суду. Передовсім це позиції, згідно з якими «...гарантоване приписами статті 35 Конституції України право на свободу світогляду і віросповідання – це індивідуальне право, що є відмінним від інституційних прав релігійних організацій (об'єднань)»; «Конституція України та міжнародні стандарти у сфері свободи релігії захищають право мати, приймати та полишати релігію (*forum internum*), а також право сповідувати релігію як індивідуально, так і колективно (*forum externum*)».

Отже, складовими змісту конституційного права на свободу світогляду і віросповідання є право як мати, приймати та змінювати релігійні переконання так і право сповідувати їх. В теорії прав людини встановлено, що свобода віросповідання як загальносоціальне (природне) право людини – це можливість людини вчиняти певні дії або утримуватися від їх вчинення, за допомогою чого об'єктивується її віровизнання; суб'єктивне юридичне право людини сповідувати будь-яку релігію чи інші переконання (як складник свободи віросповідання) – це закріплена у законодавстві можливість людини виражати (проявляти) у фізичних діях своє ставлення до обраного нею об'єкта віри, право на заміну окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями є одним із елементів (складників) структури суб'єктивного юридичного права на свободу віросповідання⁵².

⁵⁰ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13 червня 2024 року (справа № 601/2491/22). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741>

⁵¹ Ярмол Л. В. Вказ. праця. С. 57–58, 147.

⁵² Ibid.

До релігійних переконань, сповідування яких є конституційно захищеним, належать, зокрема, і такі переконання, яким суперечить виконання військового обов'язку та військової служби. Звернімо увагу, що коло суб'єктів конституційного права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою вужче, аніж коло носіїв права на свободу світогляду і віросповідання. З урахуванням правової позиції ЄСПЛ у справі *Баятян*, право на альтернативну службу належить виключно тим особам, релігійні переконання яких створюють серйозний і непереборний (англ. *serious and insurmountable*) конфлікт з обов'язком служити в армії, за умови, що таким переконанням притаманні «глибина» (англ. *depth*), «щирість» (англ. *genuineness*) у сповіданні, «достатня переконливість» (англ. *sufficient cogency*), «серйозність», «послідовність» та «значущість/важливість» (англ. *seriousness, cohesion and importance*). Гарантії ч. 4 ст. 35 Конституції України діють для громадян, які набули саме таких релігійних переконань. Саме і виключно стосовно згаданої категорії осіб держава має зобов'язання створити альтернативну службу, а невиконання державою цього зобов'язання стосовно відповідної категорії військовозобов'язаних вірян становить порушення припису ч. 4 ст. 35 Конституції.

Відповідно до конституційно-правових позицій, наведених в Рішенні КСУ № 4-р/2022, абзаци 1–4 пп. 4.2 п. 4⁵³), **можливість не бути примушеним чинити проти власного сумління є серцевиною та сутністю конституційного права на свободу віросповідання**. Конфлікт релігійних переконань із виконанням військового обов'язку, наявність якого є підставою для виникнення права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою, об'єктивується назовні як сповідування таких переконань у формі сумлінної відмови (*conscientious objection*) від виконання військового обов'язку. З огляду на припис ч. 4 ст. 35 Конституції, наявність пацифістських релігійних переконань виключає притягнення особи до юридичної відповідальності за сповідування таких переконань, зокрема у зовнішній формі відмови від виконання військового обов'язку.

Таким чином, право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою є інструментом забезпечення можливості сповідувати, зокрема, щойно згадані релігійні переконання. Така заміна є необхідним засобом вирішення згаданого вище конфлікту, а відтак – і забезпечення права громадян, які мають релігійні переконання пацифістського змісту, сповідувати їх.

Ця заміна є конституційним способом узгодження між собою відмінних ціннісно-нормативних систем в соціально диференційованому суспільстві: системи цінностей позитивної моралі й позитивного права, з одного боку, та плюралістичних релігійних цінностей і норм, з іншого (джерелами яких є згадані в тексті Конституції України Бог і «власна совість»).

Право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою кореспондує конституційному обов'язку держави забезпечити таку заміну.

Обов'язок захисту Вітчизни, військовий обов'язок та обов'язки альтернативної служби: питання співвідношення. Відповідь на питання про співвідношення конституційних обов'язків захисту суверенітету і територіальної цілісності України (ст. 17), захисту Вітчизни (ст. 65), військового обов'язку, обов'язків альтернативної служби (ч. 4 ст. 35) та обов'язків людини перед суспільством (ст. 23) потребує системного тлумачення Конституції з урахуванням позицій правової доктрини⁵⁴.

В українській конституційній доктрині до ознак конституційних обов'язків віднесено те, що ці обов'язки засновані не тільки на нормах Міжнародної хартії прав людини, а й нормах християнської моралі⁵⁵.

Як вказує Л. Летнянчин, соціальна цінність таких обов'язків полягає в тому, що вони виступають юридичним засобом виконання державою своїх функцій і в цьому аспекті покликані спри-

⁵³ Тут і далі вказано номери абзаців та пунктів мотивувальних частин рішень КСУ.

⁵⁴ Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. В., 2006. 256 с.

⁵⁵ Там само. С.233.

яти захисту суверенітету, територіальної цілісності і незалежності України, охороні конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, бути важливим інструментом попередження виникнення дисбалансу приватних і публічних інтересів, забезпечення їх співіснування і розумного поєднання. Нерозривна єдність і взаємодія конституційних прав, свобод і обов'язків особи становить зміст одного з конституційних принципів правового статусу людини і громадянина в Україні⁵⁶.

Згідно зі ст. 23 Конституції, кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. У контексті розгляду конституційних обов'язків цей припис має найбільш загальне значення та поширюється на всі їхні види. Як обов'язки захисту суверенітету і територіальної цілісності України, так і ширший за змістом обов'язок захисту Вітчизни та обов'язки альтернативної (невійськової) служби, зокрема під час дії воєнного стану є видами обов'язків людини перед суспільством.

Важливо, що обов'язок захисту Вітчизни і військовий обов'язок не тотожні між собою. З метою забезпечення опору збройної агресії виконання конституційного обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України не обмежується виконанням військового обов'язку. Захист життя та здоров'я українців, які щоденно зазнають страждань від дій агресора потребує не тільки збройної відсічі агресії на полі бою, а й постійного здійснення низки суспільно важливих завдань, виконання яких не пов'язане з проходженням військової служби. До таких завдань належать будівництво й відновлення житла та іншого майна, пошкодженого внаслідок обстрілів та бомбардувань, надання невідкладної медичної та іншої допомоги пораненим військовим та цивільним, внутрішньо переміщеним особам, відновлення пошкодженої енергетичної та дорожньої інфраструктури тощо.

Поряд із військовим обов'язком та військовою службою, обов'язки альтернативної (невійськової) служби належать до обов'язків людини перед суспільством, потреба у виконанні яких у воєнний час особливо зростає. Звідси випливає, що конституційна цінність релігійних переконань перебуває із конституційним обов'язком захисту Вітчизни у відносинах не конфлікту, а доповнюваності.

Заміна виконання військового обов'язку невійськовою службою – позитивне зобов'язання держави. Відповідно до припису частини другої статті 3 Конституції України та юридичних позицій Конституційного Суду головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Таке забезпечення, крім усього іншого, потребує, зокрема, законодавчого закріплення механізмів (процедур), які створюють реальні можливості для здійснення кожним громадянином прав і свобод (Рішення КСУ № 22-рп/2004, абз. 4 пп. 3.2 п. 3)⁵⁷; див. також рішення № 19-рп/2010⁵⁸ та № 17-рп/2011⁵⁹. Конституційний Суд багаторазово наголошував, що держава на виконання її головного конституційного обов'язку – утверджувати й забезпечувати права і свободи людини – має забезпечити дієвість згаданого (ст. 3) конституційного припису (Рішення КСУ № 10-р(II)/2023, абз. 1 пп. 5.5 п. 5)⁶⁰; «...на виконання вимог Конституції України держава має втілювати у своїй діяльності конституційний принцип її відповідальності перед людиною та посутньо пов'язаний із ним принцип добропорядного врядування (*good governance*). Конституційний Суд зазначав, що цей принцип полягає «в обов'язку держави втілити у своїй діяльності фундаментальні засади побудови, організації та реалізації державної влади для утвердження правдивої демократії, додержання людських прав та верховенства права (правовладдя) як загальноєвропейських цінностей» (Рішення КСУ № 9-р(II)/2022, абз. 3 пп. 4.7 п. 4)⁶¹.

⁵⁶ Там само. С.233, 40.

⁵⁷ Рішення Конституційного Суду України від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004 URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/22-rp/2004.doc>

⁵⁸ Рішення Конституційного Суду України від 9 вересня 2010 року № 19-рп/2010 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/615>

⁵⁹ Рішення Конституційного Суду України від 13 грудня 2011 року № 17-рп/2011 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/636>

⁶⁰ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 22 листопада 2023 року № 10-р(II)/2023 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6443>

⁶¹ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 18 грудня 2024 року № 11-р(II)/2024 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/7070>

Про обов'язок держави забезпечувати реальність та дієвість конституційних прав і свобод йдеться й у низці юридичних позицій Конституційного Суду, вироблених у рішеннях за конституційними скаргами^{62,63,64,65}. Це дозволяє стверджувати, що до «неписаних» конституційних засад, які гуртуються насамперед на конституційних засадах визнання людини та її гідності найвищою соціальною цінністю (ст. 3), верховенства права (правовладдя) (ст. 8) і правової держави (ст. 1) належить також і *принцип дієвості конституційних гарантій прав людини*. Із означеного принципу випливають зобов'язання держави, спрямовані на забезпечення такої дієвості (т. зв. «позитивні зобов'язання» та позитивні обов'язки держави).

В останні роки поняття таких обов'язків доволі широко використовується Конституційним Судом^{66,67,68,69,70,71}. Характерно, що спеціалізований орган конституційної юрисдикції веде мову про позитивні обов'язки держави, не тільки цитуючи відповідні рішення ЄСПЛ, а й розвиваючи власну конституційну доктрину. Зasadниче значення мають юридичні позиції, в яких йдеться про «покладений на державу позитивний обов'язок визнавати визначену статтею 3 Конституції України людську гідність як найвищу цінність» (Рішення КСУ № 11-р(II)/2023, абз 5 пп. 4.3 п. 4)⁷², «позитивний обов'язок держави захищати людську гідність» (Рішення КСУ № 6-р(II)/2021, абз. 6 п. 4)⁷³.

Загальний характер має положення, згідно з яким «позитивний обов'язок держави <...> полягає, зокрема, в забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання; впровадженні ефективної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини; створенні умов для реалізації людиною її фундаментальних прав і свобод» (Рішення КСУ № 3-р/2018, абз. 5 пп. 2.1 п. 2; пп. 3.1 п. 3 Рішення КСУ № 3-р/2022)⁷⁴.

Проблемі позитивних зобов'язань в українському правознавстві присвячено дослідження Г. Хрислової, С. Шевчука, А. Бадида та В. Лемака⁷⁵. За позицією авторки монографічної праці з цього питання Г. Хрислової, основною характеристикою позитивних зобов'язань виступає те, що по суті вони вимагають від національних органів влади вжити всіх прийнятних (розумних, обґрунтованих), належних та достатніх засобів (англ. *reasonable, appropriate and sufficient measures*) для гарантування прав людини і основоположних прав у кожному конкретному випадку, а ступінь їх виконання прямо пов'язаний з дотриманням державою принципу належної сумлінності (обачності, поваги, англ. *due diligence*). Це впливає з визнаного в практиці ЄСПЛ принципу ефективності прав людини, спрямованого на те, щоб ці права людини були не «теоретичними чи ілюзорними, а практичними та ефективними»⁷⁶.

⁶² Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 21 січня 2025 року № 3-р(II)/2025 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-rii2020>

⁶³ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 14 лютого 2024 року № 1-р(II)/2024 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii2024>

⁶⁴ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 22 березня 2023 року № 3-р(II)/2023 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rii2023>

⁶⁵ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 16 листопада 2022 року № 9-р(II)/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-rii2020>

⁶⁶ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 січня 2025 року № 2-р(II)/2025 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/7136>

⁶⁷ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 19 червня 2024 року № 7-р(II)/2024 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6846>

⁶⁸ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 березня 2024 року № 2-р(II)/2024 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6676>

⁶⁹ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6467>

⁷⁰ Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-r2022>

⁷¹ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/6-rii2021>; та ін.

⁷² Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6467>

⁷³ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/6-rii2021>

⁷⁴ Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-r2022>

⁷⁵ Бадида А. Ю., Лемак В. В. Позитивні зобов'язання держав у контексті розуміння прав людини Публічне право № 2 (26) (2017) С. 245–253.

⁷⁶ Хрислова Г. О. Доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини: автореф. дис.... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. С. 189.

З огляду на зміст статті 35 Конституції України держава, гарантуючи зазначене право на свободу світогляду і віросповідання (релігії), зобов'язана створити умови для реалізації цього права, а саме: забезпечити свободу світогляду і віросповідання (релігії) та **можливість сповідувати релігію**; запобігти посяганням на цю свободу третіми особами; не посягати на цю свободу самостійно (абзац 4 пп. 4.2. п. 4 Рішення КСУ № 4-р/2022 2022).

Відтак, зі змісту норм статей 1, 3, 8, 35 (ч. 4) Конституції України випливає позитивний обов'язок держави **вчиняти дії, які мають забезпечувати право сповідувати релігійні переконання, зокрема й такі, яким суперечить виконання громадянином військового обов'язку**. Згаданий обов'язок є «позитивним» у троїстому значенні, оскільки випливає із а) необхідності активних правозабезпечувальних дій держави; б) його прямого закріплення в ч. 4 ст. 35 Конституції України; в) позитивного ціннісного значення виконання державою цього обов'язку для його адресатів.

Позитивне зобов'язання держави із забезпечення заміни виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою (частини четвертої статті 35 Конституції України) є безумовним, не обумовленим додатковими вимогами чи умовами, обов'язком держави перед громадянином.

Які обмеження у здійсненні права на альтернативну службу допустимі в умовах воєнного стану? Відповідь на це питання вимагає його розгляду на рівні: а) Конституції, а також б) чинних міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства України. Вихідною методологічною засадою аналізу є принцип, згідно з яким обсяг обов'язків держави із забезпечення прав і свобод людини на національному рівні не може бути меншим, аніж такий обсяг за чинним міжнародним правом.

У юриспруденції Конституційного Суду України з питання змісту права на свободу віросповідання та умов правомірності його обмежування напрацьовано низку юридичних позицій. Йдеться про рішення від 8 вересня 2016 року (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій)⁷⁷ та від 27 грудня 2022 року (справа щодо повної назви релігійних організацій)⁷⁸.

Особливе значення мають нижчі позиції: «Конституційний Суд України вважає, що право на свободу світогляду і віросповідання разом з іншими фундаментальними правами і свободами є основою створення та функціонування демократичного суспільства. Всебічне утвердження і забезпечення цих прав і свобод – головний обов'язок України як демократичної, правової держави» (Рішення КСУ № 6-рп/2016, пп. 2.1 п. 2). «Внутрішній аспект права на свободу світогляду і віросповідання (релігії) (*forum internum*) є абсолютним правом, що жодним чином не підлягає обмеженню. Водночас держава має право обмежити зовнішній аспект права на свободу світогляду і віросповідання (релігії) (*forum externum*)» (пп. 4.2 п. 4 Рішення КСУ від № 6-рп/2016)⁷⁹.

Абсолютним правом, що жодним чином не підлягає обмеженню, є право мати і приймати релігійні переконання, зокрема, й переконання пацифістського змісту. Залишається з'ясувати, відтак, яким саме чином держава має право обмежити зовнішній аспект права на свободу світогляду і віросповідання стосовно сповідання громадянином пацифістських релігійних переконань, зокрема під час дії воєнного стану.

Вихідним принципом, з огляду на який має бути дана відповідь на це питання, є «загальновизнане правило, згідно з яким сутність змісту права в жодному разі не може бути порушена»⁸⁰.

Звернемо особливу увагу на те, що на особистісному рівні допустимі й недопустимі для вірянина зовнішні дії визначаються його релігійними переконаннями (*forum internum*). Саме в умовах війни для вірян-пацифістів якраз найбільш гостро і постає питання виконання військового

⁷⁷ Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1924>

⁷⁸ Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 27 грудня 2022 року № 4-р/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>

⁷⁹ Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1924>

⁸⁰ Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5рп/2005 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/516>

обов'язку, пов'язане з вчиненням низки зовнішніх дій (складання військової присяги, носіння військової форми одягу, виконання наказів командирів, використання зброї та ін.). Як уже було показано вище, сповідання пацифістських релігійних переконань, яке користується спеціальним конституційним захистом, полягає в сумлінній відмові від виконання військового обов'язку, на що і вказує гіпотеза норми ч. 4 ст. 35 Конституції України. Звідси випливає, що стосовно згаданих військовозобов'язаних, чий релігійні переконання створюють серйозний та непереборний конфлікт із виконанням військового обов'язку, право на альтернативну службу належить до сутнісного змісту права на свободу віросповідання, зокрема і в умовах воєнного стану. Тому з огляду на саму сутність конституційного права на свободу віросповідання, одним із сутнісних елементів якого є право сповідувати релігію, зокрема у формі сумлінної відмови від військової служби, заміна має бути забезпечена державою не тільки у мирний час, а передовсім та особливо – під час війни (в умовах воєнного стану, мобілізації та особливого періоду).

Позбавлення в умовах мобілізації можливості виконувати обов'язок перед суспільством у спосіб, сумісний із глибокими, щирими та послідовно сповідуваними релігійними переконаннями особи, нівелює саму суть гарантії ч. 4 ст. 35 Конституції України. Це було би проявом відсутності поваги до сумління та релігійних переконань пацифістського змісту, яка має бути забезпечена як у мирний час, так і в умовах війни.

Оскільки для громадян, чий релігійні переконання створюють серйозний та непереборний конфлікт із виконанням військового обов'язку, право на альтернативну службу належить до сутнісного змісту права на свободу віросповідання, то на питання про правомірність «тимчасового зупинення» в умовах воєнного стану реалізувати конституційну гарантію ч. 4 ст. 35 Конституції України, слід дати безумовно заперечну відповідь. Відсутність механізму законодавчого забезпечення цього права має розглядатися як **фактична ліквідація** реальної можливості скористатися конституційною гарантією ч. 4 ст. 35 Конституції України та позбавлення цього припису Конституції його корисного значення для тих осіб, на забезпечення глибоких релігійних потреб яких він розрахований.

Такий висновок узгоджується з відповіддю, даною Венеційською комісією Конституційному Суду на питання «Чи допускають... принципи обмеження права на свободу переконань, сумління та віросповідання під час мобілізації в умовах воєнного стану, коли проходження військової служби суперечить релігійним переконанням? Якщо так, то які вимоги до таких обмежень і в якому обсязі вони забезпечуються?», «чи може держава (зокрема й Україна) мати позитивний обов'язок забезпечити (і яким чином) реалізацію права на відмову від військової служби з мотивів особистих переконань у разі призову на військову службу під час мобілізації протягом періоду дії воєнного стану, якщо виконання військового обов'язку суперечить таким переконанням?» (п. 72).

Наведений висновок додатково підтверджує застосування до розглядової ситуації «трискладового тесту», визнаного як у практиці ЄСПЛ, так і в юриспруденції КСУ (іноді з певними модифікаціями)^{81,82,83,84,85}.

Наявність обмеження права. Насамперед слід уточнити, які саме дії та/або бездіяльність з боку держави в контексті розглядової ситуації можна вважати такими, що становлять обмеження права на свободу світогляду і віросповідання.

Згідно з юридичною позицією спеціалізованого органу конституційної юрисдикції, «звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням»⁸⁶. Звуження змісту прав і свобод доктрина-

⁸¹ Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 6 червня 2019 року № 3-п/2019 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2749>

⁸² Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 грудня 2023 року № 11-п(II)/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-23>

⁸³ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 22 березня 2023 року № 3-п(II)/2023 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rii2023>

⁸⁴ Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 21 грудня 2021 року № 3-п/2021 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/4518>

⁸⁵ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>

⁸⁶ Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 <https://ccu.gov.ua/docs/516>

льно визначено як «зменшення ознак, змістовних характеристик тих можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами»⁸⁷. Тут, вочевидь, має йтися про два види звуження: а) часових можливостей заміни виконання військового обов'язку невійськовою службою, а (зокрема фактичне унеможливлення заміни виконання військового обов'язку невійськовою службою в умовах воєнного стану); та б) можливостей такої заміни для осіб, які не належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

Таке звуження є наслідком законодавчого визначення поняття альтернативної (невійськової) служби (ст. 1 Закону) та закріплення кола осіб, яким надано право на таку службу (ст. 2). Крім цього, з 29 жовтня 2022 року діє Закон України «Про внесення зміни до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо особливостей призову на строкову військову службу та діяльності призовних комісій під час дії воєнного стану» від 18.10.2022 р. № 2678-IX. Цим Законом внесено зміни до ст. 18 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», згідно із якими «під час дії воєнного стану призов на строкову військову службу не проводиться»⁸⁸. Це, своєю чергою, фактично позбавило Закон № 1975 сфери застосування. З іншого боку, в законі України «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію» також відсутні приписи, які б передбачали можливість відмови від мобілізації, мотивованої релігійними переконаннями. Отже, наявне обмеження права на свободу світогляду і віросповідання.

«Встановлюватися Конституцією і законами України». Проблема перевірки дотримання умови, згідно з якою обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод «мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України» має загальнометодологічний характер. Попри те, що згадані вище приписи Закону № 1975 самі собою є доступними та достатньо передбачуваними, для висновку про дотримання розгляданого критерію цього ще недостатньо, з огляду на необхідність урахування вимоги про встановлення обмеження не тільки законом, а й Конституцією України. Адже оцінювання відповідності законодавчого регулювання відносин альтернативної служби під час мобілізації критерію «встановлено (передбачено) законом», вочевидь, не може бути здійснене *in abstracto*, у відриві від реальної практики його тлумачення й застосування вищими судовими інстанціями.

Попри те, що із зупиненням призову на строкову військову службу⁸⁹ стаття 1 та ціла низка інших приписів Закону № 1975 фактично втратили свій предмет регулювання. Однак у практиці вищих судових інстанцій в період АТО мало місце безпосереднє застосування приписів ч. 4 ст. 35 Конституції України як норм прямої дії⁹⁰. В аспекті передбачуваності це певний час могло створювати у вірян-пацифістів правові очікування (англ. *legitimate expectations*) стосовно непритягнення їх до юридичної відповідальності за відмову від виконання військового обов'язку за мобілізацією.

І хоча з часу винесення цитованої ухвали застосовані в ній приписи чинних законів про «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» та «Про альтернативну (невійськову) службу» не зазнавали змін, таких змін, однак, зазнали правові позиції вищих судових інстанцій із тлумачення і застосування цих норм. Сформульовані у правозастосовній практиці 2024–2025 рр. нові принципи вирішення справ «відмовників сумління» фактично поставили під сумнів корисне значення конституційного припису ч. 4 ст. 35 для військовозобов'язаних вірян. Йдеться передовсім про правову позицію, згідно з якою «жодні релігійні переконання не можуть бути підставою для ухилення громадянина України, визнаного придатним до військової служби, від мобілізації з метою виконання

⁸⁷ Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) Харків: Право, 1997. С.23–24.

⁸⁸ Про внесення зміни до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо особливостей призову на строкову військову службу та діяльності призовних комісій під час дії воєнного стану: Закон України від 18.10.2022 р. № 2678-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2678-20>

⁸⁹ Про внесення зміни до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо особливостей призову на строкову військову службу та діяльності призовних комісій під час дії воєнного стану: Закон України від 18.10.2022 р. № 2678-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2678-20>

⁹⁰ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23 червня 2015 року у справі №5-1583км15. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45855629>

свого конституційного обов'язку із захисту територіальної цілісності та суверенітету держави від військової агресії з боку іноземної країни»⁹¹.

Прикметно, що у низці справ «відмовників сумління» Верховний Суд згадує також і засаду прямої дії норм Конституції. Йдеться про такі правові позиції як: «встановлення наявності чи відсутності підстав для проходження альтернативної служби з урахуванням Конституції України, законів України, які регулюють вказане питання, а також основних міжнародних договорів, які регламентують право людини на свободу совісті і віросповідання та згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України»⁹²; «право на свободу совісті та віросповідання гарантовано як одне з конституційних прав людини, та закріплено у ст. 35 Конституції України. Одним з аспектів зазначеного права є можливість сумлінної відмови від військової служби. Зокрема, у разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою»⁹³; «положення частини 4 статті 35 Конституції України як конституційно-правова норма згідно з частиною 3 статті 8 Основного Закону є нормою прямої дії»⁹⁴. Найвищий судовий орган у системі судоустрою загалом не заперечує також і можливість виникнення позитивних зобов'язань держави перед громадянином на підставі припису ч. 4 ст. 35 Конституції України⁹⁵.

Прикметно, що загалом схожа проблема постала і перед ЄСПЛ під час застоювання «трискладового тесту» у справі *Баят'ян*: «для цілей цієї справи та з урахуванням своїх висновків щодо необхідності втручання <...> Європейський суд вважає за краще залишити відкритим питання про те, чи було втручання передбачено законом» (§ 116)⁹⁶. Вкажемо, однак, на суттєві відмінності законодавчої ситуації в Україні від такої ситуації у справі *Баят'ян*. Відмінності полягають, по-перше, в конституційному регулюванні: у Конституції Вірменії, на відміну від Конституції України, не закріплено гарантій права на альтернативну службу; по-друге, в прийнятті в 1991 році Закону № 1975 та його формальній чинності, зокрема як умовах ведення воєнних дій в Донецькій та Луганській областях та під час дії воєнного стану.

За браком офіційного тлумачення приписів ч. 4 ст. 35, ст. 64 Конституції в аспекті права на альтернативну службу як складової права на свободу світогляду і віросповідання вважаємо можливим залишити відповідь на поставлене питання відкритою.

Легітимність мети правообмеження. В частині оцінювання легітимності мети обмеження права чи свободи передовсім слід наголосити, що цей критерій має нормативну основу і не тотожний емпіричним критеріям «суспільної потреби» або «соціальної обґрунтованості».

Під цим оглядом суттєво, що за ст. 35 Конституції України «національна безпека» (захист інтересів якої є головною метою введення правового режиму воєнного стану), не належить до легітимних цілей правообмежень. Звернемо увагу на те, що «національна безпека» (англ. *national security*) і «суспільна» чи то «громадська» безпека (англ. *public safety*) – відмінні легітимні цілі правообмежень. **В тексті Конституції України «національна безпека» є легітимною метою обмеження стосовно п'яти конституційних прав (ст. 32, 34, 36–37, 39, 44), тоді як «громадський порядок» – щодо чотирьох (ст. 34, 35, 36, 39), включно з правом на свободу світогляду і віросповідання. Прикметно, що в текстах статей 34, 36 і 39 Конституції «національну безпеку» і «громадський порядок» згадано поряд, що підтверджує неприпустимість ототожнення цих цілей чи підміни однієї з них іншою. Згідно з юридичною позицією Конституційного Суду,**

⁹¹ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13 червня 2024 року у справі № 601/2491/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741>

⁹² Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25 травня 2023 року у справі № 344/7666/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111160092>

⁹³ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13 червня 2024 року у справі № 601/2491/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741>

⁹⁴ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 26 листопада 2024 року у справі № 125/773/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123380783>

⁹⁵ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 15 квітня 2025 у справі № 573/406/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126906863>

⁹⁶ ECtHR, *Bayatyan v. Armenia*, No. 23459/03, [GH], 7 July 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-105611%22%7D>

«держава має право застосувати заходи, що обмежують право на свободу світогляду і віросповідання (релігії), зокрема, з міркувань громадського порядку (частина друга статті 35 Конституції України), право на свободу об'єднання в громадські організації з міркувань, зокрема, національної безпеки (частина перша статті 36 Конституції України)» (пп. 4.2 п. 4 Рішення КСУ № 4-р/2022)⁹⁷.

На наш погляд, у вузькому сенсі визнати такими, що можуть обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану можна *саме і тільки* ті права і свободи, щодо яких «національна безпека» є легітимною конституційною метою обмеження. До юридико-технічної особливості тексту статті 64 Конституції належить те, що у гіпотезі цієї норми умови воєнного стану поєднано із умовами надзвичайного стану сполучником «або». Саме тому в цих «поєднаних» умовах Основний Закон дозволяє обмежувати більшу кількість конституційних прав і свобод, аніж в умовах самого лише воєнного стану.

Повище вказує на конфлікт між догматичним («вузьким» та формальним) і соціологічним («широким» та матеріальним) розумінням критерію «легітимності мети» правообмеження. Один із шляхів вирішення цього конфлікту наведено в окремій думці судді В. Лемака стосовно Рішення КСУ № 4-р/2022. Знаний український правник запропонував трактувати як той публічний інтерес, який «під час війни полягає у виживанні нації, збереженні незалежності та суверенітету держави, захисті нею життя, здоров'я і безпеки мільйонів людей» «захист прав і свобод інших людей»⁹⁸. Зауважимо, що, на наш погляд, для ситуації з обмеженням права на «сумлінну відмову» запропонований шлях є небезспірним.

За широкого трактування критерію легітимності мети як синоніму «потрібності» (Рішення КСУ № 5-р(І)/2019, абз. 2, 5 п. 6)⁹⁹ або «обґрунтованості» (Рішення КСУ № 2-рп/2016, абз. 3 пп. 2.1 п. 2)¹⁰⁰ правообмеження слід безумовно визнати, що умови повномасштабної оборонної війни створюють нагальну суспільну потребу в оборонних заходах, насамперед мобілізаційних. Нагальність такої суспільної потреби зумовлює необхідність попередити можливості ухилення від мобілізації, зокрема шляхом зловживання конституційним правом на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою.

Проте для відповіді на питання про те, чи можуть обмеження права на свободу віросповідання вважатися не лише «потрібними» й суспільно корисними, а й домірними.

Домірність правообмеження. Насамперед йдеться про випадки, коли такі обмеження є наслідком законодавчого унеможливлення: а) заміни військовою служби невійськовою під час мобілізації; б) здійснення права на таку заміну особами, які не належать до діючих згідно із законом релігійних організацій.

Передовсім слід застерегти, що питання про домірність, яке відсилає до зважування засобів правообмежування із його легітимною метою, виникає у випадку, коли а) конституційне право не є абсолютним; б) в відсутня конституційна заборона на застосування правообмежувального засобу. Відтак розгляд цього питання видається можливим тільки в контексті абстрактної можливості обмеження права на свободу світогляду і віросповідання в умовах воєнного або надзвичайного стану із легітимними цілями, визначеними в ч. 4 ст. 35 Конституції. Деякою мірою підставу для припущення про таку можливість дає те, що право на свободу світогляду і віросповідання не віднесене у ст. 64 Конституції до прав, які в умовах воєнного або надзвичайного стану не можуть бути обмежені.

Зауважимо, що конституційна допустимість обмежень свободи світогляду і віросповідання в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64) не тотожна, по-перше, дозволу обмежувати будь-які з «елементів» змісту цієї свободи або її «аспектів»; по-друге, – обмежувати їх у будь-якому обсязі.

⁹⁷ Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 27 грудня 2022 року № 4-р/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>

⁹⁸ Окрема думка (частково збіжна) судді Василя Лемака стосовно Рішення Конституційного Суду України № 4-р/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>

⁹⁹ Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 28 січня 2016 року № 955-VIII зі змінами від 12 липня 2019 року № 5-р(І)/2019 URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5_p1_2019.pdf

¹⁰⁰ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>

Відповідно до практики Конституційного Суду, домірність означає обумовленість обмеження суспільною необхідністю досягнути його легітимної мети¹⁰¹; «інтереси забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та безпеки тощо можуть виправдати правові обмеження прав і свобод тільки в разі адекватності соціально обумовленим цілям»¹⁰². Пропорційність як адекватність передбачає «досягнення розумного співвідношення між інтересами особи та суспільства»¹⁰³, «забезпечення справедливого балансу інтересів особи та суспільства»¹⁰⁴. Конкретизуючими щодо засади домірності як адекватності є принципи, згідно з якими критеріями її дотримання є неприпустимість «надмірного впливу на адресатів, стосовно яких спрямоване зазначене обмеження»¹⁰⁵, а оцінюване законодавче регулювання має дати «можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права»¹⁰⁶.

Нагальні суспільні потреби, посилення на які, дозволимо собі припустити, могло б бути використане для пояснення незапровадження парламентом механізму невійськової служби під час мобілізації, могли б полягати в необхідності: (а) забезпечити комплектування Збройних Сил України та (б) запобігти можливості ухилення від мобілізації шляхом зловживання правом на свободу світогляду і віросповідання.

Розглядаючи кожну з цих потреб як суспільно корисну мету, у відповідності з якою мають перебувати заходи з обмеження права на альтернативну службу, відзначимо таке. Стосовно першої з них (а): що у випадку мобілізації осіб, релігійні переконання яких суперечать виконанню військового обов'язку та військовій службі, мета комплектування Збройних Сил не може бути ефективно досягнута через фактичну *непридатність* обраного засобу для досягнення мети. Що ж до потреби запобігти можливим зловживанням, то загальне, безвибіркове унеможливлення реалізації вірянами права на альтернативну службу під час мобілізації не може бути визнано мінімально обтяжливим, а відтак і домірним заходом. Позбавлення можливості вимагати реально забезпечити конституційну гарантію не можна вважати належним та прийнятним засобом боротьби із зловживанням такою гарантією з огляду на принцип *abusus non tollit usum* (зловживання не скасовує вживання).

Умови правомірного звуження обсягу права: загальні зауваги. Які ж саме, якого обсягу обмеження у здійсненні заміни військового обов'язку альтернативною службою як аспекта права на свободу світогляду і віросповідання допустимі в умовах воєнного стану? Для відповіді на це питання у світлі Конституції важливо врахувати, по-перше, правотлумачну юридичну позицію, відповідно до якої: «приписи частини третьої статті 22 Конституції України слід розуміти так, що при ухваленні нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини, якщо таке звуження призводить до порушення їх сутності» (Рішення КСУ № 5-р/2018, абз. 10 пп. 2.2 п. 2)¹⁰⁷. По-друге, діє принцип, згідно з яким «у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» (Рішення КСУ № 2-рп/2016, абз. 3 пп. 2.1 п. 2)^{108,109}. Відтак правомірним може бути визнано тільки таке обмеження, яке не порушує сутнісного змісту права.

¹⁰¹ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>

¹⁰² Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/504>

¹⁰³ Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 23 березня 2017 року від 5 червня 2019 року № 3-р(І)/2019 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-ri2019>

¹⁰⁴ Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 13 червня 2019 року № 4-р/2019 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/4-r2019>

¹⁰⁵ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 21 липня 2021 року № 3-р(ІІ)/2021 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rrii2021>

¹⁰⁶ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>

¹⁰⁷ Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2224>

¹⁰⁸ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>

¹⁰⁹ Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(ІІ)/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rrii2022>

Як вказує С. Погребняк, характеризуючи зміст принципу пропорційності, вимога об'єктивної виправданості, обґрунтованості правових обмежень передбачає, що розмір (обсяг) публічно-правового обмеження має буди диференційований залежно від конкретних обставин¹¹⁰. Оцінювання розміру (обсягу) обмеження є, своєю чергою, нічим іншим як оцінюванням його впливу на обсяг обмежуваного права з урахуванням згаданих обставин. Відтак **оцінювання домірності обмеження права перебуває в тісному зв'язку з оцінюванням правомірності звуження обсягу права та/або його змісту**. Аналіз якісних та кількісних параметрів обмежуваного права дозволяє додатково конкретизувати питання про домірність обмеження.

Згідно з Рішенням Конституційного Суду № 5-рп/2005, «визначальними поняття змісту прав людини є умови і засоби, які становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку»¹¹¹, «обсяг прав людини – це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідними і загальними...» (абз. 4 пп. 5.2 п. 5)¹¹².

Проектуючи ці визначення на розглядане тут право, виснуємо, що зміст права на альтернативну службу становить конституційно гарантована можливість заміни виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, надана за наявності умов, зазначених у ч. 4 ст. 35 Конституції. Обсяг цього права характеризується кількісними показниками такими як коло суб'єктів, часові й територіальні можливості заміни, види та обсяги суспільно необхідних робіт тощо.

Спробуємо з урахуванням цього оцінити правомірність звуження окремих можливостей здійснити право сповідувати релігійні переконання, згадані в ч. 4 ст. 35 Конституції, в умовах воєнного стану.

Обмеження за колом осіб і принцип недискримінації. Відповідно до ст. 2 Закону № 1975 в редакції Закону № 437-XIV від 18.02.99, «право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю». Чи узгоджене з гарантіями ч. 4 ст. 35, ч. 2 ст. 24 Конституції України надання права на альтернативну службу громадянам України, релігійним переконанням яких суперечить виконання військового обов'язку *лише* за умови, що ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю (ст. 2 Закону № 1975)?

Для відповіді на це питання слід звернути уваги на загальні умови правомірності обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, визначені в ст. 64 Конституції України: ці права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Своєю чергою, ч. 4 ст. 35 Конституції України гарантує можливість заміни виконання військового обов'язку альтернативною службою у *всіх без винятку* випадках, коли виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням військовозобов'язаних громадян. За ч. 2 ст. 24 Основного Закону, не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками релігійних та інших переконань чи за іншими ознаками.

Як зазначив Конституційний Суд у Рішенні 4-р/2022, релігійні організації (об'єднання) є особливим видом юридичних осіб, що діють на підставі своїх статутів (положень), розроблених із урахуванням їхньої належності до тієї чи іншої релігії, догм, канонів, принципів. Релігійні організації (об'єднання) є зовнішньою формою (*forum externum*) здійснення громадянами України свого конституційного права на свободу світогляду і віросповідання (релігії), зокрема, безперешкодно відп-

¹¹⁰ Погребняк. С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право. 2008. С. 202.

¹¹¹ Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 № 5-рп/2005 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/516>

¹¹² Ibid.

равляти одноособово чи колективно релігійні культи, ритуальні обряди, вести релігійну діяльність та взаємодіяти з іншими суб'єктами шляхом створення релігійної організації (об'єднання) (статті 35, 36 Конституції України)¹¹³.

Обумовлення конституційно гарантованої заміни виконання військового обов'язку альтернативною службою належністю особи до певних релігійних організацій звужує обсяг цієї гарантії, фактично нівелюючи можливість свободи віросповідання (*forum externum*) для позаконфесійних вірян^{114,115}. Відтак звуження кола суб'єктів, яким конституційно гарантована така заміна, становить позбавлення частини з них права на альтернативну службу і порушує сутнісний зміст належного їм конституційного права. З огляду на це встановлення додаткових, порівняно з Конституцією України, обмежень у здійсненні права на альтернативну службу за колом осіб, має, на наш погляд, бути кваліфіковане як таке, що не відповідає Конституції України. Отже, нагальність суспільної потреби попередити можливості ухилення від мобілізації не здатна виправдати цілковите унеможливлення (як у мирний, так і у воєнний час) такої заміни військової служби альтернативною для вірян, які не належать до діючих згідно із законом релігійних організацій.

Цей висновок підтверджує і правова доктрина. Так, Д. Вовк та Л. Ярмол, обстоюючи недискримінаційний підхід до вирішення проблеми, підтримують позицію про необхідність забезпечити право на альтернативну службу не тільки з мотивів власне релігійних переконань, а й з огляду на інші переконання пацифістського змісту^{116,117,118}. Водночас Д. Вовк при цьому слушно зауважує, що підтвердження наявності глибоких щирих переконань пацифістського характеру «технічно і юридично складно довести»¹¹⁹. Проблема доведення відсилає, зокрема до питання про матеріальні та процесуальні презумпції, на яких таке доведення має ґрунтуватися і якого торкнемося в завершальній рубриці цієї статті.

Часові, територіальні та інші правообмеження. Звуження часових можливостей здійснити право тільки в протязі певного періоду практично означало би неможливість його здійснення протязі іншого періоду (наприклад, в період воєнного стану). Однак тимчасове зупинення можливості заміни військового обов'язку невійськовою службою, своєю чергою, *de facto* означало би позбавлення осіб, яким конституційно гарантовано право на альтернативну службу, реалізувати цю гарантію протязі відповідного періоду (тобто, знову ж таки, порушення для цього кола осіб сутнісного змісту права на свободу світогляду і віросповідання).

Згідно з Законом № 1975 в редакції Закону № 437-XIV від 18.02.99 «альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень» (ст. 1, курсив мій. – С.Р.). Порівняння цього припису із першою редакцією цієї статті Закону, так і з ч. 4 ст. 35 Конституції України призводить до висновку, що при прийнятті в 1999 році нової редакції Закону № 1975 коло підстав для проходження альтернативної служби звужено. Оцінюючи вплив такого звуження на сутнісний зміст права на альтернативну службу, відзначимо, що під час призову на військову службу, яка не є строковою, сутнісний зміст конституційної гарантії практично нівелюються для осіб, релігійні переконання яких відповідають ознакам, вказаним у ч. 4 ст. 35 Конституції.

¹¹³ Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 27 грудня 2022 року № 4-р/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>

¹¹⁴ Пор.: Максим Васін: «Кабміну і Верховній Раді слід невідкладно взятися за питання альтернативної служби» (УЦХВБ, 2 вересня 2015). URL: <https://www.chve.org.ua/maksvasin>

¹¹⁵ Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні. С.130.

¹¹⁶ Ярмол Л. В. Правове забезпечення в Україні права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою С. 178-179.

¹¹⁷ Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні. С. 144.

¹¹⁸ Крикуненко М. Війна і свобода совісті: чи можна відмовитися від служби у ЗСУ через релігійні переконання? Говоримо із дослідником релігії і права Дмитром Вовком та директором ХПГ Євгеном Захаровим. Права людини в Україні. Інформаційний портал ХПГ (29.11.2022) URL: <https://khp.org/1608811455>

¹¹⁹ Крикуненко М. Війна і свобода совісті: чи можна відмовитися від служби у ЗСУ через релігійні переконання? URL: <https://khp.org/1608811455>

Загалом аналогічний висновок можна зробити і щодо гіпотетичних *територіальних* обмежень у здійсненні заміни військової служби альтернативною. Поряд із цим, в умовах воєнного стану звуження дії конституційних гарантій цього права за часом і територією може бути виправдане в аспекті унеможливлення для держави здійснювати ефективний контроль за дотриманням прав людини з огляду на тимчасову окупацію окремих частин території України.

Відмінною від розглянутих вище є ситуація з видами робіт, які складають зміст альтернативної служби. Не викликає сумніву, що їх визначення перебуває в сфері розсуду держави з в межах конституційно встановленого обмеження: суто невійськового характеру такої служби і виключення, за будь-яких обставин, служби зі зброєю в руках. Тому обмеження видів робіт, виконуваних під час невійськової служби, є правомірним і таким, що узгоджується з конституційними засадами та природою права на альтернативну службу, якщо при цьому дотримано конституційну вимогу про невійськовий характер служби.

З підвищеного впливає, що в умовах воєнного стану право на альтернативну службу може бути правомірно обмежене в частині а) видів та обсягів робіт, виконуваних під час альтернативної служби, та б) унеможливлення для держави здійснювати ефективний контроль за дотриманням прав людини з огляду на тимчасову окупацію окремих частин території України.

Отже, нагальність суспільної потреби попередити можливості ухилення від мобілізації, зокрема шляхом зловживання конституційним правом на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою, не здатна виправдати загальне унеможливлення такої заміни під час дії воєнного стану.

Розглянувши питання про відповідність Конституції розгляданих приписів Закону № 1975, слід звернути увагу на необхідність узгоджувати конституційні правообмеження із **міжнародно-правовими стандартами змісту й обсягу права на альтернативну службу у воєнний час**. Відзначимо, що ще 2004 року Комітет з прав людини ООН виступав із критикою на адресу держав, які дозволяють відмовлятися від військової служби з переконань лише у мирний час. У своїх заключних зауваженнях щодо національної доповіді Фінляндії він висловив «жаль у зв'язку з тим, що право на відмову від військової служби за переконаннями визнається лише у мирний час [...]. Державі-учасниці слід повністю визнати право на відмову від несення військової служби за переконаннями та гарантувати це право як у воєнний, так і в мирний час [...]» (para 14)¹²⁰ (курсив мій. – С.Р.). Згодом Фінляндія реформувала своє законодавство про невійськову службу, а чинний Закон про невійськову службу (1446/2007), який набув чинності у 2008 році, дозволяє подавати заяви на невійськову службу також під час мобілізацій та серйозних заворушень (п. 56)¹²¹.

У міжнародному праві рубіжним у питанні поширення на питання альтернативної служби гарантій статті 9 ЄКПЛ та ст. 18 Міжнародного пакту про цивільні та політичні права (МПЦПП) став 2011 рік. Саме у 2011 році суттєво змінилася позиція Ради з прав людини ООН стосовно допустимості відступів чи обмежень у питанні альтернативної служби також. У справі «Чон та ін. проти Республіки Корея» (*Jeong et al. v. Republic of Korea*) Рада виробила позицію, згідно з якою право на відмову від військової служби з мотивів особистих переконань є частиною захищеного права на свободу мати або приймати релігію чи переконання відповідно до п. 1 ст. 18 Міжнародного пакту про цивільні та політичні права. Венеційська комісія, резюмуючи підхід Ради з прав людини до цього питання, висувала, що «відповідно до Міжнародного пакту про цивільні і політичні права не може бути жодних обмежень або можливих підстав для примушування особи до проходження військової служби або, принаймні, до носіння зброї, навіть з метою самозахисту країни» (п. 57)¹²².

¹²⁰ CCPR/CO/82/FIN Consideration of Reports Submitted by States Parties under Article 40 of the Covenant Human Rights Committee Eighty-second session. 2 December 2004. <https://docs.un.org/en/CCPR/CO/82/FIN>.

¹²¹ CDL-AD(2025)006 Ukraine Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-Military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14–15 March 2025) Venice Commission: Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e).

¹²² CDL-AD(2025)006 Ukraine Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-Military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14–15 March 2025) Venice Commission: Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e).

ЄСПЛ у прийнятому Великою Палатою прецедентному рішенні у справі *Баят'ян проти Вірменії* (07.07.2011), постановив, що право на відмову від військової служби з мотивів особистих переконань у справі заявника гарантується статтею 9 ЄКПЛ. При цьому ЄСПЛ вказав, що Питання про те, чи підпадає відмова від військової служби під дію цього положення (ст. 9 ЄКПЛ) і якою мірою, має оцінюватися з урахуванням конкретних обставин справи» (*Bayatyan v. Armenia*), § 110).

З погляду міжнародних зобов'язань України важливо, що будь-які відступи від ст. 18 МПЦПП заборонено його ст. 4 (ч. 2), а згідно зі ст. 5 (ч. 1) МПЦПП, ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення яких-небудь прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається в цьому Пакті¹²³. З огляду на положення ст. 4 (ч. 2), ст. 5 Пакту, а також на застереження ч. 1 ст. 15 Конвенції¹²⁴, згідно з якою заходи, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, не можуть суперечити іншим зобов'язанням держави згідно з міжнародним правом, Україна позбавлена правової можливості вживати згаданих заходів за ст. 15 ЄКПЛ.

Для нашої держави та громадян України належний зміст і обсяг права на свободу віросповідання визначають міжнародні стандарти цього права, сформовані міжнародними судовими установами чи відповідними органами міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 5 ст. 55 Конституції України)¹²⁵. Для узгодження міжнародно-правового і національного регулювання у сфері прав людини загальнометодологічне значення має підхід, згідно з яким забезпечення цих прав на конституційному рівні **не може звужувати змісту або обсягу їх гарантій за чинним для держави міжнародним правом і практикою його тлумачення та застосування уповноваженими міжнародними судовими установами**¹²⁶.

Як забезпечити справедливий баланс інтересів і запобігти потенційним зловживанням? Яким же чином можна «відрізнити відмову особи від військової служби з релігійних міркувань від ухилення від виконання конституційного обов'язку захисту Вітчизни?», ставлять небезпідставне питання правники-практики¹²⁷. Пропри те, що основною метою цієї публікації є аналіз конституційності приписів Закону, слід розглянути також і те, яким же чином може бути забезпечено справедливий баланс суспільних та індивідуальних інтересів у питанні альтернативної служби в умовах воєнного стану.

Назагал засобом згаданого балансування є здійснювана уповноваженими органами виконавчої та/або судової влади (зауважимо, що *судова перевірка* видається нам більш адекватним та ефективним інструментом, аніж адміністративна) перевірка наявності підстав для заміни військової служби альтернативною. За існуючих умов вельми слушною є правова позиція Верховного Суду, згідно з якою «відмовляючись від служби у збройних силах з міркувань совісті, особа має продемонструвати наявність у неї глибоких, щирих та послідовних релігійних переконань певними даними, крім власних слів і тверджень близьких осіб (інформацією про публічні висловлювання у минулому такої світоглядної позиції, участь у суспільних рухах пацифістської спрямованості тощо)»¹²⁸.

Основна практична складність вирішення цього питання зумовлена тим, що суперечність (конфлікт) між релігійними переконаннями та юридичною необхідністю виконання військового

¹²³ International Covenant on Civil and Political Rights Adopted 16 December 1966 by General Assembly resolution 2200A (XXI) <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>

¹²⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 04.11.1950), ратифікована Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004/conv#n358

¹²⁵ Рабінович П., Венецька О., Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація. Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) Вип. VIII. Львів, Галицький друкар, 2013. С. 414.

¹²⁶ Рабінович С. П. Конвенційність versus конституційність? Юридичний вісник України, 3–16 травня 2008. № 18– 19. С. 18.

¹²⁷ Поліщук В. Відмова від військової служби з релігійних міркувань: свобода совісті чи ухилення? (НААУ, 25.09.24). URL: <https://unba.org.ua/publications/9533-vidmova-vid-vijs-kovoi-sluzhbi-z-religijnih-mirkuvan-svoboda-sovisti-chi-uhilennya.html>

¹²⁸ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 02 травня 2024 у справі № 344/12021/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514>

обов'язку локалізується в моральній свідомості людини, її сумлінні. Звідси виникає проблема перевірки/доказування наявності такої конфлікту та кваліфікуючих ознак релігійних переконань: їхньої щирості, глибини та серйозності. Це означає необхідність усунути розумні сумніви в справжніх мотивах відмови особи від виконання військового обов'язку.

З цього приводу в практиці Верховного Суду сформовано правові позиції, згідно з якими «мотиви – це усвідомлені потреби людини **як дійсні, так і уявні**, які спонукають її до вчинення певних дій і викликали у особи рішучість вчинити протиправне діяння. Мотив як ознака кримінального правопорушення, має досить важливе значення, оскільки не встановивши його тяжко зрозуміти та встановити кримінальний характер діяння. Мотив кримінального правопорушення відповідає на питання, чим керується особа, яка чинить кримінальне правопорушення» (курсив мій. – С.Р.)¹²⁹. З урахуванням цього особа, релігійні переконання якої виключають виконання військового обов'язку, за визначенням не може бути суб'єктом кримінального правопорушення «ухилення від мобілізації» ані в мирний, ані у воєнний час.

До нагальних завдань, які впливають зі сказаного вище, належить завдання законодавчо визначити сферу «обмеженого розсуду» держави і встановлення процедурних повноважень з оцінювання щирості переконань особи, яка відмовляється від призову, покликаючись на релігійні мотиви. Становить інтерес пропозиція Д. Вовка надати такі повноваження колегіальним органам, функціонально та організаційно незалежним від Збройних Сил України та Міністерства оборони України¹³⁰.

Винятково важливим є розробити механізм запобігання можливим зловживанням цим інститутом із метою ухилення від мобілізації. На наш погляд, пропорційним засобом такого запобігання може стати, **процесуальне «обертання» презумпції добросовісності особи залежно від часу набуття особою відповідних релігійних переконань** (темпоральним рубежем може бути дата початку повномасштабної агресії або інша, більш рання, дата).

Вважаємо, що стосовно зовнішнього аспекту свободи віросповідання сумлінність відмови особи може доводитися, зокрема: документами, які містять поведінкові настанови релігійної організації з питань відношення до виконання військового обов'язку; її внутрішніми віросповідними й віронавчальними документами; документами, які засвідчують членство особи у відповідній релігійній організації та його тривалість; документами на підтвердження обіймання особою посад, зайняття яких, за внутрішніми настановами релігійної організації, передбачає глибоке засвоєння відповідного віровчення. Що ж до внутрішнього аспекту цієї свободи, то він, своєю чергою, може підтверджуватися показами свідків та іншими доказами поведінки, яка засвідчує щире, стійке та послідовне сповідування релігійних переконань паціфістського змісту; доказами, що підтверджують тривалість здійснення особою релігійної діяльності в межах певної релігійної організації та поза нею; висновком релігієзнавчої експертизи.

Основні висновки. Викладене підтверджує, що сповідування релігійних переконань ненасильницького й паціфістського змісту, становлять охоронювану Конституцією України цінність як з огляду на конституційну цінність людської гідності та свободи, так і з огляду на засади ідеологічної та світоглядної багатоманітності. Ця цінність перебуває із конституційним обов'язком захисту Вітчизни у відносинах не конфлікту, а доповнюваності: поряд із військовим обов'язком та військовою службою, обов'язки альтернативної служби належать до обов'язків людини перед суспільством, потреба у виконанні яких у воєнний час особливо зростає.

Натомість суперечність може виникати між глибокими, щирими та послідовно сповідуваними релігійними переконаннями особи та виконанням військового обов'язку. Заміна виконання військового обов'язку невійськовою службою є конституційним механізмом вирішення згаданої

¹²⁹ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25 травня 2023 року у справі № 344/7666/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111160092>

¹³⁰ ECtHR, Papavasiliakis V. Greece, No. 66899/14, 15 September 2016 (§ 60) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-166850%22%7D>

суперечності та забезпечує реалізацію права на свободу світогляду і віросповідання як у мирний, так і, слід особливо підкреслити, – у воєнний час.

Змістом позитивного зобов'язання держави є безумовний обов'язок перед громадянином, чий релігійні переконання перебувають у непереборному конфлікті із виконанням військового обов'язку, забезпечити заміну його виконання альтернативною службою. Реальна можливість заміни виконання військового обов'язку альтернативною службою належить до сутнісного змісту права на свободу віросповідання для громадян, релігійні переконання яких створюють непереборний конфлікт із несенням військової служби.

Конституційно-правовий аналіз змісту та обсягу права на свободу віросповідання й права на альтернативну службу як засобу його забезпечення свідчить, що під час воєнного або надзвичайного стану це право не може бути обмежене за колом осіб. Звуження дії конституційних гарантій цього права за часом і територією може бути виправдане тільки в аспекті унеможливлення здійснення ефективного контролю держави за дотриманням прав людини з огляду на тимчасову окупацію окремих частин території України. Потенційно це право також могло би бути правомірно обмежене в частині видів виконуваних робіт.

З огляду на положення міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства, Україна позбавлена правової можливості скористатися можливістю вживати заходів відступу від конвенційних зобов'язань стосовно свободи думки, совісті і релігії.

В умовах поширення спроб ухилення від призову за мобілізацією пропорційним засобом запобігти потенційним зловживанням може бути **процесуальне «обертання» презумпції добросовісності особи залежно від часу набуття особою відповідних релігійних переконань** (часовою межею може бути дата початку повномасштабної агресії або більш рання дата). Натомість загальне та безвибіркове унеможливлення реалізації вірянами права на альтернативну службу під час мобілізації не може бути визнано мінімально обтяжливим та домірним заходом. Інститут альтернативної служби як форма забезпечення сумлінної відмови від несення військової служби конче потребує свого невідкладного відновлення.

Список використаних джерел

Бібліографія:

- 6 травня. Суд провів засідання: затвердив текст щорічної інформаційної доповіді за 2024 рік, ухвалив постанову та низку ухвал. Конституційний Суд України. Офіційний веб-сайт (6 травня 2025). URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/6-travnya-sud-proviv-zasidannya-zatverdyyv-tekst-shchorichnoyi-informatsiynoyi-dopovidi-za-2024>.
- Corley F. Ukraine: About 300 criminal cases against conscientious objectors (Forum 18, 30 October 2024). URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2939.
- Corley F. Ukraine: Conscientious objectors prosecuted, jailed as «disobedient» soldiers (Forum 18, 10 March 2025). URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2964.
- Kosonen J., Puustinen A., Tallberg T. Saying no to military service. J. Military Stud. 2019. 8(special issue) P. 46-57.
- Report on the Human Rights Situation in Ukraine. 1 December 2024 - 31 May 2025. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner). URL: <https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-06/2025-06-30%20OHCHR%2042nd%20periodic%20report%20on%20Ukraine.pdf>.
- Vovk D. Ukraine: How should government deal with conscientious objectors in wartime? Forum18 (24 April 2025). URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2974.
- Бадида А. Ю., Лемак В. В. Позитивні зобов'язання держав у контексті розуміння прав людини Публічне право № 2 (26) (2017) С. 245-253.
- Васін М. Альтернативна (невійськова) служба: шлях реформ або вироків? (Релігійно-інформаційна служба України, 01.09.2015). URL: https://risu.ua/alternativna-neviyskova-sluzhba-shlyah-reform-abo-virokiv_n75843.
- Доповідь ООН: низка висновків щодо України - необґрунтовані (Омбудсман України, 03.01.2025). URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/dopovid-onn-nizka-visnovkiv-shchodo-ukrayini-neobgruntovani.
- Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо розвитку діалогу і державно-церковної взаємодії (23 квітня 2016 року, м. Київ). URL: https://vrciro.org.ua/files/2021-1996_UCCRO_documents_web.pdf.

11. Котилко Я. М. Альтернативна (невійськова) служба в Греції: правове регулювання, судова практика та міжнародні стандарти. Наукові перспективи. 2025. № 4(58). С. 242-255. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4\(58\)-242-255](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4(58)-242-255).
12. Котилко Я., Гусев О. Альтернативна (невійськова) служба у Вірменії: досвід для України. Наукові перспективи. 2025. №1 (56). С. 360-370. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2\(56\)-360-370](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2(56)-360-370).
13. Крикуненко М. Війна і свобода совісті: чи можна відмовитися від служби у ЗСУ через релігійні переконання? Говоримо із дослідником релігії і права Дмитром Вовком та директором ХПГ Євгеном Захаровим. Права людини в Україні. Інформаційний портал ХПГ (29.11.2022). URL: <https://khp.org/1608811455>.
14. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. В., 2006. 256 с.
15. Максим Васін: «Кабміну і Верховній Раді слід невідкладно взятися за питання альтернативної служби» (УЦХБС, 2 вересня 2015). URL: <https://www.chve.org.ua/maksvasin/>.
16. Мамченко Н. Незабезпечення Свідкам Єгови можливості реалізувати їх право на альтернативну службу є втручанням у їх свободу сповідувати свою релігію - рішення суду (Судово-юридична газета, 6 липня 2024). URL: https://sud.ua/uk/news/publication/304855-neobespechenie-svidetelyam-iegovy-vozmozhnosti-realizovat-ikh-pravo-na-alternativnyu-sluzhbu-yavlyaetsya-vmeshatelstvom-v-ikh-svobodu-ispovedovat-svoyu-religiyu-reshenie-suda# google_vignette.
17. Окрема думка (частково збіжна) судді Василя Лемака стосовно Рішення Конституційного Суду України № 4-п/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>.
18. Пирога І. С., Белова М. В., Фрідманська В. І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану. Наук. вісник Ужгородського Нац. Ун-ту, 2025. Серія ПРАВО. Вип. 87. Ч. 4. С. 347-352.
19. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків: Право. 2008. 238 с.
20. Поліщук В. Відмова від військової служби з релігійних міркувань: свобода совісті чи ухилення? (НААУ, 25.09.2024). URL: <https://unba.org.ua/publications/9533-vidmova-vid-vijs-kovoi-sluzhbi-z-religijnih-mirkuvan-svoboda-sovist-chi-uhilennya.html>.
21. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» (щодо строків подання заяви) (реєстр. № 4485 від 21.04.2016) http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id==4485=9.
22. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (щодо альтернативної (невійськової) служби громадян України, для яких виконання військового обов'язку суперечить їх релігійним переконанням), реєстр. № 2034а від 05.06.2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55495.
23. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо розширення можливостей мобілізувати громадян у військові підрозділи, а також для виконання робіт, що мають оборонний характер, забезпечують функціонування національної економіки в умовах воєнного стану (реєстр. № 9566 від 07.08.2023). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42455>.
24. Проект Закону про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення конституційного права громадян на альтернативну (невійськову) службу (реєстр. № 11439 від 24.07.2024). URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/44641>.
25. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) Харків: Право, 1997. С. 23-24.
26. Рабінович П. М. Свобода віровизнання: філософсько-правові та державно-юридичні аспекти. Вісник Академії правових наук України. 2001. № 2 (25). С. 108-114.
27. Рабінович П., Венецька О., Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація. Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) Вип. VIII. Львів, Галицький друкар, 2013. С. 408-420.
28. Рабінович С. П. конвенційність versus конституційність? Юридичний вісник України, 3-16 травня 2008. № 18- 19.
29. Рабінович С. Релігійна свобода як цінність в альтернативних концепціях гуманізму // Religionsfreiheit in Mittel- und Osteuropa zwischen Tadiation und Europäisierung / G. Manssen, B. Banaszak (Hrsg.). Frankfurt am Main, 2006. P.121-127.
30. Релігійні переконання та військовий обов'язок: Суд розглядає справу за конституційною скаргою Зелінського Д. Б. Конституційний Суд України Офіційний вебсайт (23 жовтня 2024 року). URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/religiyni-perekonannya-ta-viyskovyy-oboviazok-sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytuciynoyu>.
31. Христова Г. О. Доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини: автореф. дис.... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. С. 189.
32. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році (Омбудсмен України, Щорічні та спеціальні доповіді). URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/rozdil-3-prava-liudyny-v-sektori-bezpeky-ta-oborony>.
33. Янюк Н. В. Проблемні питання щодо реалізації права на альтернативну (невійськову) службу в Україні в умовах режиму воєнного стану. Адміністративне і фінансове право України: теорія і практика в умовах

- сьогодення: зб. наук. праць. Мат-ли міжнар. наук.-практ. конференції (м. Київ, листопад 2022 р.) / за заг. ред. О. Ф. Андрійко. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 197-204.
34. Ярмол Л. В. Правове забезпечення в Україні права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою. Публічна служба: вектори реформування в умовах воєнного стану: збірник наук. мат-лів Всеукр. наук.-практ. круглого столу з нагоди Дня державної служби (Харків, 21 червня 2024 р.). 2024. С. 176-179.
 35. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження). Львів: Світ, 2006.

Перелік юридичних документів:

36. CCPR/CO/82/FIN Consideration of Reports Submitted by States Parties under Article 40 of the Covenant Human Rights Committee Eighty-second session. 2 December 2004. URL: <https://docs.un.org/en/CCPR/CO/82/FIN>.
37. CDL-AD(2020)014 Commission européenne pour la démocratie par le droit Respect de la démocratie, des droits de l'homme et de l'état de droit en situation d'urgence: réflexions (Strasbourg, 19 juin 2020). Commission de Venise. URL: <https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/respect-de-la-d%C3%A9mocratie-des-droits-de-l-homme-et-de-l-%C3%A9tat-de-droit-en-situation-d-%C3%A9tat-d-urgence-r%C3%A9flexions-1>.
38. CDL-AD(2020)014 Respect for democracy, human rights and the rule of law during states of emergency: reflections. Report of European Commission for Democracy through Law (Strasbourg, 19 June 2020) Venice Commission: Council of Europe. URL: <https://www.venice.coe.int>.
39. CDL-AD(2025)006 Ukraine Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-Military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14–15 March 2025) Venice Commission: Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e).
40. ECtHR, Bayatyan v. Armenia, No. 23459/03, [GH], 7 July 2011. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-105611%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-105611%22]}).
41. ECtHR, Dyagilev v. Russia No. 49972/16 10 March 2020. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-201649%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-201649%22]}).
42. ECtHR, Ercep v. Turkey Judgment, No. 43965/04, 22 November 2011. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:\[%22003-3751706-4284157%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:[%22003-3751706-4284157%22]}).
43. ECtHR, Iliya Stefanov v. Bulgaria, No. 65755/01, 22 May 2008. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-86449%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-86449%22]}).
44. ECtHR, Papavasiliakis V. Greece, No. 66899/14, 15 September 2016. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-166850%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-166850%22]}).
45. ECtHR, Tsaturyan v. Armenia, No. 37821/03, 10 January 2012. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-108504%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-108504%22]}).
46. International Covenant on Civil and Political Rights Adopted 16 December 1966 by General Assembly resolution 2200A (XXI). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.
47. Дорожня карта з питань верховенства права: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80>.
48. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 04.11.1950), ратифікована Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004/conv#n358.
49. Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.
50. Наказ Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 06 червня 2025 року № Н-80/11. URL: https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2025/06/2025.06.06_Nakaz.pdf.
51. Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 року № 2066 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF>.
52. Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки: затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 р. № 154. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-2022-%D0%BF>.
53. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 02 травня 2024 у справі № 344/12021/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514>.
54. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13 червня 2024 року у справі № 601/2491/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741>.
55. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 15 квітня 2025 у справі № 573/406/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126906863>.
56. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25 травня 2023 року у справі № 344/7666/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111160092>.

57. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 26 листопада 2024 року у справі № 125/773/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123380783>.
58. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12 грудня 1991 року № 1975-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12>.
59. Про внесення зміни до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо особливостей призову на строкову військову службу та діяльності призовних комісій під час дії воєнного стану: Закон України від 18.10.2022 р. № 2678-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2678-20>.
60. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 року № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12/conv#n49>.
61. Про часткову мобілізацію: Указ Президента України №607/2014 від 21 липня 2014 року, затверджений Законом № 1595-VII від 22.07.2014 (ВВР, 2014, № 36, ст.1187). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6072014-17479>.
62. Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-r2022>.
63. Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 27 грудня 2022 року № 4-р/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>.
64. Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1924>.
65. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 13 червня 2019 року № 4-р/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/4-r2019>.
66. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 21 грудня 2021 року № 3-р/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/4518>.
67. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 6 червня 2019 року № 3-р/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2749>.
68. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 14 лютого 2024 року № 1-р(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii2024>.
69. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/6-rii2021>.
70. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 16 листопада 2022 року № 9-р(II)/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-rii2020>.
71. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 18 грудня 2024 року № 11-р(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/7070>.
72. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 19 червня 2024 року № 7-р(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6846>.
73. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 березня 2024 року № 2-р(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6676>.
74. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6467>.
75. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 січня 2025 року № 2-р(II)/2025. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/7136>.
76. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 21 січня 2025 року № 3-р(II)/2025. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-rii2020>.
77. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 22 березня 2023 року № 3-р(II)/2023. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rii2023>.
78. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 22 листопада 2023 року № 10-р(II)/2023. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6443>.
79. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 21 липня 2021 року № 3-р(II)/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rii2021>.
80. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 23 березня 2017 року від 5 червня 2019 року № 3-р(I)/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-ri2019>.
81. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 28 січня 2016 року № 955-VIII зі змінами від 12 липня 2019 року № 5-р(I)/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/>.
82. Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>.
83. Рішення Конституційного Суду України від 13 грудня 2011 року № 17-рп/2011. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/636>.
84. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/504>.
85. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5рп/2005. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/516>.
86. Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року № 5-р/2018. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2224>.

87. Рішення Конституційного Суду України від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/22-rp/2004.doc>.
88. Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-п(II)/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii2022>.
89. Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-п(II)/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii20225>.
90. Рішення Конституційного Суду України від 9 вересня 2010 року № 19-рп/2010. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/615>
91. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23 червня 2015 року у справі №5-1583км15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45855629>.

References

Bibliography:

1. 6 travnia. Sud proviv zasidannia: zatverdyl tekst shchorichnoi informatsiinoi dopovidi za 2024 rik, ukhvalyv postanovu ta nyzku ukhval. Konstytutsiinyi Sud Ukrainy. Ofitsiinyi veb-sait (6 travnia 2025). URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/6-travnya-sud-proviv-zasidannya-zatverdyl-tekst-shchorichnoyi-informatsiynoyi-dopovidi-za-2024>.
2. Badyda A. YU., Lemak V. V. Pozytyvni zoboviazannia derzhav u konteksti rozuminnia prav liudyny Publichne pravo № 2 (26) (2017) S. 245-253.
3. Corley F. Ukraine: About 300 criminal cases against conscientious objectors (Forum 18, 30 October 2024). URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2939.
4. Corley F. Ukraine: Conscientious objectors prosecuted, jailed as «disobedient» soldiers (Forum 18, 10 March 2025). URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2964.
5. Dopovid OON: nyzka vysnovkiv shchodo Ukrainy - neobgruntovani (Ombudsman Ukrainy, 03.01.2025). URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/dopovid-oon-nizka-visnovkiv-shchodo-ukrayini-neobgruntovani.
6. Khrystova H. O. Doktryna pozytyvnykh zobov'язan derzhavy u sferi prav liudyny: avtoref. dys.... d-ra yuryd. nauk: 12.00.01. Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv, 2019. S. 189.
7. Kosonen J., Puustinen A., Tallberg T. Saying no to military service. J. Military Stud. 2019. 8(special issue) P. 46-57.
8. Kotylko YA. M. Alternatyvna (neviiskova) sluzhba v Hretsii: pravove rehuliuвання, sudova praktyka ta mizhnarodni standarty. Naukovi perspektyvy. 2025. № 4(58). S.242-255. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4\(58\)-242-255](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4(58)-242-255).
9. Kotylko YA., Husiev O. Alternatyvna (neviiskova) sluzhba u Virmenii: dosvid dlia Ukrainy. Naukovi perspektyvy. 2025. №1 (56). S. 360-370. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2\(56\)-360-370](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2(56)-360-370).
10. Krykunenko M. Viina i svoboda sovisti: chy mozha vidmovytysia vid sluzhby u ZSU cherez relihiini perekonannia? Hovorymo iz doslidnykom relihii i prava Dmytrom Vovkom ta dyrektorem KHPH Yevhenom Zakharovym. Prava liudyny v Ukraini. Informatsiinyi portal KHPH (29.11.2022). URL: <https://khpg.org/1608811455>.
11. Letnianshyn L. I. Konstytutsiini oboviazky liudyny i hromadianyna v Ukraini: problemy teorii i praktyky. Kharkiv: Vydavets SPD FO Vapniarchuk N. V., 2006. 256 s.
12. Maksym Vasin: «Kabminu i Verkhovnij Radi slid nevidkladno vziatysia za pytannia alternatyvnoi sluzhby» (UTSKH-VIE, 2 veresnia 2015). URL: <https://www.chve.org.ua/maksvasin/>.
13. Mamchenko N. Nezabezpechennia Svidkam Yehovy mozhlyvosti realizuvaty yikh pravo na alternatyvnu sluzhbu ye vtruchanniam u yikh svobodu spoviduvaty svoiu relihiu - rishennia sudu (Sudovo-yurydychna hazeta, 6 lytnia 2024). URL: https://sud.ua/uk/news/publication/304855-neobespechenie-svidetelyam-iegovy-vozmozhnosti-realizovat-ikh-pravo-na-alternativnuyu-sluzhbu-yavlyaetsya-vmeshatelstvom-v-ikh-svobodu-ispovedovat-svoyu-religiyu-reshenie-suda#google_vignette.
14. Okrema dumka (chastkovo zbizhna) suddi Vasylia Lemaka stosovno Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy № 4-r/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>.
15. Pohrebniak S. P. Osnovopolozhni pryntsypy prava (zmistovna kharakterystyka). Kharkiv: Pravo. 2008. 238 s.
16. Polishchuk V. Vidmova vid viiskovoi sluzhby z relihiinykh mirkuvan: svoboda sovisti chy ukhylennia? (NAAU, 25.09.2024). URL: <https://unba.org.ua/publications/9533-vidmova-vid-vijs-kovoi-sluzhbi-z-religijnih-mirkuvan-svoboda-sovisti-chi-uhilennia.html>.
17. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro alternatyvnu (neviiskovu) sluzhbu» (shchodo strokiv podannia zaiavy) (reistr. № 4485 vid 21.04.2016) http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=4485=9.
18. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro mobilizatsiinu pidhotovku ta mobilizatsiiu» (shchodo alternatyvnoi (neviiskovoi) sluzhby hromadian Ukrainy, dlia yakykh vykonannia viiskovoho oboviazku superechyt yikh relihiinym perekonanniam), reistr. № 2034a vid 05.06.2015 r. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55495.

19. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro mobilizatsiinu pidhotovku ta mobilizatsiiu» shchodo rozshyrennia mozhlyvostei mobilizovuvaty hromadian u viiskovi pidrozdily, a takozh dlia vykonannia robot, shcho maiut oboronnyi kharakter, zabezpechuiut funktsionuvannia natsionalnoi ekonomiky v umovakh voiennoho stanu (reiestr. № 9566 vid 07.08.2023). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42455>.
20. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do statti 23 Zakonu Ukrainy «Pro mobilizatsiinu pidhotovku ta mobilizatsiiu» shchodo zabezpechennia konstytutsiinoho prava hromadian na alternatyvnu (neviiskovu) sluzhbu (reiestr. № 11439 vid 24.07.2024). URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/44641>.
21. Pyroha I. S., Bielova M. V., Fridmanska V. I. Alternatyvna (neviiskova) sluzhba v umovakh voiennoho stanu. Nauk. visnyk Uzhhorodskoho Nats. Un-tu, 2025. Seriya PRAVO. Vyp. 87. CH. 4. C. 347-352.
22. Rabinovych P. M. Prava liudyny i hromadianyna u Konstytutsii Ukrainy (do interpretatsii vykhidnykh konstytutsiinykh polozhen) Kharkiv: Pravo, 1997. S.23-24.
23. Rabinovych P. M. Svoboda virovyznannia: filosofsko-pravovi ta derzhavno-yurydychni aspekty. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. 2001. № 2 (25). S. 108-114.
24. Rabinovych P., Venetska O., Mizhnarodni standarty prav liudyny: zahalni oznaky, klasyfikatsiia. Antropolohiia prava: filosofskyi ta yurydychnyi vymiry (stan, problemy, perspektyvy) Vyp. VIII. Lviv, Halytskyi drukar, 2013. S. 408-420.
25. Rabinovych S. P. konventsiiinist versus konstytutsiiniist? Yurydychnyi visnyk Ukrainy, 3-16 travnia 2008. № 18- 19.
26. Rabinovych S. Relihiina svoboda yak tsinnist v alternatyvnykh kontseptsiiakh humanizmu // Religionsfreiheit in Mittel- und Osteuropa zwischen Tadtition und Europäisierung / G. Manssen, B. Banaszak (Hrsg.). Frankfurt am Main, 2006. P.121-127.
27. Relihiini perekonannia ta viiskovyi oboviazok: Sud rozghliadaie spravu za konstytutsiinoiu skarhoiu Zelinskoho D. B. Konstytutsiinyi Sud Ukrainy Ofitsiinyi vebseit (23 zhovtnia 2024 roku). URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/religiyni-perekonannya-ta-viyskovyy-oboviazok-sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytutsiynoyu>.
28. Report on the Human Rights Situation in Ukraine.1 December 2024 - 31 May 2025. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner). URL: <https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-06/2025-06-30%20OCHR%2042nd%20periodic%20report%20on%20Ukraine.pdf>.
29. Shchorichna dopovid pro stan dodержання ta zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini u 2023 rotsi (Ombudsmen Ukrainy, Shchorichni ta spetsialni dopovidi). URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/rozdil-3-prava-liudyny-v-sektori-bezpeky-ta-oborony>.
30. Vasin M. Alternatyvna (neviiskova) sluzhba: shliakh reform abo vyrokiv? (Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy, 01.09.2015). URL: https://risu.ua/alternativna-neviyskova-sluzhba-shlyah-reform-abo-virokiv_n75843.
31. Vovk D. Ukraine: How should government deal with conscientious objectors in wartime? Forum18 (24 April 2025). URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2974.
32. Yaniuk N. V. Problemni pytannia shchodo realizatsii prava na alternatyvnu (neviiskovu) sluzhbu v Ukraini v umovakh rezhymu voiennoho stanu. Administratyvne i finansove pravo Ukrainy: teoriia i praktyka v umovakh sohodennia: zb. nauk. prats. Mat-ly mizhnar. nauk.-prakt. konferentsii (m. Kyiv, lystopad 2022 r.) / za zah. red. O. F. Andriiko. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2022. S. 197-204.
33. Yarmol L. V. Pravove zabezpechennia v Ukraini prava hromadian na zaminu vykonannia viiskovoho oboviazku alternatyvnoi sluzhboiu. Publichna sluzhba: vektory reformuvannia v umovakh voiennoho stanu: zbirnyk nauk. mat-liv Vseukr. nauk.-prakt. kruhloho stolu z nahody Dnia derzhavnoi sluzhby (Kharkiv, 21 chervnia 2024 r.). 2024. C. 176-179.
34. Yarmol L. V. Svoboda virospovidannia: yurydychne zabezpechennia v Ukraini (zahalnoteoretychne doslidzhennia). Lviv: Svit, 2006.
35. Zvernennia Vseukrainskoi Rady Tserkov i relihiinykh orhanizatsii shchodo rozvytku dialohu i derzhavno-tserkovnoi vzaiemodii (23 kvitnia 2016 roku, m. Kyiv). URL: https://vrciro.org.ua/files/2021-1996_UCCRO_documents_web.pdf.

List of legal documents:

36. CCPR/CO/82/FIN Consideration of Reports Submitted by States Parties under Article 40 of the Covenant Human Rights Committee Eighty-second session. 2 December 2004. URL: <https://docs.un.org/en/CCPR/CO/82/FIN>.
37. CDL-AD(2020)014 Commission européenne pour la démocratie par le droit Respect de la démocratie, des droits de l'homme et de l'état de droit en situation d'état d'urgence: réflexions (Strasbourg, 19 juin 2020). Commission de Venise. URL: <https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/respect-de-la-d%C3%A9mocratie-des-droits-de-l-homme-et-de-l-%C3%A9tat-de-droit-en-situation-d-%C3%A9tat-d-urgence-r%C3%A9flexions-1>.
38. CDL-AD(2020)014 Respect for democracy, human rights and the rule of law during states of emergency: reflections. Report of European Commission for Democracy through Law (Strasbourg, 19 June 2020) Venice Commission: Council of Europe. URL: <https://www.venice.coe.int>.
39. CDL-AD(2025)006 Ukraine Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-Military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14–15 March 2025) Venice Commission: Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e).

40. Dorozhnia karta z pytan verkhovenstva prava: skhvalena rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14 travnia 2025 r. № 475-r «Deiaki pytannia zabezpechennia perehovornoho protsesu pro vstup Ukrainy do Yevropeiskoho Soiuzu za klasterom 1 «Osnovy protsesu vstupu do YES». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80>.
41. ECtHR, Bayatyan v. Armenia, No. 23459/03, [GH], 7 July 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-105611%22%7D>.
42. ECtHR, Dyagilev v. Russia No. 49972/16 10 March 2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22itemid%22%3A%22001-201649%22%7D>.
43. ECtHR, Ercep v. Turkey Judgment, No. 43965/04, 22 November 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%7B%22itemid%22%3A%22003-3751706-4284157%22%7D>.
44. ECtHR, Iliya Stefanov v. Bulgaria, No. 65755/01, 22 May 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-86449%22%7D>.
45. ECtHR, Papavasiliakis V. Greece, No. 66899/14, 15 September 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-166850%22%7D>.
46. ECtHR, Tsaturyan v. Armenia, No. 37821/03, 10 January 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-108504%22%7D>.
47. International Covenant on Civil and Political Rights Adopted 16 December 1966 by General Assembly resolution 2200A (XXI). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.
48. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku (zi zminamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.
49. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (Rym, 04.11.1950), ratyfikovana Zakonom № 475/97-VR vid 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004/conv#n358.
50. Nakaz Derzhavnoi sluzhby Ukrainy z etnopolityky ta svobody sovisti vid 06 chervnia 2025 roku № N-80/11. URL: <https://dcss.gov.ua/wp-content/uploads/2025/06/2025.06.06.Nakaz.pdf>.
51. Perelik relihiinykh orhanizatsii, virovchennia yakyykh ne dopuskaie korystuvannia zbroieiu, zatverdzheno postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10 lystopada 1999 roku № 2066 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF>.
52. Polozhennia pro terytorialni tsentry komplektuvannia ta sotsialnoi pidtrymky: zatverdzhene postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23.02.2022 r. № 154. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-2022-%D0%BF>.
53. Postanova Kasatsiinoho kryminalnogo sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 02 travnia 2024 u spravi № 344/12021/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514>.
54. Postanova Kasatsiinoho kryminalnogo sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 13 chervnia 2024 roku u spravi № 601/2491/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741>.
55. Postanova Kasatsiinoho kryminalnogo sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 15 kvitnia 2025 u spravi № 573/406/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126906863>.
56. Postanova Kasatsiinoho kryminalnogo sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 25 travnia 2023 roku u spravi № 344/7666/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111160092>.
57. Postanova Kasatsiinoho kryminalnogo sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 26 lystopada 2024 roku u spravi № 125/773/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123380783>.
58. Pro alternatyvnu (neviiskovu) sluzhbu: Zakon Ukrainy vid 12 hrudnia 1991 roku № 1975-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12>.
59. Pro chastkovu mobilizatsiiu: Ukaz Prezydenta Ukrainy №607/2014 vid 21 lypnia 2014 roku, zatverdzhenyi Zakonom № 1595-VII vid 22.07.2014 (VVR, 2014, № 36, st.1187). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6072014-17479>.
60. Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii: Zakon Ukrainy vid 23 kvitnia 1991 roku № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12/conv#n49>.
61. Pro vnesennia zminy do Zakonu Ukrainy «Pro viiskovy oboviazok i viiskovu sluzhbu» shchodo osoblyvosti pryzovu na strokovu viiskovu sluzhbu ta diialnosti pryzovnykh komisii pid chas dii voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 18.10.2022 r. № 2678-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2678-20>.
62. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 14 liutoho 2024 roku № 1-r(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii2024>.
63. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 16 lystopada 2022 roku № 9-r(II)/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-rii2020>.
64. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 16 veresnia 2021 roku № 6-r(II)/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/6-rii2021>.
65. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 18 hrudnia 2024 roku № 11-r(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/7070>.
66. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 19 chervnia 2024 roku № 7-r(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6846>.
67. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 20 bereznia 2024 roku № 2-r(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6676>.

68. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 20 hrudnia 2023 roku № 11-r(II)/2023. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6467>.
69. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 20 sichnia 2025 roku № 2-r(II)/2025. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/7136>.
70. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 21 sichnia 2025 roku № 3-r(II)/2025. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-rii2020>.
71. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 22 bereznia 2023 roku № 3-r(II)/2023. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rii2023>.
72. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 22 lystopada 2023 roku № 10-r(II)/2023. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6443>.
73. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi senat) vid 21 lypnia 2021 roku № 3-r(II)/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rii2021>.
74. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Persnyi senat) vid 23 bereznia 2017 roku vid 5 chervnia 2019 roku № 3-r(I)/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-ri2019>.
75. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Persnyi senat) vid 28 sichnia 2016 roku № 955-VIII zi zminamy vid 12 lypnia 2019 roku № 5-r(I)/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/>.
76. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Velyka Palata) vid 23 hrudnia 2022 roku № 3-r/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-r2022>.
77. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Velyka Palata) vid 27 hrudnia 2022 roku № 4-r/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>.
78. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Velyka Palata) vid 8 veresnia 2016 roku № 6-rp/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1924>.
79. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Velyka palata) vid 13 chervnia 2019 roku № 4-r/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/4-r2019>.
80. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Velyka palata) vid 21 hrudnia 2021 roku № 3-r/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/4518>.
81. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Velyka palata) vid 6 chervnia 2019 roku № 3-r/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2749>.
82. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 1 chervnia 2016 roku № 2-rp/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>.
83. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 13 hrudnia 2011 roku № 17-rp/2011. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/636>.
84. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 2 lystopada 2004 roku № 15-rp/2004. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/504>.
85. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 22 travnia 2018 roku № 5-r/2018. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2224>.
86. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 22 veresnia 2005 roku № 5rp/2005. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/516>.
87. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 24 hrudnia 2004 roku № 22-rp/2004. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/22-rp/2004.doc>.
88. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 6 kvitnia 2022 roku № 1-r(II)/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii2022>.
89. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 6 kvitnia 2022 roku № 1-r(II)/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii20225>.
90. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 9 veresnia 2010 roku № 19-rp/2010. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/615>.
91. Ukhvala Vyshchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z rozghliadu tsyvilnykh i kryminalnykh sprav vid 23 chervnia 2015 roku u spravi №5-1583km15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45855629>.

УДК 342.7/9(477)

doi.org/10.30970/jcl.2.2025.5

Марта Бобко

Аспірантка, Львівський національний університет імені Івана Франка,
Львів, Україна

E-mail: martadvorakovska@gmail.com

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ КОНЦЕПЦІЇ БАГАТОРІВНЕВОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

CONSTITUTIONAL AND LEGAL FRAMEWORK FOR UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION IN THE CONTEXT OF MULTILEVEL CONSTITUTIONALISM

Marta Bobko

Phd Student, Ivan Franko National University of Lviv,
Lviv, Ukraine

Abstract | This article explores the constitutional and legal framework for Ukraine's European integration as a complex, multilevel phenomenon. The author argues for moving beyond a narrow institutional analysis and adopting an interdisciplinary approach that combines the tools of constitutional law, political science, economics, and sociology. The central methodological framework for this research is the concept of multilevel constitutionalism, which helps explain the dynamic interaction between national and supranational legal orders. This article analyzes the concept of «constitutional identity» using the practice of the German Federal Constitutional Court as an example, which is crucial for shaping Ukraine's own approach to protecting the fundamental principles of statehood during the integration process. Based on this analysis, the author formulates a unique understanding of the term «constitutional and legal framework», which is viewed from two complementary perspectives: as a static system of legal norms and as a dynamic mechanism of actions by public authorities. The conclusion is that successful European integration depends not only on the formal implementation of the *acquis communautaire* but, above all, on profound institutional adaptation, the development of an effective «judicial dialogue», and ensuring the democratic legitimacy of integration decisions.

Keywords: European integration of Ukraine, constitutional and legal framework, multilevel constitutionalism, constitutional identity, sovereignty, interdisciplinary approach, judicial dialogue.

Анотація | Статтю присвячено дослідженню конституційно-правового забезпечення європейської інтеграції України як складного, багаторівневого феномена. Автор обґрунтовує необхідність відходу від вузькоінституційного аналізу та застосування міждисциплінарного підходу, що поєднує інструментарій конституційного права, політології, економіки та соціології. Центральною методологічною рамкою дослідження виступає концепція багаторівневого конституціоналізму, що дозволяє пояснити динамічну взаємодію між національним і наднаціональним правопорядками. У цій статті аналізується поняття «конституційної ідентичності» на прикладі практики Федерального конституційного суду Німеччини, що має ключове значення для формування власного українського підходу до захисту фундаментальних засад державності в умовах інтеграції. На основі проведеного аналізу сформульовано авторське бачення поняття «конституційно-правове забезпечення», яке розглядається у двох взаємодоповнюючих перспективах: як статична система правових норм та як динамічний механізм дій суб'єктів публічної влади. Зроблено висновок, що успішна євроінтеграція залежить не лише від формальної імплементації *acquis communautaire*, а, насамперед, від глибокої інституційної адаптації, розбудови ефективного «судового діалогу» та забезпечення демократичної легітимності інтеграційних рішень.

Ключові слова: європейська інтеграція України, конституційно-правове забезпечення, багаторівневий конституціоналізм, конституційна ідентичність, суверенітет, міждисциплінарний підхід, судовий діалог.

Вступ. Європейська інтеграція України є одним із ключових напрямів сучасної державної політики, що має глибокі наслідки для національної правової системи, інститутів державної влади та суспільних відносин загалом. Досягнення Україною статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу 23 червня 2022 року та закріплення у Конституції стратегічного курсу на членство в ЄС і НАТО (Закон від 7 лютого 2019 року) стали важливими етапами цього процесу. Проте європейська інтеграція — не лише політичний чи економічний проєкт, а насамперед складний конституційно-правовий феномен, який потребує належного наукового осмислення. Дослідження сутності та системи конституційно-правового забезпечення євроінтеграції України набуває особливої ваги в умовах трансформації міжнародного правопорядку, переосмислення змісту державного суверенітету та зростання значення наднаціональних інституцій. При цьому необхідним є відхід від вузькоінституційного аналізу на користь міждисциплінарної методології, що враховує взаємозв'язок політичних, соціальних, економічних і, найважливіше, конституційно-правових аспектів інтеграції.

Метою цієї статті є з'ясування сутності конституційно-правового забезпечення європейської інтеграції України в контексті концепції багаторівневого конституціоналізму.

Виклад основного матеріалу. Традиційна у європейській доктрині концепція «конституціоналізації» дає змогу описати процес поступового впровадження наднаціональних норм у національні правові системи. Проте для аналізу сучасного етапу європейської інтеграції України цей підхід, хоча й корисний для фіксації нормативних змін, має очевидні обмеження. Він тяжіє до механістичної моделі одностороннього «вливання» норм права Європейського Союзу у внутрішнє право, залишаючи поза увагою складний, двоспрямований характер конституційної взаємодії, який радше нагадує діалог. Для України, що перебуває на етапі глибоких трансформацій, такий підхід є не виправдано обмеженим, оскільки він не повною мірою враховує необхідність легітимації інтеграційних процесів всередині суспільства та захисту фундаментальних засад національного конституційного ладу, або так званої «конституційної ідентичності». Окрім цього, він не дає можливості врахувати реалії, спричинені триваючою російсько-українською війною та задекларованою агресією метою — зруйнувати українську державність і знищити національну ідентичність України.

Процес інтеграції — це не пасивне сприйняття, а активне співналаштування, де національне конституційне будівництво і європейські стандарти перебувають у постійній взаємодії.

Саме тут на передній план виходить концепція «багаторівневого конституціоналізму» — теоретична рамка, що враховує одночасну дію кількох взаємопов'язаних рівнів конституційного

регулювання: національного, де Конституція держави є основним джерелом легітимності інтеграції; наднаціонального, де правовий порядок ЄС функціонує як автономна система; та глобального, де універсальні стандарти прав людини та міжнародного права формують загальний контекст¹. Застосування цієї концепції дає змогу відтворити структурну складність процесу та пояснити, як зміни на одному рівні зумовлюють модифікації на інших. У цьому світлі європейська інтеграція постає як найяскравіший приклад практичної реалізації глобального конституціоналізму на регіональному рівні^{2,3}. Для правової системи України така перспектива відкриває можливість формування власної моделі конституційної адаптації, здатної до інтеграції в європейський простір, що є «спільнотою права» (Rechtsgemeinschaft), без втрати ключових ознак державності.

Концепція багаторівневого конституціоналізму є відносно новою у європейській правовій доктрині, але її практичне значення зростає з кожним етапом розширення Європейського Союзу. Вона виникла як спроба подолати обмеження традиційного конституціоналізму, що зосереджувалася лише на державі-нації. Багаторівневий конституціоналізм визнає, що суверенітет та конституційні повноваження можуть існувати на різних рівнях, а їхній взаємозв'язок утворює складну, неієрархічну мережу. У контексті України це означає, що Конституція України⁴ залишається «конституційним якорем» для всіх інтеграційних процесів, а її норми слугують основою для передачі повноважень на наднаціональний рівень. Водночас український конституційний лад повинен поступово адаптуватися до верховенства права ЄС у сферах, де повноваження вже передано або будуть передані.

Ключовим аспектом, що потребує осмислення, є поняття «конституційної ідентичності». Якщо для Німеччини, Нідерландів чи Польщі це вже сформоване доктринальне поняття, що використовується для захисту своїх конституційних засад від потенційного втручання з боку права ЄС^{5,6,7}, то для України воно перебуває на етапі становлення. Конституційна ідентичність України, яка ґрунтується на таких засадах, як суверенітет, унітарність, демократична, соціальна та правова держава, а також, після конституційних змін 2019 року, стратегічний курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, має бути не статичною, а динамічною категорією. Вона має не блокувати інтеграцію, а, навпаки, слугувати орієнтиром для адаптації, визначаючи межі, за якими інтеграція могла б загрожувати фундаментальним цінностям.

Для розуміння концепції «конституційної ідентичності» у контексті України, що лише формується, надзвичайно важливо, на наш погляд, звернутися до практики Федерального конституційного суду Німеччини, який є одним із ключових «сторожів» національного конституціоналізму. Ще у 1974 році, у своєму знаменитому рішенні у справі «Solange I»⁸, суд заявив, що він залишає за собою право перевіряти застосування вторинного права ЄС (тоді — ЄЕС) на відповідність основним правам, ґарантованим Основним Законом Німеччини. Ця позиція була зумовлена тим, що на той

¹ Manfred B. Steger. It's About Globalization, After All: Four Framings of Global Studies. A Response to Jan Nederveen Pieterse's 'What is Global Studies?'. *Globalizations*, 2013. №10(6). P. 771-777, DOI: 10.1080/14747731.2013.845958

² Habermas J. The Crisis of the European Union: A Response. *Polity Press*, 2012. P. 29-33.

³ Peters A. The Merits of Global Constitutionalism. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 2009. №16(2). P. 397-411.

⁴ Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору» від 7 лютого 2019 року № 2680-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19>

⁵ Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 року. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/ea61281e39aaac743a3025aba57cbcd2/grundgesetz_uk.pdf

⁶ Конституція Королівства Нідерланди 24 серпня 1815 року. URL: <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-bfa3c90611c54fd791d929d4b94e0869ee6a7065/pdf>

⁷ Конституція Республіки Польщі 2 квітня 1997 року. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>

⁸ Judgment of the Court of 17 December 1970. *Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*. Reference for a preliminary ruling: Verwaltungsgesellschaft Frankfurt am Main - Germany. Case 11-70. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61970CJ0011>

час європейська правова система не мала належного каталогу захисту фундаментальних прав. Згодом, у рішенні «Solange II» (1986)⁹, суд визнав, що правовий порядок ЄС уже досяг достатнього рівня захисту прав людини, і втручатиметься лише у виняткових випадках. Проте найвагомішою доктринальною розробкою стала концепція *Verfassungsidentität* (конституційної ідентичності), яку суд закріпив у пізніших рішеннях (зокрема у справах *Honeywell* у 2010 році та *Weiss* у 2020 році). Ця концепція означає, що існує «недоторканне ядро» Основного Закону, що включає, зокрема, принципи людської гідності, демократії, правової та соціальної держави, яке не може бути змінено ані європейським правом, ані навіть внесенням змін до самої Конституції Німеччини. Таким чином, німецький суд зберігає за собою право здійснювати так званий *ultra vires* контроль — перевірки, чи не вийшли інституції ЄС за межі своїх повноважень, — і тим самим захищає ключові засади німецької державності, навіть якщо це вступає в тимчасовий конфлікт із позицією Суду ЄС. Це яскравий приклад динамічної взаємодії, де національний конституційний суд виконує роль гаранта національної ідентичності в умовах наднаціональної інтеграції.

Розбудова цієї концепції в українській доктрині є завданням не тільки академічним, а й практичним. Вона сприяє сформулювати національну позицію у «судовому діалозі» з Судом ЄС, а також артикулювати цінності, що не підлягають перегляду. Наприклад, ідентичність, сформована під час Революції Гідності, може бути інтерпретована як невід'ємна частина конституційної ідентичності, що вимагає захисту прав людини, незалежності судової системи та боротьби з корупцією, як основоположних принципів, а не просто політичних вимог.

Дослідження цього феномену потребує ширшої методологічної оптики, ніж класичний інструментарій конституційного права. Інтеграційні процеси, окрім суто правового, мають політичний, економічний та соціокультурний виміри. Це вимагає застосування міждисциплінарного підходу, який у цьому контексті не є факультативним, а стає ключовою передумовою отримання цілісної картини^{10,11}. Наприклад, методи політології дають змогу аналізувати конфігурації інтересів у процесі ухвалення рішень на національному та європейському рівнях, а соціологічні дослідження дають змогу оцінити рівень суспільної підтримки інтеграції, що є критично важливим для легітимності конституційних змін. Поєднання структурно-функціонального аналізу з порівняльно-правовими дослідженнями та інституційним аналізом дає змогу описати наявні механізми та передбачити сценарії їхнього розвитку.

Економічний аналіз, наприклад, може пояснити вплив імплементації норм ЄС на конкурентоспроможність певних секторів української економіки, що, своєю чергою, впливає на соціальну стабільність та потребує конституційного захисту прав громадян на соціальне забезпечення. Соціокультурний аналіз, у свою чергу, дає змогу оцінити, як європейські цінності, такі як багатокультурність чи гендерна рівність, сприймаються в українському суспільстві, та як це впливає на легітимність законодавчих змін. Лише інтеграція цих підходів дає змогу уникнути ризиків того, що інтеграція буде сприйматися як нав'язана ззовні, а не як органічний процес.

З огляду на це, пропонується розглядати **«конституційно-правове забезпечення»** як ширшу категорію, ніж «конституціоналізація». Воно охоплює імплементацію *acquis communautaire* до національного законодавства, а водночас розбудову та адаптацію автономних конституційних інститутів, здатних забезпечувати стійкість національної правової системи. Такий підхід дає змогу уникнути редукціонізму та підкреслює двосторонній характер процесу — збагачення європейського правового простору українським досвідом та навпаки.

Для глибшого розуміння сутності цього явища доцільно розглядати його у двох комплементарних ракурсах. Взаємозв'язок між ними є діалектичним: **система** (інструментально-норматив-

⁹ Order of the Court of 5 March 1986. *Wunsche Handelsgesellschaft GmbH & Co. v Federal Republic of Germany*. Reference for a preliminary ruling: *Verwaltungsgericht Frankfurt am Main - Germany*. Case 69/85. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61985C00069>

¹⁰ Онщенко Н.М. Міждисциплінарний підхід як складова сучасної правової методології. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 12–19.

¹¹ Скрипнюк О.В. Конституційна модернізація в умовах європейської інтеграції: проблеми теорії і практики. К.: Юрид. думка, 2014. С. 47–51.

ний вимір) є потенціалом, нормативним каркасом чинного конституційного порядку, тоді як **механізм** (функціонально-діяльнісний вимір) — це динамічна реалізація цього потенціалу через конкретні дії. Для того щоб система запрацювала як ефективний механізм, ключовими елементами є **принципи** та **суб'єкти**. Саме принципи (верховенство права, демократія), закріплені в Конституції, слугують цінностями та цілями, які направляють інтеграцію. Водночас **суб'єкти** (Президент, Верховна Рада, уряд, судові інституції та громадянське суспільство) є акторами, що перетворюють статичні норми на дієві практики. Наприклад, наявність конституційної норми про стратегічний курс на членство в ЄС сама по собі є частиною системи; але механізм забезпечення активується лише тоді, коли відповідні органи влади ухвалюють закони, спрямовані на імплементацію *acquis*, а судові інституції забезпечують їх неухильне виконання та захист прав, що ґрунтуються на цьому праві. Таким чином, система визначає, «що» робити, а механізм пояснює, «як» і «хто» це робить, перетворюючи конституційні норми з декларацій на реальну інституційну практику.

Таким чином, можемо перейти до першого — **інструментально-нормативного**: це статична система засобів, яка охоплює необхідні й факультативні конституційні заходи (норми Конституції¹², спеціальні «євроінтеграційні» застереження, ратифіковані міжнародні договори¹³, імплементаційні закони тощо). Своєю чергою, другий — **функціонально-діяльнісний**: це динамічний механізм, що становить сукупність цілеспрямованих дій суб'єктів публічної влади, спрямованих на виконання юридичних зобов'язань щодо вступу та участі в ЄС. Такий поділ, що розмежовує статику (структуру) і динаміку (процес), дозволяє уникнути методологічної плутанини, зберігаючи цілісність аналізу.

З доктринальної точки зору потрібно чітко розрізнати «конституціоналізацію» та «конституційно-правове забезпечення». Конституціоналізація — це процес переведення певних норм і принципів на найвищий нормативний рівень, що зазвичай виявляється внесенням змін до Конституції¹⁴. Натомість конституційно-правове забезпечення є ширшим поняттям. Воно включає конституціоналізацію як один зі складників, доповнюючи її правотворчими та правозастосовними практиками, інституційною розбудовою (наприклад, створенням органів для координації процесів євроінтеграції), системою контролю та механізмами залучення громадськості. Інакше кажучи, конституціоналізація є переважно зміною нормативної форми, тоді як конституційно-правове забезпечення передбачає трансформацію форми і змісту, поєднану з реальними інституційними перетвореннями.

Практична реалізація цього ширшого поняття вимагає чіткого переліку компонентів системи. На основі аналізу можна виокремити такі взаємопов'язані елементи: (а) принципи — верховенство права, демократія, захист прав людини, які є ціннісною основою ЄС¹⁵; (б) нормативна основа — Конституція України¹⁶, міжнародні договори (зокрема Угода про асоціацію¹⁷), внутрішні закони й підзаконні акти; (в) суб'єкти — органи державної влади, судові інституції, громадянське суспільство; (г) механізми — правотворення, імплементація *acquis*, судовий захист. Взаємодія цих елементів формує структуру, яка дозволяє не лише формально відповідати вимогам Копенгагенських критеріїв, а й забезпечити стійкість перетворень.

¹² Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору» від 7 лютого 2019 року № 2680-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19>

¹³ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

¹⁴ Бориславська О. Конституціоналізація. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 4.: Конституційне право / редкол.: Ю.Г. Барабаш (голова) та ін. Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2024. 1072 с. С. 401.

¹⁵ Бориславська О. М. Формування європейської моделі конституціоналізму: від ідеї до конституційної системи правління. Часопис Київського університету права. 2018. № 1. С. 65-70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2018_1_16.

¹⁶ Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору» від 7 лютого 2019 року № 2680-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19>

¹⁷ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

Особливу увагу слід приділити ролі **судової влади та органу конституційної юстиції**. Судді, передусім Конституційного Суду, опиняються в авангарді багаторівневої взаємодії. Вони мають тлумачити межі дії національної конституції з огляду на примат європейського права, водночас виконуючи роль гаранта конституційної ідентичності. Практика держав-членів ЄС показує, що конфлікти між національними конституційними судами та Судом ЄС не є винятком, а закономірним елементом багаторівневого правозастосування, що потребує інструментів **«судового діалогу»**¹⁸. Цей діалог є механізмом вирішення колізій та інструментом взаємної адаптації правових систем. Для України розбудова такого механізму є стратегічним завданням, що дозволить у майбутньому уникнути гострих конституційних криз.

Передача частини повноважень наднаціональному рівневі є одночасно юридичною та політичною операцією. Такі явища, як-от євроскептицизм¹⁹ чи кризи довіри до інституцій, ускладнюють ухвалення рішень, що передбачають обмеження традиційного суверенітету. Тому конституційно-правове забезпечення повинно включати інструменти підвищення демократичної легітимності: прозорі процедури, громадські консультації та підвищення підзвітності інституцій²⁰. Без широкої суспільної підтримки навіть досконало розроблені правові механізми можуть виявитися недієвими.

Важливим елементом для України є конституційне закріплення стратегічного курсу на членство в ЄС у 2019 році²¹. Це не просто політична декларація в преамбулі, а, зважаючи на юридичну природу преамбули як ключа до тлумачення Основного Закону^{22,23}, — є встановленням конституційного імперативу для всіх гілок влади. Водночас сам факт внесення змін до статей 85, 102 та 116 Конституції не усуває проблем стосовно конкретних механізмів передання повноважень та співвідношення джерел права, що вимагає подальших рішень.

Вимоги ЄС стосуються як формального ухвалення норм, так і їхнього практичного застосування: незалежна судова влада, антикорупційні органи з реальними повноваженнями (НАБУ²⁴, САП²⁵, ВАКС²⁶). Наявність формальних процедур без функціональної спроможності створює ризик «паперового» реформування, коли *acquis* закріплено в законах, але не діє на практиці. Відтак конституційно-правове забезпечення повинно передбачати інституційні інвестиції в спроможність держави. Це стосується кадрового потенціалу та фінансового й організаційного забезпечення новостворених інституцій, що є необхідною умовою їхньої ефективності та незалежності.

Підсумовуючи, варто звернути увагу на дві ключові інституційні пропозиції. **По-перше**, створення постійного координаційного центру на високому урядовому чи президентському рівні для системної синхронізації реформ, що усуне дублювання функцій та забезпечить цілісність державної політики. **По-друге**, інституціоналізація форм судового діалогу між українськими судами і Судом ЄС, що може включати регулярні консультації та розробку доктринальних підходів до вирі-

¹⁸ Кюн Вернер Мігель. Наближається реформа судової системи Європейського Союзу. Український часопис конституційного права. 2024. №2(31). С. 42-52. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.2.2024.3>

¹⁹ Bijmans Patrick. Euroskepticism, a multifaceted phenomenon. Oxford Research Encyclopedia of Politics. Oxford University Press, 2020. P. 8. URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.1062>

²⁰ Papadopoulos Yannis. Eurozone crisis management and the changing nature of the democratic deficit in the European Union. The European Social Model under Pressure: Liber Amicorum in Honour of Klaus Armingeon, 2020. P. 567-581.

²¹ Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» від 07.02.2019 р. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2019, № 9, ст.50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>

²² Козюбра М. Коментарі до Преамбули Конституції України. Матеріали офіційного веб-сайту Конституційного Суду України. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/kozyubra_m.i._preambula.pdf

²³ Берченко, Г. В. «Преамбула конституції: юридична природа та практика внесення змін.» Прикарпатський юридичний вісник 5 (34) (2020): 44-48. URL: [https://doi.org/10.32837/ryuv.v0i5\(34\).643](https://doi.org/10.32837/ryuv.v0i5(34).643) с.45-46

²⁴ Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 року №1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18>

²⁵ Закон України «Про Вищий антикорупційний суд» від 7 червня 2018 року №2447-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19>

²⁶ Наказ Генерального прокурора України «Про утворення Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» від 4 січня 2024 року №3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003905-24>

шення потенційних колізій. Обидві пропозиції ґрунтуються на розумінні, що конституційно-правове забезпечення інтеграції є стратегічною інституційною побудовою. Наукове та політичне задоволення полягає в тому, щоб забезпечити впровадження таких рішень у спосіб, що мінімізує ризики та максимізує спроможність держави, — аби членство в ЄС стало результатом стійкої інституційної адаптації.

Висновки. Проведене дослідження дозволило сформулювати низку узагальнених висновків. Було обґрунтовано, що міждисциплінарний підхід та концепція багаторівневого конституціоналізму є найбільш адекватною методологічною основою для аналізу європейської інтеграції України.

Сутність багаторівневого конституціоналізму в українському контексті полягає у визнанні того, що процес вступу до ЄС означає входження до складного правового простору, де національний конституційний лад починає взаємодіяти з автономним та верховним правовим порядком Європейського Союзу. Ця взаємодія не є ієрархічним підпорядкуванням, а динамічним процесом співіснування, який вимагає від України розроблення механізмів узгодження примату права ЄС із захистом фундаментальних цінностей власної Конституції, що становлять її конституційну ідентичність. Це фундаментальний зсув від класичного розуміння суверенітету до моделі поділеного та взаємообмеженого суверенітету в рамках європейської спільноти.

На основі цієї методології сформульовано авторське бачення поняття та системи конституційно-правового забезпечення. Воно визначається як комплексна, багаторівнева категорія, що значно ширша за традиційне поняття «конституціоналізація». Запропоновано розглядати її у двох аспектах: **як систему** (статичний, інструментально-нормативний вимір), що включає принципи, нормативну основу, суб'єктів та механізми; й **як механізм** (динамічний, функціонально-діяльнісний вимір), що відображає процес реалізації цієї системи. Такий підхід дозволяє перейти від спрощеної моделі простої імплементації норм ЄС до цілісного бачення євроінтеграції як процесу глибокої інституційної та правової адаптації. Це означає, що успішна інтеграція залежить від розбудови спроможних і незалежних інституцій, ефективності судового діалогу та наявності стійких механізмів легітимації інтеграційних рішень у суспільстві.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Bijmans Patrick. Euroskepticism, a multifaceted phenomenon. Oxford Research Encyclopedia of Politics. Oxford University Press, 2020. P. 8. URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.1062>
2. Habermas J. The Crisis of the European Union: A Response. Polity Press, 2012. P. 29-33.
3. Judgment of the Court of 17 December 1970. Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel. Reference for a preliminary ruling: Verwaltungsgericht Frankfurt am Main - Germany. Case 11-70. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61970CJ0011>
4. Manfred B. Steger. It's About Globalization, After All: Four Framings of Global Studies. A Response to Jan Nederveen Pieterse's 'What is Global Studies?'. Globalizations, 2013. №10(6). P. 771-777, DOI: 10.1080/14747731.2013.845958
5. Order of the Court of 5 March 1986. Wünsche Handelsgesellschaft GmbH Co. v Federal Republic of Germany. Reference for a preliminary ruling: Verwaltungsgericht Frankfurt am Main - Germany. Case 69/85. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61985C00069>
6. Papadopoulos Yannis. Eurozone crisis management and the changing nature of the democratic deficit in the European Union. The European Social Model under Pressure: Liber Amicorum in Honour of Klaus Armingeon, 2020. P. 567-581.
7. Peters A. The Merits of Global Constitutionalism. Indiana Journal of Global Legal Studies. 2009. №16(2). P. 397-411.
8. Берченко, Г. В. «Преамбула конституції: юридична природа та практика внесення змін.» Прикарпатський юридичний вісник 5 (34) (2020): 44-48. URL: [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i5\(34\).643](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i5(34).643) с.45-46
9. Бориславська О. Конституціоналізація. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 4.: Конституційне право / редкол.: Ю.Г. Барабаш (голова) та ін. Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2024. 1072 с. С. 401.

10. Бориславська О. М. Формування європейської моделі конституціоналізму: від ідеї до конституційної системи правління. Часопис Київського університету права. 2018. № 1. С. 65-70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2018_1_16.
11. Козюбра М. Коментарі до Преамбули Конституції України. Матеріали офіційного веб-сайту Конституційного Суду України. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/kozyubra_m.i._preambula.pdf
12. Кюн Вернер Мігель. Наближається реформа судової системи Європейського Союзу. Український часопис конституційного права. 2024. №2(31). С. 42-52. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.2.2024.3>
13. Наказ Генерального прокурора України «Про утворення Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» від 4 січня 2024 року №3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003905-24>
14. Оніщенко Н.М. Міждисциплінарний підхід як складова сучасної правової методології. Правова держава. 2017. Вип. 28. С. 12-19.
15. Скрипнюк О.В. Конституційна модернізація в умовах європейської інтеграції: проблеми теорії і практики. К.: Юрид. думка, 2014. С. 47-51.

Перелік юридичних документів:

16. Закон України «Про Вищий антикорупційний суд» від 7 червня 2018 року №2447-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19>
17. Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 року №1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18>
18. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору» від 7 лютого 2019 року № 2680-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19>
19. Конституція Королівства Нідерланди 24 серпня 1815 року. URL: <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-bfa3c90611c54fd791d929d4b94e0869ee6a7065/pdf>
20. Конституція Республіки Польщі 2 квітня 1997 року. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>
21. Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 року. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/ea61281e39aaac743a3025aba57cbed2/grundgesetz_uk.pdf
22. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011

References

Bibliography:

1. Berchenko, H. V. «Preambula konstytutsii: yurydychna pryroda ta praktyka vnesennia zmin.» Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk 5 (34) (2020): 44-48. URL: [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i5\(34\).643.s.45-46](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i5(34).643.s.45-46)
2. Bijsmans Patrick. Euroskepticism, a multifaceted phenomenon. Oxford Research Encyclopedia of Politics. Oxford University Press, 2020. P. 8. URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.1062>
3. Boryslavska O. Konstytutsionalizatsiia. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t. T. 4.: Konstytutsiine pravo / redkol.: YU.H. Barabash (holova) ta in. Nats. akad. prav. nauk Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy, Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. 2024. 1072 s. S. 401.
4. Boryslavska O. M. Formuvannia yevropeiskoi modeli konstytutsionalizmu: vid idei do konstytutsiinoi systemy pravlinnia. Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2018. № 1. S. 65-70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2018_1_16.
5. Habermas J. The Crisis of the European Union: A Response. Polity Press, 2012. P. 29-33.
6. Judgment of the Court of 17 December 1970. Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel. Reference for a preliminary ruling: Verwaltungsgericht Frankfurt am Main - Germany. Case 11-70. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61970CJ0011>
7. Kiun Verner Migel. Nablyzhaetsia reforma sudovoi systemy Yevropeiskoho Soiuzu. Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava. 2024. №2(31). S. 42-52. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.2.2024.3>
8. Koziubra M. Komentari do Preambuly Konstytutsii Ukrainy. Materialy ofitsiinoho veb-saitu Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/kozyubra_m.i._preambula.pdf
9. Manfred B. Steger. Its About Globalization, After All: Four Framings of Global Studies. A Response to Jan Nederveen Pieterse 'What is Global Studies?'. Globalizations, 2013. №10(6). R. 771-777, DOI: 10.1080/14747731.2013.845958
10. Nakaz Heneralnoho prokurora Ukrainy «Pro utvorennia Spetsializovanoi antykoruptsiinoi prokuratury» vid 4 sichnia 2024 roku №3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003905-24>

11. Onishchenko N.M. Mizhdystsyplinarnyi pidkhid yak skladova suchasnoi pravovoi metodolohii. *Pravova derzhava*. 2017. Vyp. 28. S. 12–19.
12. Order of the Court of 5 March 1986. Wünsche Handelsgesellschaft GmbH Co. v Federal Republic of Germany. Reference for a preliminary ruling: Verwaltungsgericht Frankfurt am Main - Germany. Case 69/85. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61985C00069>
13. Papadopoulos Yannis. Eurozone crisis management and the changing nature of the democratic deficit in the European Union. *The European Social Model under Pressure: Liber Amicorum in Honour of Klaus Armingeon*, 2020. R. 567-581.
14. Peters A. The Merits of Global Constitutionalism. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 2009. №16(2). R. 397–411.
15. Skrypniuk O.V. Konstytutsiina modernizatsiia v umovakh yevropeiskoi intehtatsii: problemy teorii i praktyky. K.: Yuryd. dumka, 2014. S. 47–51.

List of legal documents:

16. Konstytutsiia Korolivstva Niderlandy 24 serpnia 1815 roku. URL: <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-bfa3c90611c54fd791d929d4b94e0869ee6a7065/pdf>
17. Konstytutsiia Respubliky Polshchi 2 kvitnia 1997 roku. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>
18. Osnovnyi Zakon Federatyvnoi Respubliky Nimechchyna vid 23 travnia 1949 roku. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/ea61281e39aac743a3025aba57cbed2/grundgesetz_uk.pdf
19. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnyim derzhavamy-chlenamy URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011
20. Zakon Ukrainy «Pro Natsionalne antykoruptsiine biuro Ukrainy» vid 14 zhovtnia 2014 roku №1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18>
21. Zakon Ukrainy «Pro Vyshchyi antykoruptsiinyi sud» vid 7 chervnia 2018 roku №2447-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19>
22. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo stratehichnoho kursu derzhavy na nabuttia povnopravnogo chlenstva Ukrainy v Yevropeiskomu Soiuzi ta v Orhanizatsii Pivnichnoatlantynchoho dohovoru» vid 7 liutoho 2019 roku № 2680-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19>

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ОГЛЯД

ЕСТОНІЯ ЗАБОРОНИЛА ГРОМАДЯНАМ РФ ГОЛОСУВАТИ НА МІСЦЕВИХ ВИБОРАХ

В Естонії громадяни РФ і Білорусі, які постійно проживають у країні, позбавляються права голосу на місцевих виборах. Президент Естонії Каріс підписав закон про внесення відповідних змін до конституції. В Естонії громадяни Росії та Білорусі, які постійно проживають у країні, надалі позбавляються права голосу на місцевих виборах. Президент Естонії Алар Каріс затвердив закон про внесення відповідних змін до конституції балтійської республіки, повідомила в середу, 9 квітня, канцелярія глави держави.

"Рішення, згідно з яким на місцевих виборах можуть голосувати тільки громадяни Естонії та країн Європейського Союзу, безсумнівно, є легітимним", - цитує канцелярія слова президента.

Водночас Каріс висловив побажання, щоб люди, які втратили право голосу, "не вважали, що держава хотіла виключити їх із суспільного життя або вбачає у кожному з них загрозу безпеці".

Парламент Естонії 26 березня ухвалив закон про зміни до конституції, що припиняють право го-

лосу на місцевих виборах у громадян Росії та Білорусі, які проживають у країні на постійній основі. Поправку до конституції ухвалили в межах термінового провадження, щоб громадяни РФ і Білорусі не змогли брати участь у виборах до зборів місцевих самоврядувань 19 жовтня. На цих виборах востаннє зможуть проголосувати особи без громадянства, але починаючи з майбутніх виборів права голосу позбудуться і вони.

Щодо загальнонаціональних виборів, як-от виборів до парламенту країни, то й до цих змін до конституції, право на участь у них мали тільки громадяни Естонії, уточнює агенція AFP. За даними МВС Естонії, станом на 1 листопада 2024 року в країні проживали 78 623 громадянина Росії, 2667 громадян Білорусі та 60 517 осіб без громадянства, які мають чинні дозволи на проживання та посвідку на проживання. Загалом у країні проживає понад 1,3 мільйона осіб.

У СЕУЛІ СУДИТИМУТЬ КОЛИШНЬОГО ПРЕЗИДЕНТА ПІВДЕННОЇ КОРЕЇ: ЙОМУ ЗАГРОЖУЄ ДОВІЧНЕ

Перед кримінальним судом у Сеулі постане Юн Сок Йоль, якого звинувачують у підбурюванні до зако-

лоту. Свою посаду він втратив внаслідок імпічменту. Йому може загрозувати довічне ув'язнення.

У Сеулі у понеділок, 14 квітня, розпочнеться судовий процес над експрезидентом Південної Кореї. Юн Сок Йоль постане перед кримінальним судом за звинуваченням у підбурюванні до заколоту, пов'язаному з запровадженням воєнного стану. Якщо Юна визнають винним, йому може загрозувати довічне ув'язнення.

Як повідомляє агенція Yonhap, експрезидент має особисто постати перед судом. Під будівлею суду вживатимуть посилені заходів безпеки через можливі масові мітинги. Самого Юна до будівлі суду доставлятимуть через підземний паркінг. Засобом масової інформації заборонено здійснювати у суді фото- і відеозйомки до початку судового процесу.

Нагадаємо, 3 грудня 2024 року президент Південної Кореї Юн Сок Йоль несподівано оголосив запровадження у країні воєнного стану, мотивувавши це "антидержавною діяльністю" опозиції. Однак парламент країни відмовився ухвалити це рішення, і вже наступного ранку главі держави довелося скасувати його.

14 грудня парламент Південної Кореї з другої спроби схвалив імпічмент Юн Сок Йоля, а вже в 2025 році президента заарештували. На початку березня рішення про його арешт скасували, а вже 4 квітня Конституційний суд остаточно усунув Юн Сок Йоля від влади.

Вибори нового президента Південної Кореї відбудуться 3 червня.

В УГОРЩИНІ СХВАЛИЛИ ЗМІНИ ДО КОНСТИТУЦІЇ, СПРЯМОВАНІ ПРОТИ ЛГБТ

Зміни до Конституції, схвалені в Угорщині, зокрема, передбачають обмеження прав ЛГБТ та можливість призупинення громадянства людей, які отримують іноземну підтримку.

Парламент Угорщини у понеділок, 14 квітня, схвалив зміни до Конституції країни, спрямовані, серед іншого, на обмеження прав ЛГБТІК людей, пише Reuters.

Ці поправки, зокрема, закріплюють в Основному законі, що в Угорщині визнаються лише дві статі - чоловіча і жіноча - які не можуть бути "юридично змінені", зазначив представник уряду Угорщини Золтан Ковач перед голосуванням.

Також вони, за його твердженням, спрямовані на захист прав дітей і визначають, що "кожна дитина має право на захист і піклування, необхідні для належного фізичного, інтелектуального та морального розвитку", що стане пріоритетом у країні.

"Урядові законодавці розглядають цю зміну як конституційну гарантію проти ідеологічних впливів, які, на їхню думку, загрожують благополуччю дітей, особливо в контексті таких подій, як прайд-паради", - написав він у соцмережі X.

Зауважимо, що це - не перше обмеження прав ЛГБТІК людей в Угорщині за останній час. Минулого місяця в країні ухвалили закон, який забороняє проводити публічні акції, на яких демонструється символіка ЛГБТІК на кшталт веселкових прапорів, сексуальність подається

"як самоціль" або ж де люди одягаються "невідповідно до статі, з якою вони народилися".

Також поправки дозволять призупинити угорське громадянство людей з подвійним громадянством, які отримують іноземну підтримку і "можуть становити загрозу для незалежності Угорщини".

"Ця зміна є частиною ширших зусиль протистояти тому, що офіційні особи описують як фінансовані з-за кордону мережі політичного тиску, які підривають угорську демократію та суверенітет", - заявив Ковач.

Також ухвалені зміни стосуються обмежень виконавчої влади у питанні призупинення дії законів під час надзвичайного стану, розширення повноважень місцевої влади щодо питань операцій з нерухомістю, умов проживання та податків.

Крім того, вони забороняють "наркотики в усіх формах - від виробництва до реклами".

У СЛОВАЧЧИНІ УХВАЛИЛИ СУПЕРЕЧЛИВИЙ ЗАКОН ПРО НАГЛЯД ЗА НЕУРЯДОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

Ухвалений у Словаччині закон, який опозиція називала "російським", вимагає від НУО розкривати джерела фінансування та імена донорів. Втім, через протести з

нього виключили окремі суперечливі формулювання.

Парламент Словаччини у середу, 16 квітня, ухвалив суперечливий закон, який посилює нагляд за неурядовими організаціями (НУО), зокрема, вимагає від них розкривати джерела фінансування та імена основних донорів, пише dra. Відповідний законопроект був розроблений урядом прем'єр-міністра Роберта Фіцо і позиціонувався як крок до більшої прозорості.

Однак критики кажуть, що закон насправді розроблено для залякування представників громадянського суспільства та придушення "інакомислення". Вони побоюються, що ці зміни можуть негативно вплинути на наглядові організації та правозахисні групи, пише агентство dra.

Останніми тижнями у Словаччині проходили багатотисячні протести проти цього законопроекту, найбільші з яких організовувала група "Мир Україні".

"Словаччина поступово залишає цивілізовану Європу, тому що Роберт Фіцо вирішив правити, як Путін - без критики і без стримувань", - наголошували в групі.

Опозиція назвала цей закон "російським", посилаючись на аналогічне законодавство в Росії, яке суворо обмежує діяльність НУО. Гасло "Ні російському закону!" стало одним із цільних на протестах.

Фіцо відкидав ці звинувачення і звинувачував протестувальників у "поширенні брехні".

Як зазначає д-р, тиск громадськості все ж приніс певні результати. Перед остаточним голосуванням з закону вилучили окремі найбільш суперечливі формулювання, зокрема пропозицію позначити НУО як "лобістські групи".

Якщо президент країни Пітер Пеллегріні не накладе вето, то закон, як очікується, набуде чинності 1 червня.

УКРАЇНА НІКОЛИ ЮРИДИЧНО НЕ ВИЗНАЄ КРИМ РОСІЙСЬКИМ, ЦЕ ПОЗА КОНСТИТУЦІЄЮ - ЗЕЛЕНСЬКИЙ

Україна ніколи не визнає окупацію Криму Росією, адже це суперечить Конституції та суверенітету держави, заявив президент Зеленський на пресконференції.

Інформація, оприлюднена в американських ЗМІ, про можливість визнання Криму російським у межах мирної угоди, а також інші пропозиції щодо "мирного плану" - не є офіційною позицією Вашингтона, Київ не отримував таких сигналів на високому рівні. Про це у вівторок, 22 квітня, заявив президент України Володимир Зеленський під час конференції.

Він зазначив, що Україна не піде на такий крок щодо анесованого Криму, як і стосовно інших окупованих територій. "Україна не визнає юридично окупацію Криму. Це наша територія, територія народу України. Ми не маємо про що говорити на цю тему - це поза нашою Конституцією", - заявив президент, якого цитує "Суспільне".

"Як тільки ми починаємо говорити про Крим, про наші суверенні

території, ми заходимо в формат затягування війни - саме цього хоче Росія. Ми вже 12-й рік воюємо. Це і є відповідь на питання, чи можна з Росією домовитись по територіях", - зазначив також президент.

Також Зеленський підкреслив, що попри заяви із США про неможливість приєднати Україну до НАТО, Київ не має наміру відмовлятися від вступу до Альянсу без надання чітких гарантій безпеки. Він зауважив, що Вашингтон, попри ці заяви, юридично жодного рішення не ухвалював з приводу нерозширення НАТО.

Український президент водночас визнав, що США і РФ, ймовірно, ведуть діалог щодо майбутнього України в НАТО, але підкреслив, що рішення має ухвалюватися за участі самої України. Так само лише за участі української сторони мають відбуватися будь-які домовленості щодо Запорізької атомної електростанції. Президент підкреслив, що офіційних пропозицій щодо нейтрального статусу Запорізької АЕС не надходило.

Нагадаємо, раніше видання The Wall Street Journal повідомило, що план США щодо припинення війни передбачає можливість визнання Вашингтоном анексії Криму та відмову від розгляду питання вступу України в НАТО. Ще одна ідея - визнання території навколо ЗАЕС нейтральною. За останніми даними видання Washington Post, США представлять цю пропозицію на наступному раунді переговорів у Лондоні 23 квітня. Пропозиція також включатиме і заморозку лінії фронту в рамках мирної угоди і скасування санкцій проти РФ. В обмін на це, як вважають у Вашингтоні, Москва має припинити воєнні дії в Україні.

Наступний раунд переговорів щодо мирного врегулювання пройде у Лондоні за участі представників США, ЄС та України. Нині США чекають на відповідь

Києва, яка, ймовірно, буде представлена уже на цій зустрічі. Якщо буде зближення між американською, європейською та українською позиціями, пропозиції можна буде направити до Москви, зазначає WP. Наприкінці тижня у Москві чекатимуть з пропозиціями спецпредставника американського президента Стіва Віткоффа. На пресконференції у вівторок Зеленський розповів, що українська делегація у складі топпосадовців матиме мандат на обговорення безумовного або часткового припинення вогню.

"Ми готові до цієї стадії. Ми готові також зафіксувати, що після припинення вогню ми готові сідати в будь-якому форматі, щоб не було ніякого глухого кута", - цитує президента "Укрінформ".

Також Зеленський заявив, що готовий зустрітись із Трампом у Ватикані 26 квітня, куди обидва президенти приїдуть на церемонію прощання з Папою Римським Франциском.

В США КОНГРЕСМЕН-ДЕМОКРАТ ІНІЦІЮВАВ ІМПІЧМЕНТ ТРАМПУ

Конгресмен-демократ Шрі Танедар, серед іншого, закидає Трампу корупцію, зловживання владою, перешкоджання правосуддю та міжнародну агресію.

Конгресмен-демократ від штату Мічиган Шрі Танедар подав до Палати представників США сім статей про імпічмент президенту Дональду Трампу. Конгресмен звинувачує Трампа у серйозних порушеннях: перешкоджанні правосуддю та зловживанні виконавчою владою, узурпації повноважень щодо асигнувань, зловживанні торговельними повноваженнями та

міжнародній агресії, зокрема шляхом підвищення митних тарифів. Також Танедар закидає Трампу порушення Першої поправки до Конституції США, зокрема в частині свободи слова, створення Департаменту державної ефективності (DOGE), який конгресмен вважає незаконним, та надання "неконституційних" повноважень бізнесмену Ілону Маску, який ним опікується. Також Танедар закидає президенту США хабарництво й корупцію й "тиранічне" перевищення повноважень.

"Я представив статті імпичменту проти президента Трампа. Коли Трамп ігнорує Конституцію, Конгрес і суди, він не "бореться за Америку". Він руйнує її і ставить під загрозу нашу демократію", - наголосив Танедар у дописі в X, оприлюдненому у понеділок, 28 квітня (за місцевим часом).

Видання Axios звертає увагу, що це перший випадок цього року, коли демократ у Палаті представників спробував оголосити імпичмент Трампу або члену його адміністрації. Водночас автори статті вважають, що він "майже напевне" не буде останнім.

"Ці заходи майже напевне ні до чого не призведуть, особливо з огляду на те, що республіканці контролюють як Палату представників, так і Сенат", - роблять висновки автори видання.

У Білому домі коментарів виданню не надали.

Тим часом рейтинг схвалення Трампа за підсумками 100 днів його перебування на посаді виявився нижчим, ніж у будь-якого президента США від початку проведення таких опитувань, тобто за 80 років: 55 відсотків американців висловилися про діяльність глави Білого дому негативно і лише 39 відсотків підтримали його дії. Про це свідчать результати спільного опитування 2464 виборців США,

проведеного компанією Ipsos, телекомпанією ABC News і газетою The Washington Post (WP).

"Більшість американців кажуть, що президент "заходить надто далеко", намагаючись розширити повноваження глави держави, звільняючи державних службовців, щоб скоротити розмір федеральної робочої сили, закриваючи федеральні агенції та вживаючи заходів проти політичних опонентів", - коментує WP результати опитування.

"СТАЛО ЩЕ ГІРШЕ". ДОПОВІДЬ AMNESTY INTERNATIONAL ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ

У своєму новому щорічному звіті міжнародна організація Amnesty International повідомила про погіршення ситуації з правами людини у світі. Про те, що відбувається в Україні, ФРН, Білорусі та РФ - у DW.

Міжнародна організація Amnesty International опублікувала свій щорічний звіт про стан прав людини у світі. За версією правозахисників, ситуація з правами людини погіршилася в більшості пострадянських країн.

На окупованих Росією територіях України триває ідеологічна обро-

бка дітей у школах, а також політика загальної "русифікації", впливає зі звіту Amnesty International. Так, з 1 грудня 2024 року на окупованих РФ територіях Луганської та Донецької областей перестали діяти раніше видані документи - їх необхідно було замінити на російські паспорти. Інакше ті, хто цього не зробить, будуть прирівняні до іноземних громадян.

У звіті AI також ідеться про масові випадки катувань і жорстокого поводження як щодо українських цивільних, так і щодо військовополонених. Близько 97 відсотків українських військових, які потрапили в полон, під час розмов із місією ООН з прав людини розповіли про важкі умови утримання і тортури, зокрема побиття, удари струмом, сексуалізоване насильство, позбавлення сну та імітації страт. При цьому, як зазначають

аналітики, Росія не надала спостерігачам ООН доступу до місць утримання українських цивільних і військових полонених на окупованих територіях.

У розділі звіту, присвяченому Україні, наголошується, що значна частина нинішніх проблем у країні була спричинена війною РФ проти країни. Водночас Amnesty

International повідомляє про скарги низки "провідних ЗМІ" на тиск з боку влади.

Крім того, як ідеться у доповіді, в Україні тривало переслідування за статтею про "виправдання агресії Росії проти України". Втім, за даними на листопад 2024 року, кількість таких справ зменшилася на 29 відсотків порівняно з 2023 роком.

У серпні в Україні набув чинності закон про заборону "релігійних організацій, афілійованих із центрами впливу", розташованих в країнах, що здійснюють "збройну агресію проти України". Під його дію потрапила Українська православна церква (УПЦ МП), яка, на думку української влади, зберігає зв'язки з Москвою. Їй надали 9 місяців для повного розриву цих зв'язків.

В Amnesty також згадали про "непропорційні, свавільні або дискримінаційні" методи призову на військову службу, які викликали негативну реакцію в українському суспільстві. Серед іншого, йдеться про припинення прийому заяв на денне навчання в аспірантурі на платній основі як для чоловіків, так і для жінок, які не підлягають обов'язковому призову.

За даними Amnesty International, російська влада за рік порушила щонайменше 98 справ, пов'язаних із критикою війни проти України. Ще 114 судових процесів було розпочато за статтею про "виправдання тероризму". Під час акцій протесту після смерті опозиціонера Олексія Навального в колонії у лютому 2024 року в різних регіонах РФ було затримано щонайменше 387 людей, десятки з них притягнули до адміністративної відповідальності. У тому ж місяці силовики затримали 30 людей, переважно журналістів, які висвітлювали демонстрації руху дружин мобілізованих росіян "Шлях до дому".

Упродовж минулого року в Росії "іноземними агентами" було визнано 169 організацій, медіа та фізичних осіб. Ще 65 організацій оголосили "небажаними".

У звіті AI також зазначається, що репресіям з боку російської влади піддаються різні групи населення. Зокрема, віряни - "Свідки Єгови" та православні священники з антивоєнною позицією. Крім них, від дій держави страждають представники ЛГБТ-спільноти, яку в РФ визнали "екстремістською", а також мігранти. Окремо наголошується на тяжких умовах, в яких утримуються засуджені з політичних мотивів громадяни Росії.

У Білорусі, згідно зі звітом Amnesty International, влада продовжила боротися з будь-якими формами публічної критики та використовувала судову систему для покарання всіх, хто не згоден із її політикою. Посилився тиск на незалежні медіа та громадські організації.

Поширеними залишаються тортури та інші форми жорстокого поводження, при цьому їхні виконавці здебільшого залишаються безкарними. Також широко застосовуються "насильніцькі зникнення" ув'язнених. Тривають репресії проти білоруської ЛГБТ-спільноти.

Окремо автори звіту наголосили, що офіційний Мінськ протягом минулого року не припинив практику витіснення біженців і мігрантів через кордон із країнами Євросоюзу.

Розділ звіту Amnesty, присвячений Німеччині, починається з повідомлення про депортацію 28 осіб до Афганістану в серпні 2024 року. На думку правозахисників, це порушує принцип, що забороняє вислання людей до країн, де їм може загрожувати небезпека. При цьому в звіті не згадується, що депортовані були засуджені у ФРН і, за словами уряду, не мали права залишатися в країні. Адже відпо-

відно до Конвенції про статус біженців, захищену особу можна депортувати, якщо є підстави вважати її "загрозою для безпеки країни" або її населення.

За оцінкою Amnesty International, поліція у ФРН застосовувала силу під час демонстрацій на захист клімату та проти пропалестинських активістів. Один із прикладів - заборона правоохоронців на проведення "Палестинського конгресу" в Берліні, який замість запланованих трьох днів тривав менше двох годин. Причиною втручання став виступ палестинського письменника Салмана Абу Сітті, який в есе висловив розуміння бойовикам ХАМАС, що вчинили теракт проти Ізраїлю 7 жовтня 2023 року.

Правозахисники також розкрили кували уряд Німеччини за низку заходів, що посилюють міграційне законодавство. Серед них - скорочення соціальних виплат для шукачів притулку, чії заяви розглядаються в інших країнах ЄС відповідно до Дублінського регламенту. Така практика, вважають в Amnesty International, призводить до "непропорційного зменшення пільг" для шукачів статусу біженця. Інші зміни в міграційному законодавстві, на думку авторів звіту, можуть підвищити ризики расової дискримінації.

Amnesty International також повідомляє про зростання насильства над жінками у Німеччині у 2023 році. За офіційними даними, на 56,3 відсотка зросла кількість міжогінних злочинів на ґрунті ненависті, на 25 відсотків - випадки насильства в інтернеті, на 6,9 відсотка - злочини, пов'язані з торгівлею людьми, на 6,2 відсотка - сексуалізоване насильство, і на 5,6 відсотка - домашнє насильство. Кількість жінок, убитих нинішніми або колишніми партнерами, зросла на 16,5 відсотка.

У завершенні розділу Берлін звинувачують у постачанні зброї Ізраїлю та Саудівській Аравії.

ПАРЛАМЕНТ УГОРЩИНИ СХВАЛИВ ВИХІД КРАЇНИ З-ПІД ЮРИСДИКЦІЇ МКС

Угорщина відмовляється "бути частиною політизованого інституту" Міжнародного кримінального суду в Гаазі, заявив глава угорського МЗС Петер Сіярто після рішення парламенту.

Угорський парламент підтримав у вівторок, 29 квітня, рішення про вихід країни з-під юрисдикції Міжнародного кримінального суду (МКС) у Гаазі. Про це повідомив міністр закордонних справ Угорщини Петер Сіярто.

"Ми відмовляємось бути частиною політизованого інституту, який втратив свою неупередженість та довіру", - написав він у соціальній мережі X.

У суді в Гаазі раніше зазначали, що "держава-учасниця не звільняється через свій вихід від зобов'язань, що випливають з Римського статуту, поки вона була його учасницею".

Угорщина підписала Римський статут у 1999 році та ратифікувала його через два роки.

За прогнозами експертів, процес виходу може тривати близько року. Про його запуск оголосили в квітні на тлі візиту в Угорщини прем'єр-міністра Ізраїлю Біньяміна Нетаньяху, щодо якого діє ордер МКС на арешт. Прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан стверджував, що МКС "став політизованим, про що свідчать його рішення щодо Ізраїлю".

21 листопада 2024 року МКС видав ордери на арешт Нетаньяху та колишнього міністра оборони Ізраїлю Йоава Галанта у зв'язку з ді-

ями ізраїльських військових у Секторі Гази. Орбан тоді різко засудив цей крок і пообіцяв запросити Нетаньяху до Будапешта, проігнорувавши вимогу Гааги.

У березні 2023 року МКС видав ордер на арешт президента Росії Володимира Путіна та уповноваженої з прав дитини в Росії Марії Львової-Белової. Їх підозрюють у воєнних злочинах, скоєних під час війни РФ проти України. У вересні 2024 року Монголія проігнорувала ордер на арешт Путіна під час його візиту до цієї країни.

ПАРТІЮ АДН ВИЗНАЛИ В НІМЕЧчині ПРАВОЕКСТРЕМІСТСЬКОЮ

Федеральне відомство з охорони Конституції Німеччини віднесло партію "Альтернатива для Німеччини" до правоекстремістських на федеральному рівні.

Федеральне відомство з охорони Конституції (BfV) віднесло партію "Альтернатива для Німеччини" (АдН) до правоекстремістських на федеральному рівні. Про це відомство повідомило на своєму сайті у п'ятницю, 2 травня.

Своє рішення відомство обґрунтувало "екстремістським характером партії в цілому, яка нехтує людською гідністю". Зазначається, що відповідну оцінку відомство зробило "після ретельної та всебічної експертної перевірки".

Цей статус має полегшити владі використання таємних методів спостереження за АдН, наприклад, шляхом вербування секретних інформаторів та перехоплення комунікацій, зазначає Reuters.

Як пояснила німецька спецслужба, підозри в тому, що партія переслі-

дує цілі, спрямовані проти вільного демократичного порядку, підтвердилися і "багато в чому перетворилися на впевненість". "Пануюче в партії розуміння народу за етнічною та родовою ознакою несумісне з базовим вільним демократичним порядком", - заявили у відомстві.

За оцінкою Федерального відомства з охорони Конституції, мета АдН - виключити певні групи населення з рівної участі в житті суспільства. Зокрема, АдН вважає громадян Німеччини, які є вихідцями із країн, де переважає мусульманське населення, "нерівноправними представниками німецького народу за етнічним визначенням", вказує спецслужба.

За словами заступників глави відомства Зінана Зелена (Sinan Selen) і Зільке Вільмса (Silke Willems), заяви і позиції партії в цілому, а також її провідних представників порушують принцип людської гідності.

Своєю чергою виконувачка обов'язків міністерки внутрішніх справ Німеччини Ненсі Фезер (Nancy Faeser) наголосила, що АдН проводить кампанію проти вільного демократичного порядку. "Альтернатива для Німеччини" представляє етнічну концепцію, яка дискримінує цілі групи населення та ставиться до громадян з міграційною історією як до німців другого сорту, - йдеться у заяві Фезер. - Їхнє етнічне ставлення відображається в расистських заявах, особливо щодо іммігрантів та мусульман".

Раніше в Німеччині правоекстремістськими були визнані земельні організації "Альтернативи для Німеччини" в Тюрингії, Саксонії та Саксонії-Ангальт.

АдН була заснована у 2013 році як партія євроскептиків. Згодом партія зсунулася вправо, її ультраправе "крило" посилювалося, але було формально розпущене. Останніми

роками популярність партії в Німеччині зростала, сьогодні вона представлена в Бундестазі та в багатьох земельних парламентах.

ПОЛЬЩА ЗАКИДАЄ РФ ВТРУЧАННЯ У ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ

Вибори президента Польщі відбудуться 18 травня. На цьому тлі Росія поширює дезінформацію у поєднанні з гібридними атаками на критичну інфраструктуру Польщі, заявив міністр цифровізації країни Кшиштоф Гавковський.

Уряд Польщі закидає Росії втручання в президентську виборчу кампанію. Йдеться про поширення дезінформації у поєднанні з гібридними атаками на критичну інфраструктуру країни, заявив міністр цифровізації Кшиштоф Гавковський на оборонній конференції у Варшаві у вівторок, 6 травня.

"Під час нинішніх президентських виборів у Польщі ми зіткнулися з безпрецедентною спробою Росії втрутитися у виборчий процес", - заявив Гавковський. Це відбувається шляхом "поширення дезінформації в поєднанні з гібридними атаками на критичну інфраструктуру Польщі з метою паралізувати нормальне функціонування держави", пояснив міністр і додав, що Польща як хаб доставки допомоги Україні стала головною цілью для російських диверсій, кібератак і дезінформації.

За даними Гавковського, російська військова розвідка ГРУ подвоїла свою активність у Польщі в поточному році порівняно з 2024 роком. За його словами, ГРУ вербує людей через інтернет для поширення неправдивої інформації серед польських громадян.

Польща є членом ЄС і НАТО та одним з найважливіших політичних і військових прихильників України, яка зазнає нападу з боку Росії. Вона також відіграє центральну роль як логістичний центр для військової допомоги Заходу Києву.

Нового президента Польщі обиратимуть 18 травня. Чинний президент Польщі Анджей Дуда після десяти років перебування на посаді не може балотуватися на вибори. Фаворитами виборчих перегонів вважаються мер Варшави Рафал Тшасковський, який балотується від ліберально-консервативного табору прем'єр-міністра Дональда Туска, та безпартійний історик Кароль Навроцький, який балотується від націонал-консервативної опозиційної партії "Право і справедливість". Якщо жоден з кандидатів не набере понад 50 відсотків голосів у першому турі, другий тур виборів президента відбудеться 2 червня.

ЄВРОПАРЛАМЕНТ ЗНЯВ ІМУНІТЕТ З ПРОРОСІЙСЬКОГО ДЕПУТАТА У СПРАВІ ПРО ПІДКУП

Європарламент вдруге проголосував за позбавлення депутатського імунітету члена АдН Петра Бистрона. Цього разу - у справі зі звинуваченнями у "пасивній корупції" та діяльності на користь Росії.

Європарламент у вівторок, 6 травня, проголосував за позбавлення недоторканності німецького євродепутата від крайньої правої групи "Європа суверенних націй" Петра Бистрона (Petr Bystron), який обрався до законодавчого органу ЄС під час виборів 2024 року від правопопулістської партії "Альтернатива для Німеччини"

(АдН). "Європарламент постановляє зняти імунітет з Петра Бистрона", - йдеться у рішенні ЄП, підготовленому на основі доповіді юридичного комітету.

Із клопотанням про зняття з Бистрона депутатського імунітету до Європарламенту звернувся головний прокурор Мюнхена у зв'язку із розслідуванням звинувачень, висунутих євродепутату відповідно до низки статей Кримінального кодексу Німеччини, а саме "щодо ймовірних злочинів за щонайменше шістьма пунктами звинувачень у пасивній корупції, відмиванні грошей та шахрайстві, а також щонайменше п'яти пунктах звинувачень в ухиленні від сплати податків", пояснюється у рішенні ЄП.

Звинувачення щодо Петра Бистрона стосуються періоду, коли він був депутатом Бундестагу. Йдеться, зокрема, про справу щодо поширення російської пропаганди та підкупу європейських політиків за посередництва інтернет-сайту новин Voice of Europe, яка набула розголосу у березні 2024 року.

У рішенні Європарламенту йдеться, що, "починаючи з невизначеного часу у 2020 році Бистрон міг, серед іншого, отримувати готівкові платежі особисто або отримувати перекази у криптовалюті від оператора проросійського інтернет-сайту Voice of Europe в обмін на своє зобов'язання виступати та голосувати як член національного парламенту в інтересах російського уряду". У документі також перераховуються дати, коли німецький політик клав "значні суми" на банківський рахунок, "що належить компанії, єдиним акціонером та керівником якої є він сам" і вказується те, що Бистрон "намагався приховати" джерела походження цієї готівки.

При цьому наголошується, що починаючи з 2022 року під час обговорень у Бундестазі питань, пов'язаних з Росією, Бистрон "голосу-

вав у спосіб, який найбільше відповідав інтересам російського уряду, і щонайменше у двох виступах перед німецьким Бундестагом відстоював проросійську позицію".

Європарламент позбавив Петра Бистрона недоторканності вже за другим запитом Німеччини. У квітні цього року євродепутати проголосували за зняття імунітету з Бистрона у справі щодо використання символіки неконституційних і терористичних організацій. Вона стосувалася випадку, коли у липні 2022 року, після звільнення з посади посла України у ФРН Андрія Мельника, Бистрон опублікував у соцмережах фотоколлаж, що зображав німецьких впливових політиків, які нібито підносять руку в гітлерівському привітанні, із підписом: "Бувай, Мельнику! Німецькі політики махають на прощання!".

У ЄВРОПАРЛАМЕНТІ ЗАСТЕРЕГЛИ ВІД ОБМІНУ МИРУ НА ТЕРИТОРІЇ У ВІЙНІ РФ В УКРАЇНІ

Під час дебатів у Європарламенті пролунали заклики пришвидшити членство України в ЄС та надати Києву більше військової допомоги, а також застереження від "обміну миру на територію".

Нарощування військової підтримки Києва, послаблення економіки Росії шляхом повної відмови

від російських енергоносіїв та пришвидшення вступу України до ЄС можуть гарантувати встановлення тривалого миру. Такі заклики прозвучали під час двогодинних дебатів "Підтримка ЄС справедливого, сталого та всеохоплюючого миру в Україні" в середу, 7 травня, у Європарламенті в Страсбурзі.

Те, як завершиться війна в Україні, сформує європейський континент для прийдешніх поколінь, оскільки "погані домовленості" щодо миру в Україні заохотять Росію до нових агресивних дій, заявила очільниця Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн (Ursula von der Leyen), яка взяла участь у дебатах. "Наше завдання - допомогти Україні бути сильною для того, щоб протистояти нападу Путіна і вести мирні переговори на власних умовах", - сказала вона. За словами глави Єврокомісії, ЄС вже надав Україні військову допомогу на 50 мільярдів євро, але тепер "ми повинні перейти від логіки допомоги до логіки інтеграції наших військових

індустрій" і розмішувати оборонні замовлення безпосередньо на українських підприємствах.

У Єврокомісії переконані, що прибутки від продажу нафти та газу є основним джерелом фінансування війни в Україні. "В інтересах нашої безпеки зупинити фінансування військової скарбниці Путіна, і для

цього ми повинні припинити витрачати мільярди на закупівлю російських енергоносіїв", - сказала фон дер Ляєн. Вона повідомила, що на момент початку війни ЄС витрачав 12 мільярдів євро на місяць для закупівлі викопного палива з РФ, проте на сьогодні ця цифра скоротилася до 1,8 мільярда євро на місяць.

Вона застерегла євродепутатів політичних сил, які виступають за те, щоб Європа знову поновила поставки російських енергоносіїв. "Це буде помилка історичного масштабу, і ми ніколи не дозволимо, щоб це сталося", - заявила очільниця Єврокомісії. Вона також повідомила, що серед нових заходів, спрямованих на скорочення енергозалежності ЄС від Росії, котрі пропонує Єврокомісія, - заборона на нові енергетичні угоди з РФ та спотові контракти до кінця 2025, заборона купівлі російського газу, що надходить до ЄС як по трубопроводах, так і у формі скрапленого газу (СПГ) до кінця 2027 року, а також жорсткіші заходи контролю за російським "тіньовим флотом". "Ера російського викопного палива в Європі наближається до завершення", - зазначила фон дер Ляєн.

Щодо безпеки України, то її найліпшою гарантією є членство в ЄС, переконана голова Єврокомісії. "Ми багато працюємо з Україною, щоб відкрити перший кластер переговорів про вступ і щоб відкрити всі кластери у 2025 році", - заявила вона і закликала "прийняти Україну до нашого союзу".

Солідарність з позицією Єврокомісії висловили представники більшості політичних груп Європарламенту. "Ми підтримуємо Україну в її прагненні до припинення вогню та справедливого та сталого миру. Ми підтримуємо Україну в її прагненні вступити до ЄС. Між цією короткостроковою метою та довгостроковими цілями ми підтриму-

емо Україну цивільним та військовим обладнанням та досвідом, поки вона невпинно працює над модернізацією власного виробництва зброї", - заявив німецький євродепутат від фракції Європейської народної партії Міхаель Галер (Michael Gahler).

Французький євродепутат від групи соціалістів Рафаель Глюксман розкритикував представників ультраправих та -лівих сил у ЄП, які вважають, що Україна має погодитися на територіальні поступки Росії та припинити боротьбу. "Білий прапор, про який ви говорите, - це не прапор миру, це прапор державної зради. Він принесе війну, руйнування та кінець європейського проєкту. Сподіватися обміняти мир на територію - це одночасно безчестя та ілюзія", - завив політик.

Лише повага до суверенітету та територіальної цілісності країн можуть гарантувати мир у сучасній Європі, переконана представниця групи лібералів, німецька євродепутатка Марі-Агнес Штрак-Ціммерманн (Marie-Agnes Strack-Zimmermann). "Справедливий мир означає: Україна має бути членом цього парламенту. Україна має бути відбудована, зокрема за рахунок коштів Росії, щоб росіяни усвідомили руйнування, які відбуваються зараз", - сказала вона.

У КИШИНЕВІ ЗАБОРОНЯТЬ ГЕЙ-ПАРАД: ЯК ЦЕ ПОВ'ЯЗАНО З ВИБОРАМИ?

Муніципальна рада Кишинєва заборонила проводити в столиці фестиваль ЛГБТ, а мер міста підписав указ про заборону пропаганди ЛГБТ у школах. Із чим пов'язане це

рішення і який його політичний контекст?

П'ятиденний фестиваль LGBT+ Moldova Pride, запланований у Кишинєві на середину червня, опинився під загрозою. Центр Genderdoc-M, що займається захистом прав сексуальних меншин, 13 травня анонсував його проведення під девізом: "Не грайте з 5 відсотками". Але вже за два дні муніципальна рада столиці проголосувала за запропонований мером міста Іоном Чебаном проєкт заборони будь-яких заходів ЛГБТ-спільноти на території Кишинєва. Під заборону підпадають не тільки марші, а й інформаційні кампанії та інші заходи, "спрямовані на просування сексуального і гендерного різноманіття".

Нібито для "захисту громадського порядку та інтересів дітей" за рішення проголосували 27 із 51 члена ради. Заборону підтримали прихильники партії Іона Чебана "Національний альтернативний рух" (MAN) і опозиційних партій соціалістів (ПСРМ) і комуністів (ПКРМ). Депутати проєвропейської партії "Дія і солідарність" (PAS) на знак протесту покинули зал засідань.

Іон Чебан підписав також окремий указ, що забороняє ЛГБТ-пропаганду в столичних школах. У відповідь міністр освіти Молдови Дан Перчун назвав озвучену мером проблему "політичною вигадкою" з метою відвернути увагу від міських проблем. Наприклад, Кишинів досі не ухвалив муніципального бюджету, а школи й дитячі садки переповнені, зазначив міністр.

У навчальні заклади Кишинєва справді надійшли розпорядження про заборону "пропаганди ЛГБТ", зазначає директорка центру Genderdoc-M Анжеліка Фролова. Але ось фактів виявлення такої пропаганди поки що не виявлено. Це говорить про те, що мер Кишинєва заборонив те, чого насправді не було. До того ж мерія не має

права втручатися в освітній процес, вказує вона.

Позиція Genderdoc-M така, що у громадян Молдови є право на свободу зібрань, яке не може бути обмежене. Заборонити акцію може тільки суд у разі, якщо відомо, що вона не буде мирною. "Тому мерія не може заборонити ЛГБТ-марш, її рішення не має юридичної сили", - стверджує Анжеліка Фролова.

Заборону, продовжує вона, ще має затвердити державна канцелярія, і, можливо, її не буде схвалено і вона не набуде чинності. Але водночас, визнає правозахисниця, у Молдові вже багато разів зривали акції ЛГБТ.

Загалом у Кишинєві було проведено 23 ЛГБТ-фестивалі, а маршів у їхніх рамках - 12. Тобто, половина була заборонена. З 2008 року схема виглядала так: тодішній мер у п'ятницю ввечері звертався до суду, і акція зависала, а в понеділок апеляційна палата скасовувала рішення. Виходило, що і заборони начебто немає, і марш провалено. "А в 2013 році ми просто порушили рішення суду, вважаючи його незаконним, і вийшли на вулицю", - згадує Анжеліка Фролова і не приховує, що подібне повториться і тепер.

Іон Чебан і його партія MAN готується до виборів, він розраховує на частину електорату соціалістів, за яких голосують гомофоби, а також на голоси проєвропейськи налаштованих громадян із консервативними поглядами. У цьому випадку ЛГБТ - це легка мішень для пошуку політиками внутрішнього ворога, продовжує директор Genderdoc-M.

"Тут точно є політичний флірт з ультраконсервативним електоратом", - погоджується експерт спільноти WatchDog Андрій Курерару. У Молдові, нагадує він, у середині квітня затвердили дату проведення парламентських виборів - 28 вересня, і буквально за кілька тижнів з'явилася пропозиція лідера соціалістів Ігоря Додона

заборонити гей-парад і навіть запровадити кримінальну відповідальність за пропаганду ЛГБТ серед дітей. Іон Чебан занадто швидко цю пропозицію підтримав, зазначає Андрій Курерару і допускає, що між партією MAN і соціалістами може бути негласна домовленість, щоб отримати піар-дивіденди на темі ЛГБТ-скандалу.

Водночас партія Іона Чебана, що має підтримку в столиці, але слабка в регіонах, ще наприкінці січня увійшла в політичний блок "Альтернатива", який заявлений як проєвропейський. До нього увійшли також ексгенпрокурор Олександр Стояногло, який посів друге місце на президентських виборах 2024 року, політики Іон Кіку і Марк Ткачук.

Тепер же ситуація схожа на саботаж європейської інтеграції за грузинським сценарієм, зазначає Андрій Курерару. Іон Чебан наприкінці квітня зустрівся на закритому заході в Бухаресті з сином Дональда Трампа і тепер використовує схожу риторику, за прикладом того, що роблять у Румунії ультраправі політики Келін Джорджеску і Джордже Сіміон.

Раніше Іон Чебан був ідеологом соціалістів, нагадує експерт, і тепер він розкриває свою реальну позицію, яка може стати "червоним прапором" для євроінтеграції. У європейських партнерів, пояснює Курерару, можуть виникнути сумніви, що права людини в Молдові дотримуються, якщо на місцевому рівні ухвалюються такі рішення. І це сигнал Москві, що партія MAN і блок "Альтернатива" близькі до проросійського курсу і навіть щось вирішують у Молдові.

Лідер ПСРМ Ігор Додон наступного дня після ухвалення рішення про заборону ЛГБТ-фестивалю вказав на роль голосів муніципальних радників від його партії. Ба більше, він пообіцяв, що якщо соціалісти стануть частиною парламентської більшості після осінніх

виборів, то публічні акції ЛГБТ будуть заборонені в Молдові через ухвалений у парламенті закон.

Водночас речник фракції PAS у муніципальній раді Серджіу Беженарь у коментарі DW пояснив, що радники фракції залишили зал засідань під час обговорення заборони, оскільки саме по собі таке питання не входить до компетенції Кишинівської міськради. Проект розпорядження Іона Чебана, пояснює він, суперечить чинному законодавству, а в Молдові будь-яка людина має право організовувати заходи за допомогою простого повідомлення, поданого в мерію.

ТУСК ПРО ЗАЯВУ КАНДИДАТА В ПРЕЗИДЕНТИ ПРО УКРАЇНУ: ДЕРЖЗРАДА

"Останнє, що Польща має робити - це реалізовувати або підтримувати вимоги Путіна", - заявив прем'єр про слова Навроцького.

Слова кандидата в президенти від партії "Право і справедливість" (ПіС) Кароля Навроцького про те, що Польща ніколи не підтримає вступ України в НАТО є державною зрадою, заявив у четвер, 23 травня, польський прем'єр-міністр Дональд Туск в ефірі телеканалу TVN24.

"Кандидат у президенти Польщі, який лише для того, щоб сподоба-

тися в одній програмі пану Менцену (лідер ультраправої партії "Конфедерація". - Ред.), заявляє, що Польща ніколи не погодиться на вступ України до НАТО - для цього немає кращого терміна, ніж державна зрада", - сказав Туск.

Він наголосив, що це "один з найбільших скандалів виборчої кампанії", оскільки Навроцький "ставитиме під сумнів і викидає на смітник" одне з найважливіших позитивних рішень колишнього президента Польщі Леха Качинського від партії "ПіС".

"Було небагато питань, щодо яких вдалося досягти повного консенсусу, повної солідарності між покійним президентом Лехом Качинським і мною, коли я був прем'єром. Це радше був конфлікт і політична конфронтація. Але в пи-

танні України, її суверенітету, її прозахідного курсу і членства в НАТО - була повна згода", - нагадав Туск.

Це, за його словами, є фундаментальним з точки зору безпеки Польщі. "Останнє, що Польща має робити - це реалізовувати або підтримувати вимоги Путіна", - наголосив польський прем'єр, додавши при цьому, що Польща не відправлятиме своїх солдатів в Україну.

Свою заяву про Україну Навроцький зробив на початку тижня під час розмови на YouTube-каналі з

лідером ультраправої партії "Конфедерація" Славоміром Менценом і своїм опонентом на виборах - мером Варшави Рафалом Ташковським, котрого висунув ліберально-демократичний опозиційний блок "Громадянська коаліція".

Менцен запропонував обом політикам підписати декларацію, яка складається з восьми пунктів. Два з них стосувалися України: "Я не дозволю відправляти польських солдатів на територію України" та "Я не підпишу закон про ратифікацію вступу України в НАТО".

Навроцький, коментуючи пункт щодо польських солдатів на території України, заявив: "Я відправляю польських бізнесменів, коли Україна буде відновлюватися". Щодо України в НАТО, то він пообіцяв не підписувати закон про ратифікацію її вступу.

Як повідомлялося, перший тур виборів президента Польщі, що відбувся в неділю, 18 травня, завершився патом. Тшасковський випередив Навроцького менше, ніж на один відсоток - 31,4 проти 29,5%. Другий тур пройде 1 червня.

Нині опитування агентства Opinia24 зафіксувало незначну перевагу Навроцького - 47 відсотків, тоді як Тшасковського підтримують 45%.

СУД В АВСТРІЇ СКАСУВАВ ВИРОК ЕКСКАНЦЛЕРУ КУРЦУ

Вищий земельний суд у Відні визнав колишнього канцлера Австрії Себастьяна Курца невинним. Курц був засуджений у 2024 році до умовного терміну за надання неправдивих свідчень у межах "Ібіцагейту".

Вищий земельний суд у Відні скасував рішення Віденського земельного суду, який у 2024 році засудив колишнього федерального канцлера Австрії Себастьяна Курца до умовного терміну у справі про надання неправдивих свідчень. Згідно з оголошеною в понеділок, 26 травня, ухвалою суду, сказані 2020 року відповіді Курца в парламентському комітеті з розслідування справи про корупцію не можна вважати неправдивими, оскільки під час його виступу не склалося враження, що він дав повні та остаточні свідчення.

У своєму завершальному виступі в суді 38-річний Курц, який раніше пішов з політики й нині займається бізнесом, неодноразово наголошував, що попереднє рішення суду було для нього незрозумілим. За його словами, він недосить ретельно підготувався до чотиригодинних слухань у парламенті, але його метою завжди було "в жодному разі не говорити неправди" і він відповідав "на всі питання" все, що йому "було відомо".

У лютому 2024 року суд у Відні визнав Себастьяна Курца винним у наданні неправдивих свідчень перед парламентським комітетом, що розслідував гучну справу про корупцію, відому як "Ібіцагейт". Згідно з тодішнім вердиктом суду, ексканцлера засудили до восьми місяців умовно. На думку суду, обвинувачений умисно применшив ступінь свого впливу на призначення членів наглядової ради державного інвестиційного холдингу ÖBAG.

Скандал, який ЗМІ охрестили як "Ібіцагейт", вибухнув у травні 2019 року і спричинив у Австрії величезний резонанс. Тоді набув розголосу відеозапис, зроблений прихованою камерою на віллі на іспанському острові Ібіца в липні 2017 року. На ньому зафіксовано, як колишній віцеканцлер Австрії Гайнц-Крістіан Штрахе (Heinz-Christian Strache) напередодні парламентських виборів у країні у

2017 році обіцяє ймовірний "племінниці російського олігарха" держконтракти в обмін на підтримку його передвиборчої кампанії. Через "Ібіцагейт" Себастьян Курц, якого називали "вундеркіндом" європейських консерваторів, у 2021 році пішов з політики. В Австрії проти нього також триває розслідування у справі про розтрату державних коштів для фінансування фальсифікованих опитувань задля покращення його іміджу.

ЄВРОКОМІСІЯ ЗАНЕПОКОЄНА СТАНОМ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УГОРЩИНІ

Єврокомісар Майкл Макграт висловив занепокоєння станом верховенства права в Угорщині через законопроект про іноземне фінансування неурядових організацій та медіа.

Європейська комісія серйозно занепокоєна ситуацією з верховенством права в Угорщині, заявив у Брюсселі у вівторок, 27 травня, комісар ЄС з питань демократії Майкл Макграт.

Він прокоментував угорський законопроект "Про прозорість суспільного життя", який був внесений до парламенту країни тринадцятого травня.

"Ми вважаємо, що це порушення законодавства ЄС (...) І ми попросили угорський уряд відкликати цей проект закону. А якщо цього не станеться, і якщо вони продовжать законодавчу діяльність та введуть це законодавство, ми готові використати інструменти, які є в нашому розпорядженні", - сказав Макграт, якого цитує агенція Reuters.

Законопроект, зокрема, передбачає надання дозволу для уряду Угорщини вносити неурядові організації та медіа, які отримують іноземне фінансування, у список організацій, які розглядаються як загроза національному суверенітету. Фінансування таких організацій може бути заморожене, а робота - припинена.

18 травня у столиці Угорщини пройшла акція протесту проти скандального законопроекту, ініційованого партією "Фідес". Крім того, понад 80 редакторів провідних європейських новинних агентств підписали петицію із закликом відкликати ініціативу. Підписанти вважають, що ухвалення нового законодавства має на меті придушити критику уряду. Представники ЗМІ також закликали уряди та інституції Європейського Союзу докласти зусиль, щоб запобігти ухваленню закону. 3 критикою законопроекту виступили також неурядові організації та аналітичні центри.

17 країн ЄС у спільній заяві звинуватили Угорщину в порушенні фундаментальних цінностей блоку через ухвалення законів, спрямованих проти ЛГБТК+, повідомляє Reuters.

"Ми надзвичайно стурбовані цими подіями, які суперечать фундаментальним цінностям людської гідності, свободи, рівності та поваги до прав людини", - йдеться у заяві, яку підписали Австрія, Бельгія, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Ірландія, Латвія, Литва, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Словенія, Іспанія та Швеція.

Парламент Угорщини у квітні схвалив зміни до конституції, спрямовані, серед іншого, на обмеження прав спільноти ЛГБТК+. Ці поправки, зокрема, закріплюють в Основному законі, що в Угорщині визнаються лише дві статі - чоловіча і жіноча - які не можуть бути "юридично змінені".

ВЕРХОВНИЙ СУД США ДОЗВОЛИВ СКАСУВАТИ ПРАВОВИЙ СТАТУС 532 ТИСЯЧ МІГРАНТІВ

Верховний суд США дозволив адміністрації Трампа скасувати тимчасовий правовий статус для 532 тисяч мігрантів, який встановила попередня адміністрація. Це може призвести до негайної депортації цих людей.

Верховний суд США у п'ятницю, 30 травня, дозволив адміністрації президента Дональда Трампа скасувати тимчасовий правовий статус для сотень тисяч мігрантів із Венесуели, Куби, Гаїті та Нікарагуа, які проживають у Сполучених Штатах, повідомляє агенція Reuters.

Йдеться про так звану програму "імміграційного умовного звільнення" (immigration parole), яка дозволяла мігрантам тимчасово жити і працювати у США з "нагальних гуманітарних причин або в силу значної суспільної користі". Цей механізм запровадив експрезидент Джо Байден як частину підходу для стримування нелегальної міграції, програма охоплювала 532 тисячі осіб.

Раніше окружний суд у Бостоні заборонив адміністрації Трампа скасувати міграційну програму, проте Верховний суд скасував це рішення.

Після повернення до влади Трамп видав розпорядження скасувати гуманітарні дозволи для мігрантів. Його адміністрація заявила, що це рішення полегшить реалізацію прискореної процедури депортації мігрантів.

Як пише Reuters, група мігрантів, яким було надано такий статус, та американці, які виступають їхніми

спонсорами, подали позов проти урядовців, стверджуючи, що адміністрація порушила федеральний закон, який регулює дії урядових органів. "Вкотре адміністрація Трампа відверто показує зневагу до життя тих, хто справді потребує захисту, позбавляючи їх статусу і роблячи їх нелегалами", - заявила одна з позивачів Герлін Жозеф із гуманітарної організації Haitian Bridge Alliance.

Зокрема, позивачі заявили Верховному суду, що позбавлення статусу може призвести до негайної депортації мігрантів у країни, де багатьом з них загрожують переслідування, небезпека або навіть смерть.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД НІМЕЧЧИНИ ВІДХИЛИВ ДВА ПОЗОВИ ПАРТІЇ ВАГЕНКНЕХТ

Німецька партія "Союз Сари Вагенкнехт" наполягає, що на виборах було порушене її право на рівність можливостей, а також заявляє про нібито неправильну послідовність політичних сил у бюлетені.

Конституційний суд Німеччини відхилив як неприпустимі два позови партії "Союз Сари Вагенкнехт" (ССВ), подані у зв'язку з тим, що їй не вдалося пройти до Бундестагу на дострокових парламентських виборах у лютому.

Про це у вівторок, 3 червня, повідомляє пресслужба КС.

Позови стосувалися положень німецького виборчого права.

Зокрема, ССВ критикувала те, що Бундестаг не ввів правовий інструмент, який можна задіяти, домагаючись перерахунку бюлетенів у разі, коли будь-яка партія не долає п'ятивідсотковий бар'єр через мінімальну нестачу голосів.

Інший позов був пов'язаний з тим, що, на думку ССВ, партії були представлені у виборчих бюлетенях у неправильному порядку.

"Позивач недостатньо обґрунтував по суті можливість порушення його права на рівні шанси", - йдеться в рішенні КС.

На дострокових виборах до Бундестагу, що відбулися 23 лютого, партія Сари Вагенкнехт (Sahra Wagenknecht) набрала 4,98 відсотка голосів і, таким чином, не пододала п'ятивідсотковий бар'єр, необхідний для отримання представництва в парламенті ФРН.

У березні, ще до оголошення офіційних результатів голосування, КС відхилив низку термінових позовів ССВ з вимогою перерахунку голосів.

ГРУЗІЯ СТАЛА ДИКТАТУРОЮ - ДОПОВІДЬ ЄВРОПАРЛАМЕНТУ

У доповіді ЄП йдеться, що після парламентських виборів-2024 Грузія поринула в авторитаризм, тому ЄС має запровадити санкції проти грузинської влади та переглянути відносини з країною, поки там не пройдуть нові вибори. Парламентські вибори в Грузії в жовтні 2024 року ознаменували розворот країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу в бік авторитаризму, а процес євроінтеграції країни виявився фактично призупинений внаслідок відкату від демократії та ухвалення

антидемократичного законодавства, що суперечить цінностям і принципам ЄС. Про це йдеться в проєкті щорічної доповіді Європейського парламенту про Грузію, ухваленій на засіданні комітету ЄП із закордонних справ у середу, 4 червня, в Брюсселі.

На думку членів комітету Європарламенту, вибори в Грузії дали можливість правлячій партії "Грузинська мрія" захопити державні інститути, запровадити репресивне законодавство та жорстоко переслідувати політичних опонентів, журналістів і мирних протестувальників. Оскільки нинішній курс уряду Грузії ставить під загрозу курс на євроінтеграцію, депутати ЄП повторили свій заклик до проведення нових парламентських виборів у Грузії під незалежним міжнародним моніторингом.

Євродепутати наголошують, що

"Враховуючи продовження відкату від демократії в країні, Європарламент також закликає до негайного і всеосяжного аудиту політики ЄС щодо Грузії (...) і до перегляду реалізації угоди про асоціацію між Грузією та ЄС", - йдеться у проєкті доповіді.

Євродепутати закликали правлячу партію Грузії повернутися до демократичних реформ і євроінтеграції та заявили про свою солідарність з грузинським народом у його проєвропейських прагненнях.

"Мені дуже шкода, що в цій річній доповіді Європарламенту довелося оцінювати не прогрес Грузії як країни-кандидата на вступ до ЄС, а її колосальний відкат від демократії, тому що з надихаючого лідера серед країн "Східного партнерства" Грузія перетворилася на жорстоку диктатуру", - заявила на пресконференції після голосування в комітеті доповідачка ЄП щодо Грузії, литовська євродепутатка від "Європейської народної партії" Раса Юкнявічене.

За її словами, нинішня ситуація в Грузії стала прикладом того, як країна може бути захоплена зсередини російськими інтересами без єдиного пострілу. При цьому політикиня зазначила, що "грузинський народ не здається, і ось уже 200 днів поспіль виходить на протести, незважаючи на жорстокі репресії". "ЄС та його держави-члени повинні вжити рішучих заходів, поки не стало надто пізно. Ми в боргу перед хоробрими грузинами, які борються за вільне та проєвропейське майбутнє", - заявила Юкнявічене.

Цими днями у Брюсселі з візитом перебувала делегація представників грузинського громадянського суспільства, які були присутні на засіданні комітету з закордонних справ, а також взяли участь у пресконференції. Вони закликали ЄС до жорсткіших дій щодо представників грузинської влади.

"Ми вважаємо, що надзвичайно важливо ізолювати недемократичний режим у Грузії, щоб підтримати грузинський народ і борців за демократію, незалежні ЗМІ та грузинське громадянське суспільство. Потрібно запровадити персональні санкції щодо тих, хто вирішив дистанціювати Грузію від її європейського майбутнього", - сказала виконавча директорка TI-Georgia Ека Гігаурі.

Своєю чергою директорка Фонду "Відкрите суспільство - Грузія" Кеті Хуцішвілі зазначила, що грузинський народ готовий продовжувати свою "мирну, рішучу та мужню боротьбу", тому що сильний "у своїй прихильності до демократії та європейського майбутнього Грузії". Вона також вважає, що "зараз важливо, щоб ЄС і Європарламент ізолювали недемократичний режим у Грузії".

ВІЙСЬКОВИЙ ОМБУДСМАН В УКРАЇНІ: ЧИ БУДЕ ВІН СПРАВДІ НЕЗАЛЕЖНИМ?

В Україні незабаром з'явиться "узаконений" військовий омбудсман. Верховна Рада підтримала у першому читанні відповідний законопроект. Втім, документ уже зазнав критики.

Військовий омбудсман в Україні з'явився ще в кінці минулого року. 30 грудня 2024 року президент

Володимир Зеленський своїм указом призначив правозахисницю Ольгу Решетилу уповноваженою з питань захисту прав військовослужбовців та членів їхніх сімей. Але правової основи діяльності цієї інституції не було. І от 3 червня Верховна Рада ухвалила у першому читанні президентський законопроект щодо військового омбудсмана. Очікується, що вже 17 червня законопроект буде розглянуто в другому читанні. Про це в українському телеєфірі повідомила сама уповноважена президента з питань захисту прав військовослужбовців Ольга Решетілова. "Метою законопроєкту є створення додаткового ефективного механізму захисту прав військовослужбовців, який доповнить існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина", - йдеться у пояснювальній записці законопроєкту про військового омбудсмана. Там також зазначено, що військовий омбудсман призначатиметься і звільнятиметься президентом України та щорічно звітуватиме президенту про свою діяльність. Саме цей пункт і викликав найбільший резонанс, зокрема серед парламентської опозиції.

"Це - катастрофа, коли правильну ідею знищують правовим нігілізмом. Європейські принципи і сам

інститут омбудсмана, венеційські критерії передбачають, що омбудсман призначається парламентами, це гарантує його незалежність і неупередженість. Це про контролюючу функцію парламенту. В Україні ж хочуть призначати кишенькового військового омбудсмана Офісу президента", - обурилася у Telegram співголова опозиційної фракції "Європейська солідарність" Ірина Геращенко. Вона зазначила, що її фракція утрималася від голосування за законопроект.

Законопроект викликає серйозне занепокоєння й у правозахисній спільноті. Голова Харківської правозахисної групи, ініціатор створення Української Гельсінської спілки з прав людини Євген Захаров різко розкритикував ідею підпорядкування інституції уповноваженого з питань захисту прав військовослужбовців президенту. Правозахисник наголосив на тому, що в такому вигляді законопроект не відповідає базовим принципам функціонування інституту омбудсмана.

"Я не вважаю, що цей законопроект адекватний, оскільки він ігнорує головну якість омбудсмана, це незалежність. Якщо омбудсман не є незалежним, цей інститут не працює. І це аксіома", - сказав Захаров у розмові з DW. Він наголосив на тому, що в багатьох країнах Європи військовий омбудсман є інструментом парламентського контролю за дотриманням прав військовослужбовців, що унеможливує зловживання у цій сфері.

Разом з тим, є і інші думки щодо законопроєкту. Так, юристка громадської організації "Юридична сотня" Юлія Засоба вказує на те, що внести зміни в конституцію, додавши туди повноваження військового омбудсмана в умовах воєнного стану неможливо, тому правове рішення з підпорядкування інституції уповноваженого

з питань захисту прав військовослужбовців президенту цілком логічне. Засоба вважає, що це може бути навіть перевагою, адже статус представника президента може надати військовому омбудсману більшої ваги в очах командування, що сприятиме виконанню його рекомендацій.

Окрім цього, як наголошує юристка, законопроект передбачає обов'язкову щорічну публікацію звітів про діяльність військового омбудсмана, що забезпечуватиме цивільний контроль за його роботою.

Разом з цим і у неї є зауваження до документу. "В законопроекті передбачається певні випадки звільнення з посади військового омбудсмана, і одна з підстав для звільнення - це рішення президента України. З одного боку, це нормально, оскільки це представник президента. З іншого боку, ми вважаємо, що слід більш детально прописати цю підставу, щоб не було зловживань з боку Офісу президента і безпідставного звільнення військового омбудсмана. Все-таки він повинен мати незалежність", - сказала в розмові з DW Юлія Засоба.

Втім, як зауважує далі юристка, законопроект розширює можливість військовослужбовців швидко надсилати звернення до військового омбудсмана через гарячі лінії, електронну пошту та приймальні на відміну від існуючих інституцій. Якщо до міноборони та військової служби правопорядку можна звернутись і через гарячу лінію, то надіслати скаргу до Центрального управління захисту прав військовослужбовців зараз можна тільки поштою, пояснила Засоба. "Ці інституції вирішують питання, але скарг дуже багато, і вони або часом не встигають реагувати, або дуже довгі строки розгляду скарг. Надсилати скарги рекомендованим листом через "Укрпошту" для військових це, на жаль, не завжди

реально. Поскаржитись військовому омбудсману буде простіше. Тим більше передбачений механізм анонімної скарги", - Засоба. Вона привітала також те, що, як передбачено законопроектом, військовому омбудсману можна буде поскаржитись не лише військовослужбовцям ЗСУ, а й представникам інших військових формувань, включаючи Нацгвардію та Державну прикордонну службу. "Це закриває прогалину, адже для цих категорій військових можливості захисту прав були дуже обмежені", - констатує Засоба. Вона звернула увагу й на те, що законопроект наділяє військового омбудсмана правом безперешкодно з'являтися до військових частин та проводити перевірки. "Це є критично важливим для оперативного реагування на порушення", - каже юристка.

Схвально про створення інституту військового омбудсмана відгукнувся й ветеран та співкоординатор благодійного фонду "Принцип надії" Максим Буткевич - незважаючи на недосконалість відповідного законопроекту.

Ця інституція, до якої військові можуть звернутися конфіденційно, життєво необхідна в умовах повномасштабної війни, оскільки військовослужбовці є однією з найменш захищених професійних груп через вертикальну ієрархію Сил оборони, зауважив Буткевич у коментарі DW. За його словами, найчастіше військові звертаються до правозахисників з проблемами, пов'язаними з переведенням або непереведенням між підрозділами, виплатою грошового забезпечення та інших соціальних виплат, нестатутними відносинами між командирами та підлеглими. Хоча існують побоювання щодо підпорядкування військового омбудсмана президенту, Буткевич вважає, що в умовах воєнного часу така модель є найбільш доцільною. На його думку, це забезпечує

реальний важіль впливу на ситуацію та гарантує, що повідомлення про порушення дійдуть до Верховного головнокомандувача та ситуація з порушеннями буде виправлена.

"Мільйон наших співгромадян і співгромадянок вдягнули однострій, щоб захищати нас. Їхні права мають бути захищені належним чином, бо як можна стримувати ворога на фронті, якщо ти не певен, що в разі чого тебе підтримують в тилу. Ця інституція дає більше надії на те, що їхні права будуть захищені", - зазначив Максим Буткевич.

ПОЛЬСЬКИЙ СЕЙМ ВИСЛОВИВ ВОТУМ ДОВІРИ УРЯДУ ТУСКА

Більшість депутатів Сейму Польщі висловили довіру коаліційному уряду під керівництвом Дональда Туска. Його підтримали 243 польські законодавці.

Загалом 243 польських депутати висловили довіру коаліційному уряду прем'єр-міністра Польщі Дональда Туска під час голосування в парламенті в середу, 11 червня. Водночас 210 польських законодавців проголосували "проти", повідомляє інформагенція AFP. Нинішній склад польського Сейму - 460 парламентарів, зазначає агенція. Водночас, як уточнює інформагенція AP, під час голосування жоден депутат не утримався.

Туск сам запросив проведення голосування щодо довіри до його уряду після поразки свого політичного союзника на нещодавніх президентських виборах, що послабило його позиції та змусило шукати спосіб відновити свій авторитет, зазначає AP.

Необхідність проведення такого голосування Туск пояснив тим, що після виборів Польща опинилася в новій реальності, і що він шукає нового старту. "Я прошу про голосування щодо довіри з цілковитим переконанням, що ми маємо мандат керувати, брати на себе повну відповідальність за те, що відбувається в Польщі", - заявляв Туск перед голосуванням. "Кожен, хто готовий рухатися вперед зі мною, з урядом, і передусім з нашими виборцями, (...) і будувати кращу Польщу, повинен сьогодні проголосувати за вотум довіри нашому уряду", - закликав Туск законодавців.

У Польщі прем'єр-міністр на чолі уряду має значно більше повноважень і політичної ваги, ніж президент. Однак президент може ветоувати схвалені парламентом закони та представляє країну за кордоном. Приміром, консервативний чинний президент Анджей Дуда, якого підтримує опозиційна партія "Право і справедливість" (ПіС), протягом півторарічного перебування Туска на посаді нерідко зупиняв спроби уряду Туска провести реформи, які мають на меті лібералізацію польського законодавства.

ПАРЛАМЕНТ НІДЕРЛАНДІВ ВИЗНАВ ДЕПОРТАЦІЮ КРИМСЬКИХ ТАТАР ГЕНОЦИДОМ

Палата представників парламенту Нідерландів засудила злочин радянського режиму щодо кримських татар та заявила, що сучасна Росія, ймовірно, продовжує геноцидну політику проти них в окупації.

Нижня палата парламенту Нідерландів у четвер, 19 червня, визнала геноцидом масову депортацію кримських татар з півострова, здійснену радянською владою у 1944 році. В клопотанні члена Палати представників Нідерландів Дерка Босвійка, яке підтримали депутати, вказується, що з моменту російської окупації Криму у 2014 році багато кримських татар стали жертвами безпідставних арештів, катувань або зникли безвісти, і що "Росія, дуже ймовірно, продовжує свою політику геноциду щодо кримських татар".

"Палата (...) заявляє, що визнає та засуджує масову депортацію кримських татар у 1944 році як геноцид за сучасними стандартами; просить уряд перевірити разом з державами-членами ЄС, чи можуть вони одночасно визнати геноцид кримських татар у 1944 році, і як саме", - йдеться у документі.

Нідерландські депутати таким чином приєдналися до парламентів країн Балтії, Польщі, Канади та Чехії, які вже ухвалили аналогічні рішення.

СПРАВА ВІЦЕПРЕМ'ЄРА ЧЕРНИШОВА: ВАКС ПРИЗНАЧИВ ЙОМУ 120 МІЛЬЙОНІВ ГРИВЕНЬ ЗАСТАВИ

ВАКС обрав запобіжний захід віцепрем'єр-міністру Олексію Чернишову, якого підозрюють у зловживанні службовим становищем та одержанні неправомірної вигоди. Суд признав йому заставу у понад 120 мільйонів гривень.

Вищий антикорупційний суд України (ВАКС) обрав у п'ятницю, 27 червня, запобіжний захід віцепре-

м'єр-міністру, міністру національної єдності Олексію Чернишову у вигляді застави у понад 120 мільйонів гривень. Упродовж двох місяців він зобов'язаний перебувати на вимогу суду, не залишати межі України без дозволу, утриматися від спілкування зі свідками та підозрюваними, а також повідомляти про зміну місця проживання чи роботи, повідомляють українські ЗМІ, зокрема "Суспільне" та hromadske.

Про обрання такого запобіжного заходу просили Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) і Спеціалізована антикорупційна прокуратура. Також обвинувачення клопотало про відсторонення віцепрем'єра від посади.

Раніше Чернишову повідомили про підозру у зловживанні службовим становищем та одержанні неправомірної вигоди в особливо великому розмірі у період, коли він очолював міністерство розвитку громад та територій України. Як вважає слідство, Чернишов, обіймаючи посаду міністра розвитку громад та територій України у 2020-2022 роках, міг допомогти забудовнику незаконно отримати землю у Києві під будівництво житлового комплексу. Правоохоронці стверджують, що Чернишов спільно з тодішніми держсекретарем мінрегіону, радником міністра та директоркою держпідприємства створив умови для передачі ділянки, потім були укладені інвестиційні договори з "потрібною" будівельною компанією.

За даними НАБУ, за це Чернишов та його соратники отримали знижки на квартири - для них вартість була від однієї до восьми тисяч гривень за один квадратний метр, тоді як ринкова ціна становила близько 30 тисяч грн. "Таким чином міністр отримав неправомірну вигоду у вигляді знижки на загальну суму понад 14,5 мільйона гривень", - повідомляє НАБУ. На

більшу частину незаконно одержаних квартир накладено арешт. НАБУ наголошує, що Чернишов став шостим підозрюваним у справі про корупційну оборудку у будівельній сфері за участю топ-посадовців держави. Раніше про підозру повідомили п'ятьом особам - колишньому державному секретарю мінрегіону, колишньому раднику міністра, колишній директорці держпідприємства, забудовнику та його довірчій особі - організатори схеми.

17 червня колишньому держсекретарю мінрегіону суд обрав запобіжний захід у вигляді утримання під вартою з альтернативою застави в розмірі 20 мільйонів гривень. 20 червня ВАКС арештував з альтернативою застави в розмірі 100 мільйонів гривень забудовника - одного з організаторів корупційної схеми в мінрегіоні.

"ВЕЛИКИЙ" ЗАКОНОПРОЄКТ ТРАМПА ПРОЙШОВ ПРОЦЕДУРНЕ ГОЛОСУВАННЯ У СЕНАТІ

51 сенатор підтримав під час процедурного голосування "великий прекрасний" законопроект Трампа, що передбачає скорочення податків і збільшення оборонних витрат. Остаточне голосування відбудеться найближчим часом.

Законопроект про скорочення податків і державних видатків, який просуває президент Сполучених Штатів Америки Дональд Трамп, пройшов процедурне голосування в Сенаті США. Під час голосування, яке відбулося у суботу, 28 червня, "за" законопроект висловився 51 законодавець, 49 - "проти".

Попри це голосування, залишається незрозумілим, чи набере Сенат, де республіканці мають більшість у 53 голоси (проти 47 мандатів у демократів), необхідну кількість голосів для ухвалення законопроекту, зазначає NBC News. Республіканці прагнуть ухвалити 940-сторінковий документ до встановленого ними ж крайнього терміну - 4 липня.

Дональд Трамп регулярно називає цей законопроект "великим прекрасним". Результативне голосування у Сенаті глава Білого дому назвав "великою перемогою". У соцмережі The Truth Social Трамп написав, що з нетерпінням чекає на те, щоб "розвивати нашу економіку, зменшити марнотратство, захистити наші кордони, боротися за наших військових та ветеранів, забезпечити, щоб наша система медичної допомоги допомагала тим, хто її справді потребує, захистити нашу другу поправку (яка гарантує право громадян на зберігання та носіння зброї. - Ред.) та багато іншого".

Законопроект передбачає скорочення податків, збільшення фінансування імміграційної служби та зниження видатків на програму Medicaid, що допомагає оплачувати медичні витрати малозабезпеченим, людям з інвалідністю, дітям із малозабезпечених сімей та іншим соціально незахищеним верствам населення. Водночас він передбачає нарощування видатків в оборонній сфері, зокрема - на розробку системи протиракетної оборони Golden Dome ("Золотий купол").

Ініціатива передбачає збільшення військових витрат на 150 мільярдів доларів до кінця року, а також виділення додаткового федерального фінансування на здійснення масових депортацій і забезпечення дотримання імміграційного законодавства, ухваленого за ініціати́ви Трампа. Стеля держав-

ного боргу при цьому, згідно з документом, має бути підвищена на п'ять трильйонів доларів.

Остаточне голосування щодо законопроекту відбудеться найближчим часом. Палата представників Конгресу США підтримала документ під час голосування 22 травня.

СКАНДАЛ ІЗ СУБСИДІЯМИ СПРИЧИНІВ УРЯДОВУ КРИЗУ В ГРЕЦІЇ

Вже тиждень грецька громадськість схвилювана через справу щодо незаконно отриманих сільськогосподарських субсидій ЄС. Звинувачення з Брюсселя призвели до перших відставок. Прем'єр-міністр Міцотакіс перейшов в оборону.

Прем'єр-міністр Греції Кіріакос Міцотакіс минулими вихідними несподівано вдався до каяття: "Ми не впоралися", - написав він у Facebook, а також пообіцяв боротися з корупцією ще жорсткіше, в тому числі проти чиновників з його власної партії "Нова демократія" (НД).

Міцотакіс мав на увазі останній скандал, пов'язаний зі зловживанням коштами ЄС у Греції, який наразі розслідує прокуратура Європейського Союзу. Йдеться про сільськогосподарські субсидії на загальну суму в кілька сотень мільйонів євро. Вони були виплачені відповідальним за це грецьким агентством Орекері за неіснуючих овець і кіз на Криті або навіть за бананові плантації на горі Олімп. Це нібито було зроблено з відома двох колишніх міністрів сільськогосподарства в уряді Міцотакіса.

кіса: Макіса Ворідіса, відповідального за сільське господарство з 2021 по 2023 рік, і його наступника Лефтериса Авгенакіса, який перебував на посаді до 2024 року. Ворідіс, який є юристом, став міністром міграції лише в березні цього року. Минулої п'ятниці, 27 червня, він подав у відставку, щоб зосередитися на "захисті своєї невинуватості". Троє державних міністрів, причетні до цієї справи, також подали у відставку. Скандаль з Орекером насправді був відомий вже кілька місяців. 17 червня 2025 року Єврокомісія вже оштрафувала Грецію на 415 мільйонів євро. У травні прокуратура ЄС подала офіційну скаргу і звинуватила грецьку владу на Криті у спробі перешкодити розслідуванню.

Однак грецький уряд не реагував на ці звинувачення і не вживав жодних заходів аж до минулого тижня, коли прокуратура ЄС адала грецькому парламенту інформацію про ймовірну причетність міністрів до кримінальних діянь. Європейська прокуратура була змушена це зробити, оскільки, згідно з грецьким законодавством, лише парламент уповноважений розслідувати діяльність нинішніх або колишніх членів грецького уряду шляхом створення слідчої комісії. Вже тиждень грецькі депутати мають змогу ознайомитися з досьє Європрокуратури, яке заборонено публікувати. У 3000-сторінковому файлі описується "злочинна організація", що складається з чиновників Орекере, депутатів та окремих осіб, які незаконно отримували кошти ЄС. У досьє згадуються імена 15 депутатів - 13 від правлячої "Нової демократії" і по одному від опозиційних політичних сил "ПАСОК" і "СИРІЗА", а також регіональних чиновників і колишніх керівників Орекере. У досьє також описано, як діяла організація, передусім на Криті.

Незважаючи на заборону на публікацію, вибухонебезпечні діалоги між чиновниками правлячої партії з цього досьє нещодавно були опубліковані в грецьких газетах. Сюди належать також дискусії між високопосадовцями про те, як за допомогою міністра юстиції не допустити співробітників прокуратури ЄС до розслідування.

Поки діє заборона на публікацію, автентичність цих діалогів неможливо довести. Однак Міцотакіс, схоже, не ставить під сумнів їхню автентичність. "Діалоги, які були оприлюднені, викликають обурення і гнів", - написав він у своєму Facebook, додавши, що кожен, хто отримав європейські кошти, на які не мав права, муситиме їх повернути їх. Він також оголосив, що агентство Орекере буде ліквідовано наприкінці року.

Прем'єр-міністр Греції продовжує намагатися представити себе як реформатора і борця з корупцією та некомпетентністю грецької політичної системи. Але чи повірять у це громадяни - поки що питання відкрите. Занадто багато скандалів затьмарило його перебування в уряді, включаючи справу про прослуховування, корабельну катастрофу біля Пілоса і, насамперед, залізничну катастрофу поблизу Темпі. Він завжди обіцяв повне розслідування і покарання винних. Але поки що Греція марно чекає на це. Саме тому в кожному опитуванні з початку року понад 70 відсотків населення закидають владі приховування фактів.

Крім того, вимоги розслідувати скандал з прослуховуванням, залізничною катастрофою та звинувачення на адресу агентства Орекере надходять не від грецьких відомств, а ззовні - від Європарламенту чи від Європрокуратури. У будь-якому разі, прем'єр-міністр Міцотакіс знову постав перед кризою і намагається подолати її якнайшвидше. Він також надсилає

політичний сигнал консервативній громадськості та правому крилу своєї партії, яке не завжди задоволене його політикою.

Цими вихідними він замінив міністра міграції Макіса Ворідіса, який подав у відставку, на Таноса Плевріса.

Плевріс, який, як і Ворідіс, походить з ультраправої партії "ЛАОС", є єдиним членом парламенту від консервативної "Нової Демократії", який виступає за ще більш жорсткий курс у міграційній політиці, ніж його попередник.

Ще в 2011 році Плевріс мав дуже чітке уявлення про те, як вирішити міграційну проблему: суворохорона кордонів і використання "заходів стримування", щоб зробити країну схожою на "пекло" в очах іммігрантів. На конференції, організованій ультраправим журналом Patria, він заявив, що не існує безпеки кордонів без жертв. "Безпека кордонів потребує мертвих", - дослівно сказав він.

І у нього також була пропозиція для людей, яким вдалося перетнути грецький кордон: вони не повинні отримувати жодних соціальних виплат, не повинні мати нічого їсти і пити і не повинні мати доступу до системи охорони здоров'я. "У них має бути ще гірше, ніж у їхніх власних країнах", - вигукнув він тоді під оплески аудиторії. Відтоді минуло майже 15 років, але Плевріс ніколи не дистанціювався від свого ксенофобського минулого.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

УКРАЇНСЬКОГО ЧАСОПИСУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Антоні АБАТ Нінет, Данія

Професор, Університет Копенгагену,
Центр порівняльних і Європейських
досліджень

Барон Андре АЛЕН, Бельгія

Почесний професор, доктор юриди-
чних наук, суддя Конституційного
Суду Бельгії, почесний Президент
Конституційного Суду Бельгії, поче-
сний професор конституційного
права університеті KU Leuven, по-
чесний секретар Ради Міністрів
Бельгії, суддя ad hoc ЄСПЛ

Юрій БАРАБАШ, Україна

Професор, доктор юридичних наук,
член-кореспондент Національної
Академії правових наук України, НУ
“Харківська юридична академія”

Олена БОРИСЛАВСЬКА, Україна

Професор, доктор юридичних наук,
Львівський національний універси-
тет імені Івана Франка

Любомир БОРИСЛАВСЬКИЙ, Україна

Доцент, кандидат юридичних наук,
Львівський національний універси-
тет імені Івана Франка, член Кон-
ституційної Комісії

Мілош ВЕК, Австрія

Професор історії європейського та кон-
ституційного права у Віденському уні-
верситеті. Постійний науковий співробі-
тник IWM

Оксана ГРИЩУК, Україна

Професор, доктор юридичних наук,
Львівський національний університет
імені Івана Франка, суддя Конституцій-
ного Суду України

Петер Міхаель ГУБЕР, Німеччина

Професор, доктор юридичних наук,
суддя Федерального Конституцій-
ного Суду

Мирослав ГРАНАТ, Польща

професор, Університет кардинала
Штефана Вишинського, Варшава,
суддя Конституційного трибуналу
Республіки Польща у відставці

Дейнюс ЖАЛІМАС, Литва

Професор, Інститут міжнародного
та європейського права, Вільнюсь-
кий університет, суддя Конституцій-
ного Суду Литви, голова Конститу-
ційного Суду Литви

Гілберт Пол КАРРАСКО, США

Професор, Університет Вілламет
(Willamette University, Сейлем,
штат Орегон)

Віктор КОЛІСНИК, Україна

Професор, доктор юридичних наук,
член-кореспондент Національної Ака-
демії правових наук України, НУ
“Харківська юридична академія”, суддя
Конституційного Суду України

Анжеліка КРУСЯН, Україна

Професор, доктор юридичних наук,
Національний Університет
“Одеська юридична академія”

Кшиштоф ЕКХАРДТ, Польща

Професор, доктор наук, Декан
Іногороднього юридичного Факу-
льтету і Адміністрації у Жешуві,
Вища школа права і адміністрації

Микола МЕЛЬНИК, Україна

Професор, доктор юридичних наук,
суддя Конституційного Суду України

Наталія МІШИНА, Україна

Професор, доктор юридичних наук,
Національний Університет “Одеська
юридична академія”

Екхарт ПАХЕ, Німеччина

Професор, Вюрцбурзький університет
Юліуса Максиміліана

Сергій РІЗНИК, Україна

Професор, доктор юридичних наук,
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Мацей СЕРОВАНЄЦ, Польща

Доктор габілітований, професор УМК
Кафедра конституційного права Факу-
льтет права і адміністрації Університет
Миколая Коперніка в Торуні

Ігор СЛІДЕНКО, Україна

Доцент, доктор юридичних наук, суддя
Конституційного Суду України

Ольга СОВГИРЯ, Україна

Професор, доктор юридичних наук,
Київський національний універси-
тет імені Тараса Шевченка, суддя
Конституційного Суду України

Петро СТЕЦЮК, Україна

Доцент, кандидат юридичних наук, док-
тор права, Київський національний уні-
верситет імені Т. Шевченка

Іван ХАЛЯЖ, Угорщина

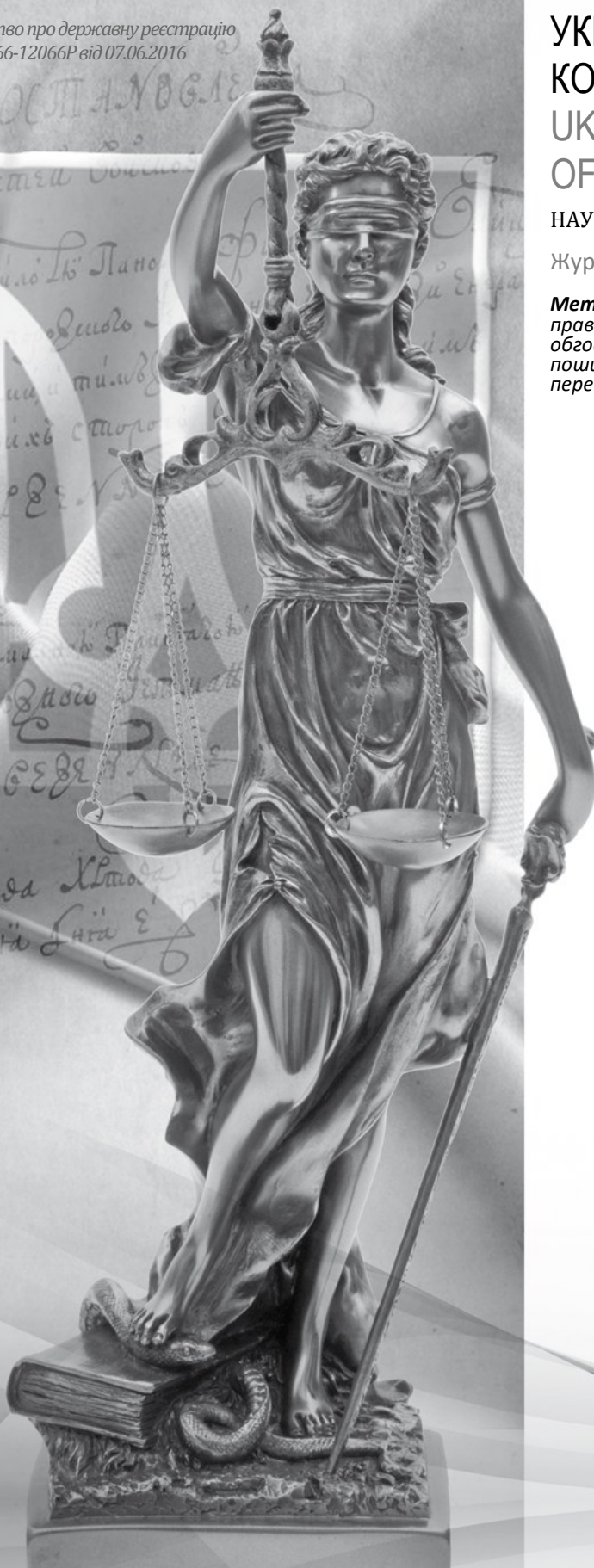
Професор, доктор юридичних наук,
голова Інституту конституційного права

Станіслав ШЕВЧУК, Україна

Професор, доктор юридичних наук,
член-кореспондент Національної
Академії правових наук України

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ДРУКУ ВЧЕНОЮ РАДОЮ ЮРИДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ 22166-12066Р від 07.06.2016

Часопис включено до переліку наукових фахових видань України

ISSN 2519-2590

УКРАЇНСЬКИЙ ЧАСОПИС КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА UKRAINIAN JOURNAL OF CONSTITUTIONAL LAW

НАУКОВО-ЮРИДИЧНЕ ВИДАННЯ

Журнал, щоквартальник

Мета і тематика. Український часопис конституційного права має на меті створення платформи для фахового обговорення сучасних проблем конституціоналізму та поширення якісного контенту з цієї проблематики, передусім для українського читача.

ЗАСНОВНИКИ:

Львівський національний університет
імені Івана Франка (Код ЄДРПОУ 02070987)
79000, Україна, м. Львів, вул. Університетська, 1

Громадська організація

«Центр конституційних ініціатив» (Код ЄДРПОУ 38763646)

ТОВ «Редакція журналу «Український часопис
конституційного права» (Код ЄДРПОУ 40252310)

Журнали українською та англійською мовами
доступні на сайті www.constjournal.com
або за зверненням на адресу:
editor@constjournal.com

ВИДАВЕЦЬ:

Редакція журналу «Український часопис
конституційного права»

Головні редактори: Олена Бориславська, Сергій Різник
Редактор електронної версії журналу: Євген Пілат
Випусковий редактор: Вікторія Дубас
Відповідальний секретар: Христина Слюсарчук
Асистент редактора: Ярина Нечипорук
Літературний редактор: Оксана Карнієнко
Перекладач: Христина Стягар

Місцезнаходження редакції:

79018, Львівська обл., м. Львів,
вул. Стороженка, буд. 12, кв. 501

e-mail: editor@constjournal.com www.constjournal.com

Підписано до друку 30.06.2025 р. Тираж 100 прим.

Друк: ТзОВ «Український часопис конституційного права»

Формат видання: 84×108/16